

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
HUZURIDAGI DAVLAT TILIDA ISH YURITISH
ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH MARKAZI**

2023/02 (1)

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILI

www.dtrm.uz

www.dtrmjurnal.uz

dtrm.@gmail.com

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT TILIDA ISH
YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH MARKAZI**

2023/02 (1)

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILI

www.dtrm.uz

www.dtrmjurnal.uz

dtrm.@gmail.com

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi

Bosh muharrir:	Inomjon Azimov
Bosh muharrir o‘rinbosari:	Baxtiyor Mengliyev
Mas‘ul kotib:	Shahnoza Gulyamova

Tahrir kengashi

Manzura Abjalova, Nodir Jo‘raqo‘ziyev, Jo‘ra Xudoyberdiyev, Dildora Axmedova, Shahboz Zarmasov, Muyassar Saparniyozova, Usmonjon Rahimov, Nizomiddin Qo‘ldoshev, Husniddin Suyunov, Sobir Ahmedov, Asqar Eshmo‘minov, Farhod Bobojonov, Shahlo Hamroyeva, Ikrom Islomov, Munira Mengliyeva, Abusaid Norov, O‘ral Xoliyorov, Rafiqjon Zaripov, Shohida Shahobiddinova, O‘ktam Begimov, Abdurashid To‘ychiyev, O‘rinboy Boboyorov.

Zamonaviy o‘zbek tili – O‘zbekiston Respublikasi, MDH va Markaziy Osiyo davlatlarida tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, milliy terminologiya, o‘quv lug‘atchiligi, ona tili ta‘limi, lingvoma‘naviyatshunoslik sohalarini qamrab olgan ilmiy-amaliy jurnaldir.

Jurnal zamonaviy o‘zbek tilining dolzarb muammolari va ustuvor vazifalariga doir tahliliy mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni, shuningdek, til sohasidagi yoshlar hayoti, ularning qiziqishlari, dunyoqarashi, maqsad-maslaklari, keng jamoatchilik, olimlar, ziyolilar, o‘qituvchi-murabbiylar, ilmiy tadqiqotchilar, umuman, shu kasbdagi o‘quvchilar faoliyatiga doir ilmiy-nazariy maqolalarni nashr qiladi.

Jurnal bir yilda to‘rt marta nashr etiladi.

Manzil: O‘zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy, Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103.

The Uzbek language and Basics of Uzbek Office management learning centre of Alisher Navo‘i State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:	Inomjon Azimov
Deputy Editors in Chief:	Baxtiyor Mengliyev
Executive secretary:	Shahnoza Gulyamova

Editorial board

Manzura Abjalova, Nodir Jo‘raqo‘ziyev, Jo‘ra Xudoyberdiyev, Dildora Axmedova, Shahboz Zarmasov, Muyassar Saparniyozova, Usmonjon Rahimov, Nizomiddin Qo‘ldoshev, Husniddin Suyunov, Sobir Ahmedov, Asqar Eshmo‘minov, Farhod Bobojonov, Shahlo Hamroyeva, Ikrom Islomov, Munira Mengliyeva, Abusaid Norov, O‘ral Xoliyorov, Rafiqjon Zaripov, Shohida Shahobiddinova, O‘ktam Begimov, Abdurashid To‘ychiyev, O‘rinboy Boboyorov.

Modern Uzbek language is a scientific study covering the fields of linguistics, computer linguistics, corpus linguistics, linguistic expertise, national terminology, educational lexicography, mother tongue education, linguistics and spiritual studies in the Republic of Uzbekistan, the CIS and Central Asian countries. - is a practical journal.

The journal presents analytical scientific research on the current problems and priorities of the modern Uzbek language, as well as the life of young people in the field of language, their interests, outlook, goals and professions, the general public, scientists, intellectuals, teachers-coaches, scientific researchers, in general, publishes scientific-theoretical articles on the activities of students in this profession.

The magazine is published four times a year.

Adress: 103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Tahrir hay’ati

Samixon Ashirboyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Zaynabiddin Abdurashidov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Eʃref Adalı (Turkiya) – texnika fanlari doktori, professor
Nurida Navro‘zova (Ozarbayjon) – filologiya fanlari doktori, professor
Abdulhay Sobirov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Muhammad Hakimov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Murodqosim Abdiyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Bibish Jo‘rayeva (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Bashorat Bahriddinova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, dotsent
Elchin Ibragimov (Ozarbayjon) – filologiya fanlari doktori, professor
Sulton Normamatov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Timur Kocaoğlu (AQSH) – filologiya fanlari doktori, professor
Aynur O‘z O‘zjan (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor
Shohista Maxmaraimova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, dotsent
Ahmet Karaman (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor
Gulaysha Sagidolda (Qozog‘iston) – filologiya fanlari doktori, professor
Laylo Raupova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Luiza Samsitova (Rossiya) – filologiya fanlari doktori, professor
Ra‘no Yusubova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, dotsent
Ma‘rufjon Yo‘ldoshev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Yorqin Odilov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Nilufar Abdurahmonova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Tashkilot veb-sayti: www.dtrm.uz

Jurnal veb-sayti: www.dtrmjurnal.uz

Elektron pochta manzil: dtrm.@gmail.com

Editorial Committee

Samixon Ashirboyev (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Zaynabiddin Abdurashidov (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Eşref Adalı (Turkey) – doctor of technical sciences, professor

Nurida Navro‘zova (Azerbaijan) – doctor of philological sciences, professor

Abdulhay Sobirov (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Muhammad Hakimov (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Murodqosim Abdiyev (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Bibish Jo‘rayeva (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Bashorat Bahriddinova (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Elchin Ibragimov (Azerbaijan) – doctor of philological sciences, professor

Sulton Normamatov (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Timur Kocaoğlu (USA) – doctor of philological sciences, professor

Aynur O‘z O‘zjan (Turkey) – doctor of philological sciences, professor

Shohista Maxmaraimova (Uzbekistan) – filologiya fanlari doktori, docent

Ahmet Karaman (Turkey) – doctor of philological sciences, professor

Gulaysha Sagidolda (Kazakhstan) – doctor of philological sciences, professor

Laylo Raupova (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Luiza Samsitova (Russia) – doctor of philological sciences, professor

Ra‘no Yusubova (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, docent

Ma‘rufjon Yo‘ldoshev (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Yorqin Odilov (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Nilufar Abdurahmonova (Uzbekistan) – doctor of philological sciences, professor

Organization website: www.dtrm.uz

Journal website: www.dtrmjurnal.uz

Email: [dtrm.@gmail.com](mailto:dtrm@gmail.com)

MUNDARIJA

Bashorat Baxriddinova ONA TILI TA'LIMIDA TINISH BELGILARINI O'QITISH MUAMMOLARI.	11
Baxtiyor Mengliyev, ARTIFICIAL METHODOLOGY AND ITS CONSEQUENCES IN LINGUISTICS.	17
Yorqinjon Odilov ONA TILIDAN DAVLAT TILIGA	34
G'ofir Hamroyev O'QUV ADABIYOTLARI MAZMUNI LINGVISTIK EKSPERTIZA OBYEKTI SIFATIDA	42
Husniddin Suyunov, Hilola Suyunova TIL O'RGANISHDA INTEGRATIV USULLARNING AHAMIYATI.	53
Rano Yusubova KONSEPTUAL OLAMDA KO'K RANGINING MOHIYATI	62
Abdurashid To'ychiyev, Akmal Abdullayev TOSHKENT VILOYATINING GIDRONIMIK TIZIMI XUSUSIDA.	70
Quldashev Nizomiddin, Mahmudova Fotima TROPLAR VA ULARGA OID DASTLABKI TUSHUNCHALAR.	83
O'rinboy Boboyorov DAVLAT TILI BILAN BOG'LIQ BA'ZI MULOHAZALAR.	87
Hamid Yodgorov BADIY MATNDA FRAZEMALARNING POETIK IMKONIYATLARI.	94
Ermatov Ixtiyor SIRDARYO TOPONIMIKASI	98

Bibish Jo‘rayeva, Marjona Jumayeva

“TUYA” ZONIMI ISHTIROK ETGAN MAQOLLARDA FREYMLAR TADQIQI
(TUYANING BIOLOGIK HOLATI ASOSIDA)..... 106

Jumanazar Abdullayev

TIL SISTEMASINING TAYANCHI 114

Bibish Jo‘rayeva, Maftunaxon Sharipova

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI (“QO‘Y” LMG ASOSIDA)
..... 124

Usmonjon Rahimov, Zebiniso No‘monova

KO‘P MA‘NOLILIK, PRESUPPOZITSIYA VA ASKIYA 132

Farida Saidova

SINONIMLAR IZOHLI LUG‘ATLARIDA SINONIMIK QATORLARNI TUZISH
ASOSLARI 139

Nigina Sobirova

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI ILOVA QURILMALAR TIPOLOGIYASI
..... 153

C O N T E N T S

Bashorat Baxriddinova THE ISSUE OF LABIAL HARMONY IN THE WORKS OF JADIDS.	11
Baxtiyor Mengliyev ARTIFICIAL METHODOLOGY AND ITS CONSEQUENCES IN LINGUISTICS.	17
Yorqinjon Odilov FROM MOTHER LANGUAGE TO STATE LANGUAGE	34
G'ofir Hamroyev CONTENT OF EDUCATIONAL LITERATURE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC EXPERTISE	42
Husniddin Suyunov, Hilola Suyunova IMPORTANCE OF INTEGRATIVE METHODS IN LANGUAGE LEARNING	53
Rano Yusubova THE ESSENCE OF BLUE IN THE CONCEPTUAL WORLD	62
Abdurashid To'ychiyev, Akmal Abdullayev RELICTOLINGUISTIC IN MORPHEMES RESEARCH FUNCTIONAL ANALOGY	70
Quldashev Nizomiddin, Mahmudova Fotima TROPES AND THEIR BASIC CONCEPTS.	83
O'rinboy Boboyorov SOME CONSIDERATIONS RELATED TO THE STATE LANGUAGE	87
Hamid Yodgorov POETIC POSSIBILITIES OF PHRASES IN ARTISTIC TEXT	94
Ermatov Ixtiyor TOPONYMICS OF SIRDARYA	98

Bibish Jo‘rayeva, Marjona Jumayeva

STUDY OF FRAMES IN PROVERBS WITH THE PARTICIPATION OF
“CAMEL”. (BASED ON THE BIOLOGICAL CONDITION OF THE CAMEL). .106

Jumanazar Abdullayev

THE BASIS OF THE LANGUAGE SYSTEM 114

Bibish Jo‘rayeva, Maftunaxon Sharipova

SEMANTIC FEATURES OF UZBEK FOLK PROVERBS (BASED ON LSG “SHEEP”) 124

Usmonjon Rahimov, Zebiniso No‘monova

POLISEMY, PRESUPPOSITION AND ASKIYA 132

Farida Saidova

FUNDAMENTALS OF COMPOSING SYNONYMIC LINES I EXPLANATORY
DICTIONARIES OF SYNONYMS 139

Nigina Sobirova

TYPOLOGY OF DETACHED CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK
LANGUAGES 153

ONA TILI TA'LIMIDA TINISH BELGILARINI O'QITISH MUAMMOLARI

Bashorat Baxriddinova¹
(Qarshi, O'zbekiston)

Annotatsiya

Mazkur maqolada tinish belgilarining zimmasiga yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi yozuv orqali bo'ladigan ijtimoiy aloqa-aralashuvni to'g'ri ta'minlash, yozma nutqdagi maqsad, mazmun va ma'noni aniqlashtirish, farqlash, gap qurilishini aniq belgilash, gap bo'laklari, sodda yoki qo'shmaligi, uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar, ohang yordamida bog'langan qo'shma gap qismlari orasidagi munosabatni ko'rsatish, muallif va ko'chirma gaplarni ajratish, yozma nutqni ixcham va ravon bayon qilish, yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ko'rsatib berish va boshqa shu kabi yozma hamda og'zaki nutq uchun o'ta muhim bo'lgan vazifalari yoritilgan. Punktatsiya nazariyasining shakllanishi, tinish belgilarining o'qitilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *tinish belgisi, imlo, punktatsiya, punktatsion polisemiya, punktatsion omografizm, punktatsion minimum, punktatsion arxaizm.*

THE ISSUE OF LABIAL HARMONY IN THE WORKS OF JADIDS

Abstract

In this article, punctuation marks are responsible for ensuring the correct social communication between the writer and the reader through writing, clarifying and distinguishing the purpose, content and meaning of the written speech, clearly defining the structure of the sentence, parts, simple or compound, connected parts, separated parts, prompts, introductions, showing the relationship between the parts of a compound sentence connected by tone, distinguishing the author and quoted sentences, written speech concise and fluent narration, showing complex intellectual relationships in written speech and other similar tasks that are very important for written and oral speech are highlighted. The formation of the theory of punctuation, the teaching of punctuation marks is discussed.

¹ **Baxriddinova Bashorat** – filologiya fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti

E-pochta: baxriddinova74@mail.ru

Iqtibos uchun: Baxriddinova B. 2023. Ona tili ta'limida tinish belgilarini o'qitish muammolari. Zamonaviy o'zbek tili 2: 11-16.

Key words: *punctuation, spelling, punctuation, punctuation polysemy, punctuation homographism, punctuation minimum, punctuation archaism.*

Tinish belgilari – zimmasiga yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi yozuv orqali bo'ladigan ijtimoiy aloqa-aralashuvni to'g'ri ta'minlash, yozma nutqdagi maqsad, mazmun va ma'noni aniqlashtirish, farqlash, gap qurilishini aniq belgilash, gap bo'laklari, sodda yoki qo'shmaligi, uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar, ohang yordamida bog'langan qo'shma gap qismlari orasidagi munosabatni ko'rsatish, muallif va ko'chirma gaplarni ajratish, yozma nutqni ixcham va ravon bayon qilish, yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ko'rsatib berish va boshqa shu kabi yozma hamda og'zaki nutq uchun o'ta muhim bo'lgan vazifalar yuklatilgan vositadir. Oddiy bitta vergul yoki tireni "mendan nima ketibdi, qo'ysam qo'yibman-da" qabilida pala-partish ishlatish nafaqat gap qurilishi, ohangi, balki uning mantiqiy mundariyasi, mazmunini o'zgartirib yuborishi mumkin. Bunga misol sifatida punktuatsiyaga doir manbalarda tez-tez uchraydigan rus tilida *Казнить, нельзя помиловать!* / *Казнить нельзя, помиловать!* (1) – *Qatl etilsin, rahm qilinmasin / qatl etilmasin, rahm qilinsin*; ingliz tilidagi *A woman, without her man, is nothing / A woman: without her, man is nothing* (2) – *Ayol kishi erkaksiz – hech kim / Ayol, usiz erkak – hech kim*; o'zbek tilidagi *Siz axmoq, odam emassiz / Siz axmoq odam emassiz* misollarini keltirish kifoya.

Tinish belgilari milliy yozuvning tarkibiy qismi hisoblanadi. U ijtimoiy hodisa bo'lib, davrlar o'tishi, yozuvning taraqqiy etishi bilan o'zgarib, takomillashib kelgan. Dastlab vazifasi o'ta sodda – yozma matnni mantiqiy qismlarga ajratish uchun xizmat qilish bo'lgan tinish belgilari bugungi kunda kelib nafaqat gapning sintaktik qurilishi, intonatsiyasiga ta'sir etish, gap tarkibida so'zlarning sintaktik maqomini aniqlash, gapdan ko'zlangan kommunikativ maqsadni anglash, balki semantik strukturasi, ifoda maqsadiga ta'sir etish, emotsiyani ifodalash, supersintaktik birlik – matn qismlarini ajratish, matnni sahifaga joylashtirish usullari va yo'llarini aniqlash vazifasi ham yuklanayotgan maxsus semiotik tizim sifatida talqin etilmoqda. Ayni paytda tinish belgilari nafaqat punktuatsiya, ortologiya va grammatikaning, balki uslubshunoslik, matn lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, matematika, kognitiv tilshunoslik, psixologiya, psixolingvistika, pedagogika, lingvodidaktika, lingvopoetika, poetik sintaksis, nutq madaniyati, adabiyotshunoslik, semiotika va boshqa fanlarning ham tadqiq obektiga aylanib bormoqda. Tilshunoslikda *puntuatsion sinonimiya, puntuatsion polisemiya, puntuatsion omografizm, puntuatsion minimum, puntuatsion arxaizm, puntuatsion kalka, o'rindosh*

(alternativ) belgilar, fakultativ belgilar, variativ belgilar, punktuatsion transformatsiya, punktuatsion uzus kabi yangi-yangi tushunchalar paydo bo'ldi. (3) Bu esa o'zbek tilshunosligi oldiga ham punktuatsiya hodisasiga zamonaviy lingvistik paradigmalarda qarash, nafaqat sistem-struktur, balki kommunikativ-pragmatik jihatdan yondashish, jahonning taraqqiy etgan tillari va yozuvlari punktuatsion tizimini o'rganish asosida o'zbek tilida tinish belgilarini qo'llash bo'yicha amaldagi qonuniyatlarni isloh qilish, zamonaviy punktuatsion konsepsiyalar, ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish vazifasini qo'yimoqda.

Puntuatsiya nazariyasi bevosita amaliyot bilan birga shakllangan. Shu bois XV asrlarda hozirgi punktuatsion tizimga asos bo'lgan yevropa tinish belgilari nazariy asoslarining yuzaga kelishi bevosita noshirlar, pedagog va yozuvchilar faoliyati bilan bog'lanadi.

O'zbek tilida tinish belgilarining o'qitilishi, asosan, ona tili o'qitish doirasida olib borilgan. Ayni paytda ona tili ta'limida tinish belgilarining o'qitilishi bilan bog'liq qanday muammolar mavjud? Tinish belgilari qaysi sinflarda, qanday mavzu ostida o'qitiladi? Tinish belgilarini qo'llash qoidalarini qaysi bo'limda o'qitilishi kerak? Ushbu maqolada mazkur savollarga oydinlik kiritiladi.

Ma'lumki, so'zlovchining maqsadi og'zaki nutqda ohang bilan, yozuvda gap grammatik qurilishi va tinish belgilari bilan ifodalanadi. Tinish belgilari fikrni, maqsadni yozuvda ko'rsatishda qo'shimcha, ammo zaruriy vosita hisoblanadi. Ya'ni gapda so'zlovchining maqsadi ba'zan faqat tinish belgilarida aks etgan bo'lishi ham mumkin: *Dars boshlandi. Dars boshlandi! Dars boshlandi? Dars boshlandi...* Shu sababli tinish belgilarini qo'llash qoidalarini o'rganadigan bo'lim – punktuatsiyani o'qitish maktabda, odatda, sintaksis bilan birgalikda olib boriladi. Sababi shundaki, o'quvchi so'z turkumlari tabiati bilan bog'laganda emas, nutqiy vaziyat, sintaktik qurilishdan kelib chiqib yondashganda tinish belgilarini to'g'ri qo'llaydi. Masalan, ajratilgan bo'lakli gaplarda tinish belgilari, uyushiq bo'lakli gaplarda tinish belgilari, undalmali yoki kiritmali gaplarda tinish belgilari va h.k.

O'zbek tilshunosligida punktuatsiya masalalari yetarlicha tadqiq qilingan bo'lishiga qaramay, hozirga qadar ayrim yordamchi so'zlar, undov va modal so'zlar qo'llangan o'rinlarda tinish belgilarini qo'llash yoki qo'llamaslik bilan bog'liq muammolarga tez-tez duch kelamiz. Ayniqsa, *faqat, xolos, axir, nahotki* yuklamalari, *ya'ni, chunki, negaki* bog'lovchilaridan oldin yoki keyin vergulning ba'zan qo'yilishi, ba'zan qo'yilmasligi ko'p kuzatiladi. Tinish belgilarining qo'llanishi, yuqorida ta'kidlanganidek, gap qurilishi bilan bog'liq. Ona tili ta'limida morfologiyada so'z turkumlarini o'qitish jarayonida tinish belgilarini qo'llashga doir qoidalarni

aralashtirib yuborish, nazarimizda, bu muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. So'z gap tarkibida reallashmay turib, undan oldin yoki keyin tinish belgisini qo'llashni qoidalashtirishga, bizningcha, asos yo'q. Deylik, *ammo, lekin* bog'lovchilaridan oldin qo'llanayotgan vergul bog'lovchiga emas, uyushiq bo'lak yoki qo'shma gap qismlarini ajratishga aloqador. Yoki *chunki, negaki* bog'lovchilaridan oldin ishlatilayotgan vergul, bog'lovchining talabi bilan emas, qo'shma gap qismlarini ajratish talabi bilan qo'llanadi. Ammo bu bog'lovchilar o'qitilgan o'rinda vergul haqida so'z borishi – "Takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchisi oldidan yozuvda vergul qo'yiladi" (4, 95), "Yozuvda zidlov bog'lovchisidan oldin vergul qo'yiladi" (4, 97), "Yozuvda *chunki, negaki* bog'lovchilaridan oldin vergul qo'yiladi" (4, 104), "Yozuvda ya'ni bog'lovchisidan oldin doimo vergul qo'yiladi" (4, 106) o'quvchining mazkur bog'lovchilar gap boshida kelganda, kichik to'xtam borligi uchun ulardan so'ng vergul qo'llash kerakmi, yo'qmi deb ikkilanishiga sabab bo'ladi.

Undov so'zlar, asosan, gapda so'z-gap vazifasida keladi va bunda vergul qo'shma gap chegarasini ajratish vazifasini bajaradi. Boshqa so'z, masalan, modal so'z shu vazifada kelganda ham bu yerda vergul qo'llanadi. Deylik, undov so'z otlashgan yoki otlashmagan holda biror gap bo'lagi vazifasida kelsa, vergulni qo'llashga ehtiyoj bo'lmaydi: *Ohim ko'kka yetdi. Endi uning holiga voy. Uning dastidan dod.* Bu esa "Yozuvda undov so'zlardan keyin vergul qo'yiladi" (4, 121) qoidasining mukammalligiga putur yetkizadi.

"Modal so'zlar gap tarkibida boshqa so'zlardan vergul bilan ajratiladi". (4, 130) Bunda vergul modal so'zga tegishli bo'ladimi yoki kiritmaga? Bu tarzda qoidalashtirish 8-sinf darsliklarida modal so'z bilan ifodalangan gap bo'laklarini tushuntirishda muammo keltirib chiqaradi: "*Siz bilan adi-badi aytishga vaqtim yo'q!*" (5, 59); *Bor so'zlaydi, yo'q o'ylaydi* (5, 67); *Zarur ishlarimizni bitirdik.* (5, 97) Shuningdek, "takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchisi oldidan qo'yilgan" (4, 76) vergul yo uyushiq bo'lak, yoki qo'shma gapga, "...ya'ni bog'lovchisidan oldin doimo qo'yiladigan" (4, 84) vergul ham yo ajratilgan bo'lakka, yoki ergash gapli qo'shma gap qismlariga aloqador bo'ladi.

faqat, xolos, axir, nahotki yuklamalarining o'ziga xos ohangi ko'p o'rinlarda ulardan oldin yoki keyin tinish belgilarini qo'llashga urinishga doir xatolikni keltirib chiqaradi. Bu so'zlar ishlatilgan o'rinda boshqa maqsadda ishlatilgan biror tinish belgisini qo'llash mumkin, ammo uning yuklamaga aloqasi bo'lmaydi. Umuman, yuklamani o'qitishda tinish belgilarining aralashtirilishi so'z yoki qo'shimcha yuklamalar qo'llangan o'rinlarda xilma-xillikning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda: *Nahot axir so'nggi dam ham farzandingni o'ylasang.* (A.Oripov) *Sevinchim ko'p...*

shodligim zo'r... tilim biyron, Qaysi umr shunday yoshlik ko'rdi, axir? (U.Nosir) Bugun-chi, uyimizga amakimlar kelishgan. (E.Madraximov) Xotin, bu gaplar kitobda bor xolos, hayot boshqa. (S.Zunnunova) Ulardan faqat birga oldirilgan suratlar yodgor qoldi, xolos. (S.Ahmad) Hatto, it urishsa, zirqirar qalbim. (S.Zunnunova) Hatto zeb-ziynatni yulqib ziyoda, Haykal ham qo'yingiz bamisli xayol... (A.Oripov) Quyosh-ku falakda kezib yuribdi. (G'.G'ulom) Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal. (Cho'lpon)

Umuman, yozuvning bir qismini tashkil etuvchi tinish belgilari sistemasi va ularni qo'llash qoidalari o'tgan asr o'rtalaridayoq ishlab chiqilgan. Biroq qoidalashtirishda ko'p o'rinlarda punktuatsiyaning umumiy **me'yorlaridan** (punktuatsion kalka) kelib chiqib yondashilganligi, yozuvning o'zgarishi, istiqoldan so'ng o'zbek tili grammatikasining milliy **nuqtayi nazardan** tadqiq qilinishi natijasida tilning grammatik qurilishi talqinida yuz bergan o'zgarishlar, adabiy til uslublarining taraqqiy etishi, yozma nutq madaniyatining o'sishi, matbaachilik, matbuot, nashriyot ishlarining taraqqiy etishi, kompyuter lingvistikasi taraqqiyoti – tinish belgilarining elektron matnlarda avtomatik qo'llanishi bilan bog'liq muammolar, punktuatsiyada sinonimiya, vazifadoshlik, ko'pma'nolilik kabi tushunchalarning paydo bo'lishi, nutqni ixchamlashtirish, ta'sirchanlikni oshirish uchun xizmat qiluvchi ayrim tinish belgilari funksiyasining ortishi, “muallif punktuatsiyasi”, badiiy adabiyot va publitsistikada turli qoliplarga daxlsiz erkin ijodga keng yo'l ochilishi natijasida tinish belgilarining mavjud qoidalarga bo'ysunmagan holda poetik maqsadlarda ishlatilayotganligi va bosh obyektiv va subyektiv sabablar sohada yangi-yangi muammolarni keltirib chiqardi. Bu esa tilshunosligimizda mavjud punktuatsion **me'yor**larni o'zbek tilining mental xususiyatlaridan kelib chiqib isloh qilish, uni o'qitish metodikasiga ham zamonaviy nuqtayi nazardan yondashish masalasini kun tartibiga qo'yimoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tinish belgilari so'zlarning morfologik tabiati bilan emas, sintaktik imkoniyatlari bilan aloqador. So'z tabiatan biror vazifaga xoslangan bo'ladi, ammo turli nutqiy qurshovlarda u boshqa vazifalarni ham bajarishi mumkin. Yordamchi so'zlar, undov va modal so'zlarning o'ziga xos ohangga ega bo'lishi ularni o'qitishda tinish belgilarini qo'llash qoidalari bilan aralashib ketishiga sabab bo'lgan va buning oqibatida yuqorida ta'kidlab o'tilgan muammolar yuzaga kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Трасс Л. Казнить нельзя помиловать: бескомпромиссный подход к пунктуации. – Москва: Р.Валент, 2006. – 191 с. <https://www.e-reading.club/book.php?book=102204>
2. Truss Lynne. Eats, shoots & leaves. The zero tolerance approach to punctuation. – London: Fourth Estate, 2007. – 209 p. – Б. 9.
3. Turayeva D. Umumiy va xususiy runktuatsion me’yorlar hamda ularning mantiqiy-grammatik asoslari (ingliz, rus, o‘zbek tili materiallari misolida): Filol. fan. bo‘yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. – Термиз: 2023. – 140 b. – В. 28.
4. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. N.Mahmudov va boshq. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2017. –160 bet.
5. Ona tili 8-sinf uchun darslik. M.Qodirov va boshq. – Toshkent: Cho‘lpon, 2014. –144 bet.

ARTIFICIAL METHODOLOGY AND ITS CONSEQUENCES IN LINGUISTICS

Baxtiyor Mengliyev²,
(Toshkent, O‘zbekiston)

Abstract

The Soviet system targeted Soviet people as one of the foundations of building communism. Entire Soviet nations were supposed to be the result of national unification during communism. The unification of nations required the unification of languages. In its turn, the unification of languages demanded the “homogenization” of the USSR national languages in terms of construction – the construction of all national languages was artificially put into the Russian language construction molds. National linguists used the Russian linguistics methodology as a basis for this. The features of the Russian language were exaggerated in the national languages. This is especially evident in phonetics and grammar, where typological language features are manifested. After the independence of Uzbekistan, like other national republics, Uzbek linguistics began to be nationalized. It has been manifested in the national interpretation of the phonetic-grammatical structure of the Uzbek language, and in the introduction of Eastern Sufism philosophy into scientific circulation as a linguistic research methodology. The category of substance and accident in Sufism philosophy played a major methodological role in approaching language as a system and distinguishing between language and speech in the Uzbek language.

Key words: *Soviet system, communist ideology, Soviet people, unification of nations, unification of languages, Russian language patterns, Russian linguistics, national linguistics, methodology, methodology of linguistic research, phonetics, grammar, Sufism philosophy, substance, accident, generality, particularity, essence, language phenomenon, approach to language as a system, language, discourse.*

---

1. Introduction

Problem of methodology in Soviet Uzbek linguistics. The question regarding the role of methodology in scientific research is usually discussed in philosophy.

---

² **Baxtiyor Mengliyev** – filologiya fanlari doktori, professor, DSc, UTAS Languages and literature department, University of Tashkent Applied Sciences.

E-pochta: dr.mengliyev.bakhtiyor@gmail.com

Iqtibos uchun: Mengliyev B. 2023. Artificial methodology and its consequences in linguistics. Zamonaviy o‘zbek tili 2: 17-33.

Empirical researchers in the private sciences, however, often dismiss this problem. One of the theoretical linguists, E. Koseriu, mentioned this as an example of the gap between theoretical and practical research in linguistics: “just as linguistic theorists pay little attention to derivation from specific language evidence, empirical linguists do not think at all about theoretical-philosophical foundations in the study of linguistic phenomena” [26, 6-7]. Such opinions have been expressed several times in Uzbek linguistics as well [12; 4; 26; 11]. For many years, Uzbek linguists' approach to methodological issues was limited to some quotations from the works of the founders of Marxism in the introduction. The ideas presented in these quotes are not actually related to the content of the research. Although the research method is recognized as a dialectical interpretation of existence, the research itself does not go beyond empirical descriptions, thus creating a gap between the research and its assigned methodology.

2. Literature Review

The defect noted above by E. Koseriu was visible in the research papers of theorists who paid special attention to methodological issues. The works of such linguists as V. Solntsev, A. Chikabova, P. Whorf, S. Ulman, E. Sepir, N. Chomsky in Russian and European linguistics are clear proof of this.

European linguistics of the 20th century cannot be proud of the linguistics of specific languages based on strict methodological criteria. In the studies of this period, several methodological principles were used at the same time. In this respect, 19th century linguistics was somewhat positive. For example, the excellent studies of linguists such as A. Schleicher, V. Humboldt, J. Grimm, F. Bopp, A. Potebiya, V. Vostokov and F. Fortunatov, who worked in the 19th century, were based on the same methodological principles [26].

In Uzbek linguistics, it is possible to find works based on the same methodological principles. This is noticeable in the research of S. Ivanov, H. Nematov and their followers. However, they described not the entire Uzbek language, but the systematic features of some of its layers.

During the last century, the Uzbek language was studied on the basis of the Russian language principles. It is known that learning a language based on the pattern of other languages is not always justified. This is especially evident when it comes to languages with different constructions. As early as the 60s of the 20th century, advanced linguists, including Russian linguists, emphasized that this methodological approach was unscientific and unnatural. We can see the notion in the research of S. Ivanov, V. Guzev, D. Nasilov [12, 6-10]. Under the rule of communist ideology, Uzbek linguists were deprived of the right to criticize the existing situation. These

defects began to be revealed and discussed due to independence. The opinions expressed by linguists such as A. Hojiyev, N. Mahmudov, M. Mirtojdiyev, G. Zikrillayev, Y. Tojiyev, R. Sayfullayeva are noteworthy [23; 28]. Today, Uzbek linguists are looking for ways to get rid of this deficiency. After the collapse of the Soviet state and ideology, the native language education program, tested in the experimental schools of the Republic of Uzbekistan in 1998-99 and introduced into the education system today, was the first practical step in this direction. It can be assured on the following basis.

3. Linguistic errors based on Russian linguistic template.

Back in the 50s and 60s, in Uzbek linguistics, the word groups, morphological categories, sentence structures, simple and compound sentences of the Uzbek language were considered identical to such phenomena within the Russian language. While the new program vividly reflects the unique features of the Uzbek language, those events are fundamentally different from the Russian language. For example, in Uzbek linguistics, onomotopea and their equal status with independent words in the sentence were described by the linguist R.Kongurov. Yet, prior to independence, Turkic scholars did not dare to break the traditions of composition and classification of Russian word groups. It is known that the number of imitations in inflectional languages is very limited, and those that exist are manifested in speech with verb inflections in accordance with the typological nature of these languages: such as *мяукать* (*to meow*), *тарыхтеть* (*to rattle*), *мяукание* (*meowing*). In Turkic languages, the original situation is completely different:

firstly, imitation words (onomotopea) in Turkic languages are very numerous and they are an important means of expression and describing an image;

secondly, onomotopea can appear in all Uzbek and Turkic languages as part of a sentence without any addition or formal changes.

It is true that onomotopea are unusual by their spiritual means. However, this is not a reason to exclude them from the list of independent words. Otherwise, it would be necessary to think about the issue of such unnatural pronouns. Therefore, inclusion of onomotopea among independent words is an unbiased assessment of the unique features in the Uzbek language. Also, it is appropriate to mark it as an onomatopoeia among nouns, adjectives, and numerals without a compound case (that is, without saying imitation words). There are a considerable number of similar examples. In general, the typologically specific interpretation of the Uzbek language is thoroughly expressed in the above-mentioned program.

Meanwhile, there is no gender category in the Uzbek language. Although, in the 1950s and 1960s, there were efforts to separate the gender category in the Uzbek language (13;16;17), no Uzbek linguist has asked the question “why should there be a gender category in the Uzbek language?” The answer would probably be: there was such category in the research “template”. Therefore, there was an attempt to find something related to the category of gender in the Uzbek language. Uzbek words such as Salim – Salima, shoir – shoira, or xo‘roz – tovuq, sigir – buqa are essentially close to the Russian gender category, so they are attributed to that category. As a result, non-scientific claims were made that in the Uzbek language, gender is formed in three ways: morphological (poet – poetess), lexical (cow – bull), and syntactic (female teacher – male teacher) [16].

It seems that the importance of the research methodology is very great in the study of the linguistic system, as it is the source of learning of all sciences. The harmful consequences of relying on incorrect and inappropriate methodology can be clearly seen in the state of Uzbek linguistics in the last century. Therefore, it was considered necessary to take into account the significance of the research methodology separately and in depth at this point. Methodology for research, the idea of scientific research serves as a torch, a guiding star [19; 4; 27; 9; 31; 8; 28]. If the researcher does not understand the necessary methodological foundations and does not consciously apply them to the research source, he will never be able to objectively evaluate the ontological properties of the source. For him, the necessary methodological factors are replaced by purely eclectic views.

4. Methodological knowledge principles in Eastern classic literature

Researchers have noted that in the history of science, particularly, natural scientists sought ways to escape from conventional philosophy, but no matter how much they insulted philosophy, they became affected by vulgar, backward, vulgar philosophical views [27, 3]. Eastern scholars also attached special importance to the incomparable role of methodology in culture and spirituality. In Eastern enlightenment literature, a researcher who does not have a methodology or who listens to it unconsciously is compared to a person who is blind or a person lost in the dark.

Eastern mystics following the path of sufism, in particular, Alisher Navoi stated general methodological knowledge principles of realising the Truth (Creator) through inception cases. The great thinker Alisher Navoi describes knowing and its complexity, the variety of methods of researching the methods of knowing and their conflicting nature in the chapter “Description of the Enlightenment Valley” of the fable “Lisonut-Tayr”. After all, the source of knowledge is diverse and the

methods of knowing are also diverse. Yet, it is possible and necessary to study the phenomenon from different angles with various research methods. When the result obtained by one method contradicts the results of another method, the fact that the researcher prefers his result indicates that he has not yet reached the layer of methodological maturity.

In “The Story of the Blind and the Elephant” within the fable of “Lisonut tayr”, the two stages of the cognitive process were described, those are perceptual knowledge and having a hunch, in the other terms, empirical and theoretical knowing – and their interaction are skillfully described. It is known that the blind are limited only by touch, that is, the possibility of sensory knowledge. The poet calls the knowledge created on the basis of external signs empirical knowledge and its owners are "blind".

After all, researchers who deal with the external signs of things can never dive into the essence – they cannot see the essence, that is, they cannot perceive all the parts of the elephant as a whole. So the blindness here symbolises the lack of ability to generalize facts. In other words, blindness is used to reflect far distance from the methodology of perfect knowledge, understanding of the essence. Understanding the essence is characteristic of a true scientist who is armed with a methodology. The poet contrasts the scholar with the blind. *Orif – komili biyno* (a scholar with a perfect vision, who can see the essence. Therefore, the elephant is “nearly perfect” and *closer to a perfect wise scholar – komili biynoga chun erdi yaqin*, compared to blind people with limited sensory knowledge. Although the blind stand in front of the elephant, they imagine it differently because they have become slaves to sensory perception.

In general, the following general methodological conclusions can be drawn from Alisher Navoi’s thoughts on knowledge:

knowing is a very complex and laborious process;

the source of knowledge is very diverse and multifaceted, and researchers are able to fully study only limited aspects of them;

the source can be studied from different angles and in different ways;

the world view of the researcher is of great importance in knowing [26].

Obviously, in Eastern and Western philosophies, the attitude towards the methodology of scientific knowledge seems to be identical, and scientific knowledge and its methodology in the full sense are in a dialectical relationship, one requiring the other.

5. Evaluation of methodological approach based on Communist ideology

How should Uzbek linguistics be evaluated from this attitude towards methodology? The founders of the Uzbek grammar education formed in the 1940s and 1960s were not devoid of methodology. Yet, for them, the teaching aimed at “scientific” justification of the closeness of national languages to the Russian language served as a methodology. These methodological principles were based on I. Stalin’s work “Marxizm and questions of linguistics”. As a result, in the 1960s and 1970s, historical fabrications emerged that more than a hundred nationalities and peoples in the territory of the former Soviet Union were becoming a uniform nation – the Soviet nation. The goal of scientific research conducted in all social and humanitarian sciences was to substantiate this false “truth”. And this began to be reflected in the study of the national languages construction. There were even fictitious, absurd theses like “grammar is international” [30, 28-50]. Therefore, the ruling communist ideology did not want any national scientific staff to deal deeply with the methodological foundations of their research, and was in favor of limiting themselves to the blind application of the developed, ready-made methodological templates. In this way, the structure of the Russian language was adopted in Uzbek linguistics, and until today, this wrong approach has been firmly established in science. For this reason, the real development of such sciences as linguistics, literary studies, psychology, and history, which investigate the constant qualities of the nation, is inextricably linked with the scientists' deep understanding of the scientific research methodology, their deep comprehension of its relationship to the phenomena of nature, society, and thought, and their conscious and consistent application within the research. In mystical Sufism, as well as in dialectical philosophy, one of the important factors in the process of research is the ambiguity of any source of research and avoiding the identification of the source and subject of research is also essential therefore [26; 28; 34]. Its independence, truthfulness, objectivity and complexity are closely related to the diversity of the research source. Thus, approaching the description of a certain language based on the criteria of other languages creates scientific subjectivism. In a specific language, for example, Uzbek language, research object is a true existence with a unique ontological nature as a source of research. Measuring and evaluating it with foreign language standards undermines the objectivity of the research. In this case equating comparison with measurement is one of the gross errors from the methodological point of view [36; 18; 12]. Certainly, when a certain language is described and interpreted, the linguist should approach the source of research based on the general construction properties of the language, the general nature of linguistic units, the laws of construction, existence and development of the language. A true and

objective interpretation of the structure of a certain language can be given only on the basis of a properly developed teaching from the philosophical-methodological point of view.

6. Forming methodological approach in modern Uzbek linguistics.

Formulating national ideology is related to the nation's self-awareness. The identity of the nation is directly expressed in its culture, history, psychology, national consciousness.

In world science, there are a lot of different opinions about the relationship between language and consciousness, the fact that language is a factor that determines the essence of a person, a tool that materializes the product of thought, and its social importance. Linguistics has also seen this as its main problem at certain times. However, Soviet science did not put any issue related to nationality on the agenda. The problem of national consciousness and way of thinking arose in our country only due to national independence. Serious attention has been paid to the question of the importance and uniqueness of the existence perception through language.

Language does not follow or obey the judgment of linguists and officials. Attempting to mold or purify language has always been ineffective. Language has its own natural laws, it is indifferent to various descriptions and studies. The fact that the stream of naturalism, which advocates its disobedience to its master, has prevailed for many years as an independent branch of linguistics is a clear proof of this. The works of scientists such as August Schleicher, Max Müller, Morisot Rapp, Wilhelm Whitney, who are well-known representatives of world linguistics, embody the ideas by this movement.

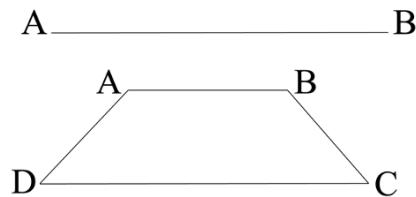
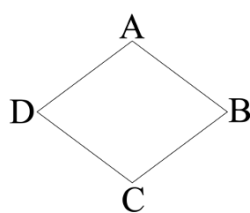
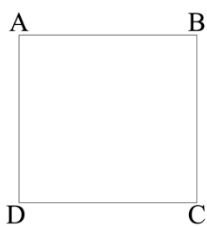
The source of research, for example, the complexity of the Uzbek language can be more fully revealed only when it is approached on the basis of the dialectics of *juzv* and *kul* in mysticism, whole and part, generality and particularity of modern philosophy. The issue related to the complexity of the source of learning, the ontological nature of complexity has also been thoroughly studied in philosophical literature [22; 8; 2; 9; 6].

It is known that the whole usually consists of parts. However, setting it at the layer of a simple "aggregate" misleads the researcher. As an example, let's pay attention to the following geometric figures formed out of four straight lines:

Image 1

- 1) A_____B
- 2) B_____C
- 3) C_____D

4) A_____D

Although these forms have the same constituent element, each whole (figure) has its own set of laws and relationships. So, it can be said that at first glance, the morpheme (-lar) in the Uzbek language looks like a simple combination of sounds (l), (a), (r), a mechanical combination of straight lines. However, the essence of the morpheme (-lar) is fundamentally different from the essence of the sounds that make it up. [**-lar in english is equivalent to -s plural form and it also indicates respectful relation towards a person or a group of people*]

This distinction between phoneme and morpheme is obvious to all linguists. However, it is also natural to ask the question whether (uy^{lar}* houses) is a combination of morphemes with the word form (uy) and (lar). As mentioned, every linguist, while recognizing the validity of the inequality of the morpheme (-l) + (-a) + (-r) ≠ (lar), refrains from seeing this situation in the inequality of (-uy) + (-lar) ≠ (uy^{lar}*houses) and this problem of inequality has not been raised in Uzek linguistics to this day. Yet, in linguistics the recognition of idioms as roots and suffixes, word combinations, and speech as a collection of words indicates the existence of a methodological "gap" in the researcher's mind. From the methodological point of view, inequalities similar to those presented are essentially the same. They can be summarized in the table as follows:

Realization of essences	Collection of parts	Relationship	Wholeness
Phonemes	(l)+(a)+(r)	Unequal	(-lar)
Morphemes	(-lar)+ (-imiz)	Unequal	(-larimiz)
Lexemes	(bola)+ (uyqu)	Unequal	(bola uyqusi)

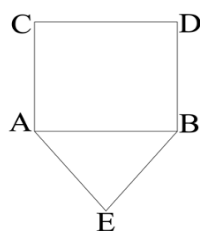
Based on the thesis "the whole is not equal to the sum of the parts", the researcher should search for the essence of the wholes in the table not from its components, but from a completely different - higher layer, as shown in diagrams 1-4, and open it in another system.

While studying the linguistic system, all linguists can be said to agree on the division of its layers. However, in revealing the essence of morphemes, work is carried out completely independently, and attention is not paid to the essence of the phonemes that make them up. Other speech units – Idioms, word combinations, and sentences are directly based on their constituents. This is a methodological error from a philosophical point of view. Indeed, the essence of each linguistic substance is revealed only within its own layer. However, a whole new challenge emerges based on moving up another rung through the layers. The linguistic system itself is a complex whole. It also refers to the research methodology of seeing the simple arithmetic of the layers, that is:

Language is opposite to phonetic layer+morphological layer+lexical layer+syntactic layer+stylistic layer. Language is a unique whole that is much larger than the sum of its components. Its essence cannot be derived from the essence of its components [25:159-161]. Also, as a morpheme is not separated from phonemes, a word combination and a sentence from lexemes and morphemes, the language as a whole has an integral relationship with its layers. At this point, it is necessary to pay attention to a very simple, but problematic phenomenon of geometry that has attracted the attention of specialists for centuries. It is a question of the relation of the straight line AB of the form itself to the wholes belonging to it:

Image 2

Does the line [AB] characteristic of this figure obey the law of a triangle as a side of a triangle, or does it reveal its essence as a side of a square in the composition of this whole? This question is directly related to the problem under investigation. The problem can also be seen in the arithmetic event $2+3+5$. In other words, the number 5 is the sum of the numbers 2 and 3, but not only this sum. Because 1 and 4, $10-5$ ($\sqrt{6,25}+\sqrt{6,25}$) and thousands of similar actions can be used to create this sum - the result. The solution to the problem is that 5 is a unique whole, which can also be equal to (but not limited to) the sum of 2 and 3. However, the component-based approach fails to clarify the essence of 5. And 5 is the whole number between 4 and 6 in the unit number system. In this system, there are no 5.1 or 5.8 quantities among these units.

They belong to the series of fractional numbers. On the other hand, when taken as a separate whole, whole and fractional numbers cannot be considered as a sum.

We try to see the sum of the constituent parts wholeness factor directly in linguistic phenomena. The need to understand the essence of the wholes given in the drawing – morphemes, word forms, word combinations, sentences and, in general, language, and their relation to their constituent parts, requires to approach the problem as an example of mathematical phenomena. The essence of the wholes shown in the drawing should be clarified not through their components, but on the basis of their place among the system units to which they belong [14:210; 2:390]. The material part consists of the sum of the sounds *l, a, r*. The essence of the morpheme *-lar* is in the system of morphemes, the sum of words and adverbs *uy+-lar* is in the system of lexical forms, the essence of the word combination of *bola uyqusi* * *child sleep*, which consists of the lexical forms of *bola* (child), *uyqu* (sleep), is in the system of word combinations, formed by combining the words. The meaning of the sentence *Bola uxladi* (*The boy slept*) is revealed only in the sentence system. These features, which are understood on the basis of the categories of generality and specificity, essence and event, possibility and reality, cause and effect of dialectical philosophy and logic, are reflected in the methodology of conscious and consistent differentiation of language and speech events in linguistics. The morpheme presented to your attention on the basis of drawings is a unit in the morpheme system within the language. Therefore, it is not equivalent to a simple combination of phonemes. Derivatives of *uy* (*houses*), *bola uyqusi* (*child sleep*), *bola uxladi* (*child slept*) are events of a completely different stage – speech stage. They differ as linguistic units from morpheme and lexeme.

Uylar (*houses*) is a word form – a speech derivative formed based on the occurrence of the lexeme *uy* and the suffix *-lar*. Therefore, the essence of the word form *houses* should be sought from the essence of the word form as a speech event. Word form shows its essence in the system of speech units such as sound (letter), syllable, word, phrase, sentence and text. In this system, the word has the property of being the smallest noun unit used in speech. So, the word *uy* is not a complex of lexical linguistic units, but a phenomenon manifested in speech. Compare: $2+3$ is an integer between 4 and 6 in the 5 unit system. The derivation of *uy* (or 5) in this particular case is the speech realization of the morphemes *uy* and *-lar* (2 and 3). It is made up of the combination of the root word "*uy*" and the plural suffix *-lar*. That is why in order to determine the lexical meaning of *uy*, it is first necessary to reveal the meaning of linguistic and speech units. This in itself leads back, again and again, to the opposition of language and speech [24:520-521]. (At this point, it is necessary

to comment on two terms. One of them is *lison*, which corresponds to the value of the term *langue* used by later linguistics, in particular, F. de Saussure. In Uzbek linguistics in the 70s-90s of the last century, the ambiguous word **langue**, translated from Russian, was used to express the meaning of the term **langue** [24]. With the expansion of the scope of this meaning, speech discomfort began to appear. Therefore, the term **langue**, in the sense of the systematic construction of the **language**, is distinguished by the fact that it has some advantages:

1) the meaning of this word is clearly determined, and the meaning of the multi-meaning “*language*” word in the public mind would prevent this;

2) In scientific speech, there is a greater need for word derivation from adjective *lison* by the adding of *-iy* suffix.

The second is the term *ixtilof* (conflict), it is appropriate to use it instead of the term *dialectic* in philosophy and science. As the article relies on Eastern Sufism as a methodological factor, it is necessary to master the essential terms.) Today, the problem of *langue* and *langue* unit is not new for Uzbek linguistics. It is known that the generality, that is, the essence of the language, should be reflected and specified in each linguistic unit. This is the main demand of dialectics for the conflict of generality and particularity [34; 2]. Therefore, it can be said that each *langue* unit has the above-mentioned general linguistic feature – the categorical characteristics of its layer, the categorical properties of the system to which this *langue* unit, for example, a morpheme belongs, and its overall meaning and function (the hierarchy of formal, semantic and functional aspects in *langue* units and see private disagreement: [18; 19; 23; 20; 26; 29]. The task of linguists is to reveal from the specific meaning of each *langue* unit to the general *langue* properties manifested in it. Only then it can be judged that the essence of the *langue* unit has been revealed. Speech is the manifestation of *langue*, in which it appears as a whole. In other words, a whole system consisting of lexical, morphological, syntactic, and stylistic layers is created with all its properties as a “sample” in each speech occurrence. **Each of them has the status of “assistant” in the speech realization of the other.** Even a single sound that occurs in speech is not a simple sound, but a part of the constituent of the sentence. It seems that the conflict between linguistic layers will be resolved only in speech. Each speech fragment is the product of the direct realization of language and the joint realization of all the necessary layers as a “disappeared” *langue* conflict. Viewing the wholeness of the speech as a greater individuality than the sum of its components, understanding the mutual cooperation of these necessary parts in the speech realization requires the researcher to understand and apply the dialectic of the whole-part not in

the abstract state, but to know how to apply it, and at the same time, it is a necessary component in the interpretation of the ontological nature within these phenomena – knowing requires a deep understanding of the two stages of the dialectic.

7. Concluding Remarks.

The dialectics of eastern mysticism also contain valuable information about the stages of knowing in relation to one another and their nature. It is known that the prominent eastern philosophers such as Ibn Rushd, Ibn Arabi, Abu Nasr Farabi, Fariduddin Attar, Jalaluddin Rumi, Alisher Navai, Abdurrahman Jami, etc. expressed valuable ideas for their time and for today about understanding and perception, their conflicting relationship, and knowledge based on them. Unfortunately, the information about this came to today's science and practice not directly through their own works, but through translations of their works into European languages based on Kantian and Hegelian development and interpretations. However, in Sufism, the conflict between *zot* (substance) and *tajalli* (accidence) involves not only the essence of existence, but also the methods of studying it, describing the external, physical characteristics of the perceptual inception of learning, and opening the *zot* (substance), which is the opposite of perceptual inception that is *tajalli* (accidence), Perception as a "complex of qualities and properties" is comprehensively described in various forms for readers and listeners of different levels. Essentially, works of Eastern scholars such as Yusuf Khos Hajib's "Qutadgu Bilig", Ahmad Yugnaki's "Hibatul-haqayq", Nizami Ganjavi's "Mahzanul-asror", as well as "Mantiq-ut-tayr", which contains thousands of "mysteries of truth" The purpose of such works as "Ilohinoma", "Ushturnoma", "Lisonut-tayr" are aimed to convey to the readers the differences of cognitive and perceptual knowledge, the dialectic of *juzv* and *kull*, *zot* and *tajalli*.

The doctrine of two interdependent stages of knowledge is actually a legacy of modern dialectics from Eastern mystical philosophy. In Sufism, even theoretical knowledge itself is divided into seven stages. The thinker poet Alisher Navoi describes this with high artistic skill in his ghazals (sonets) and their summary, the epic "Lisonut-Tayr". Here are the poet's deductions about it:

1) *demand stage*. *The requirement to know the relationship of Zat (Truth) and Tajalli (existence), the stage of the need to know truth/substance*

2) *stage of love*. Realizing the difference between *zat* (substance) and *tajalli* (accidence), the desire to aspire to substance;

3) *stage of enlightenment*. Understanding the essence of substance based on the relationship between substance and accidence;

4) *isolation (istig'no) stage*. Recognizing nothing but stable qualities of the substance;

5) *stage of tavid (monotheism)*. To see the accident in substance, and to see the substance in the accident, to understand them as “two sides of one item”

6) *stage of awe*. Wondering that substance and accident are actually similar phenomena;

7) *decay stage*. Reaching the point of realizing that there is no accident, that it is actually substance.

Based on what has been said, the methodological basis of modern Uzbek linguistics and its factors can be summarized as follows:

zot (substance) as a wholeness. Any whole is a separate species (*invariant*), in turn, complex in composition, more than its constituent parts, has a separate objective and epistemological value as a unique whole;

zot (substance) as an intact phenomena. The essence of the whole (essence, *invariant*) is not given by direct observation, it can be revealed only in its relations with the units of the level to which it belongs, on the basis of mental analysis – perception. The species (*invariant*, linguistic unit) materializes in *tajalli* (*variant*, speech unit) and is given to the researcher for direct observation.

zot (substance) as a partnership of components. When an essential complex *zot (substance)* is manifested in the form of *tajalli (accidence)* given in direct observation, all the components of *zot (substance)* are reflected in these *tajalli (accidences)* in cooperation.

References

[1] Akhmedova, D., Mengliev, B. (2019) Semantic tag categories in corpus linguistics: Experience and examination. *International Journal of Recent Technology and Engineering* 8(3 Special Issue):208-212.

[2] Apresyan, Yu. (1966). *Ideas and methods of modern structural linguistics*. Moscow: Prosveshchenie| Apresyan, Yu. (1966). *Idei I metody sovremennoy strukturnoy lingvistiki*. Moskva: Prosveshchenie.

[3] Afanasev, V. (1987) *Basic philosophical knowledge*. Moscow: Mysl| Afanasev, V. (1987) *Osnovy filosofskih znaniy*. Moskva: Mysl.

[4] Bazarov, O. (1997) *Graduonomy in the Uzbek language*//Philol. Doctor of Sciences... Diss. autoref. Tashkent.| Bazarov O. (1997) *O'zbek tilida darajalanish*. Filol.fanlari dokt... diss. avtoref. Toshkent.

- [5] Giyasov, S. (1983) *Semantic structure and component analysis of quality and application in the Uzbek language* // Autoref. diss. ... sugar. philological science. Tashkent | G'iyosov, S. (1986) O'zbek tilida subyektiv baholarining sifat semik tahlili // *Ozbek tili va adabiyoti*. – 1986. – No 2: 28-33.
- [6] Gryadovoy, D. (1999) *Philosophy. Basic philosophy of the structural course*. Moscow: Shchit. | Gryadovoy, D. (1999) *Filosofiya. Strukturniy kurs osnovy filosofii*. Moskva: Shchit.
- [7] Ghiyasov, S. (1986) *Semitic analysis of subjective evaluation adjectives in the Uzbek language* // *Uzbek language and literature*. No. 2.:28-33. Giyasov, S. (1983) *Semanticheskaya struktura I komponentny analiz kachestvennih prilagatelnyh v uzbekskom yazike*. Avtoref.diss. ...kand. filol nauk. Tashkent
- [8] Chupin, P. (1978) *Dialectics, logic and methodological science*. Sverdlovsk. | Chupin P. (1978) *Dialektika, logika i metodologiya nauki*. Sverdlovsk.
- [9] Orujeva, Z., Shchettulina, A. (1986) *Dialectic logic*. Moscow: University of Moscow | Orujeva, Z., Shchettulina, A. (1986) *Dialekticheskaya logika*. Moskva: Izd. Moskov. universiteta.
- [10] Shchettulina, A. (1985) *Dialectic and historical materialism*. Moscow: Politizdat. | Shchettulina, A. (1985) *Dialekticheskiy i istoricheskiy materialism*. Moskva: Politizdat.
- [11] Jabbarov, N., Nematov, H. (1989) *Methodology of theoretical knowledge* // *Teachers' newspaper*: January 3. | Jabborov, N., Nematov, H. (1989) *Nazariy bilish metodologiyasi/O'qituvchilar gazetasi*.
- [12] Ivanov, S. (1959) *Turkic attributive constructions with an indicator of relative connection* // *Scientific notes of Leningrad university. Oriental Studies Series*. Issue 11:191-197. | Ivanov S. (1959) *Tyurkskiye atributivniye konstruksii s pokazatelem otnositelnoy svyazi/Ucheniye zapiski Leningradskogo universiteta*. Seriya vostokovedcheskih nauk. vip. 11:191-197.
- [13] Kamolov, F. (1957) *Modern Uzbek language. Vocabulary. Phonetics. Graphics and spelling. Morphology*. Tashkent: UzSSR FA publishing house. | Kamolov, F. (1957) *Hozirgi zamon o'zbek tili. Leksika. Fonetika, Grafika va orfografiya. Morfologiya*. Toshkent: O'zSSR FA nashriyoti.
- [14] Karimov, R., Mengliev, B. (2019) The role of the parallel corpus in linguistics, the importance and the possibilities of interpretation. *International Journal of Engineering and Advanced Technology* 8(5 Special Issue 3):388–391.

[15] Kedrov, B. (1963) *The unity of dialectics, logic and theory of knowledge*. Moscow: Gospolitizdat. | Kedrov B. (1963) Yedinstvo dialektiki, logiki I teorii poznaniya. Moskva: Gospolitizdat.

[16] Kononov, A. (1960) *Grammar of the modern Uzbek literary language*. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. | Kononov, A. (1960) Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. Moskva: Izd-vo AN SSSR.

[17] Kononov, A. (1948) *Grammar of the Uzbek language*. Tashkent: Uchpedgiz. | Kononov A. (1948) Grammatika uzbekskogo yazyka. Toshkent: Uchpedgiz.

[18] Kopnin, P. (1974) *Epistemological and logical foundations of science*. Moscow: Nauka. | Kopnin P. (1974) Gnoseologicheskie i logicheskiye osnovy nauki. Moskva: Nauka.

[19] Koshakov, Sh. (1996) *Dialectic. The concept of development. Study manual*. Samarkand: Samarkand university press. | Qo'shoqov Sh. (1996) Dialektika. Rivojlanish konsepsiyasi. O'quv qo'llanma. Samarqand: Samarqand universiteti nashri.

[20] Lomtev, T. (1972) *Sentence and its grammatical categories*. Moscow: Publishing house of Moscow University. | Lomtev, T. (1972) Predlozheniye i yego grammaticheskiye kategorii. Moscow state university press.

[21] Lomtev, T. (1965) *Principles of constructing a sentence formula* // Philological Sciences, No. 5: 56-68. | Lomtev, T. (1965) Prinsipy postroyeniya formoly predlozheniya//Filologicheskie nauki, № 5: 56-68.

[22] Madrahimov, I. (1994) *The diversity of the word and the basics of its classification*. Doctor of philosophy. ... diss. autoref. Tashkent. | Madrahimov, I. (1994) So'zning serqirraligi va uni tasnif qilish asoslari. Filol. Fanlari nomz. ...diss.avtoref. Toshkent.

[23] Mahmudov, N., Mirtojiev, M. (1992) *Language and culture*. Tashkent: Uzbekistan. | Mahmudov, N., Mirtojiev, M. (1992) Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston.

[24] Mengliyev, B., Gulyamova, S. (2022). Linguistic Modeling of Polysemous Words for the Semantic Analyzer of The Uzbek Language. *Proceedings - 7th International Conference on Computer Science and Engineering, UBMK:518-522*.

[25] Mengliyev, B., Shahabitdinova, Sh., Khamroeva, Sh., Gulyamova, Sh., Botirova, A. (2021) The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer. *Journal of Language and Linguistic Studies, Vol 17, No 1:558-564*

- [26] Navoi, A. (1991) *Lisonut-tayr*. Tashkent: Literature and Art Publishing House. | Navoiy, A. (1991) *Lisonut-tayr*. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.
- [27] Narzieva, M. (1994) *Semantic structure of nouns with age-related characteristic of a person in the Uzbek language*. Doctor of philosophy diss. autoref... philological science. Tashkent. | Narziyeva, M. (1992) *Semnaticeskaya struktura imen sushchestvitelnih vozvratnoy xarakteristiki litsa v uzbekskom yazyke*. Avtoref. Diss... kand. Filol. nauk.
- [28] Nematov, H., Bozorov, O. (1993) *Language and speech*. Tashkent: Teacher. | Ne'matov H., Bozorov O. (1993) *Til va nutq*. Toshkent: O'qituvchi.
- [29] Nematov, H., Rasulov R. (1995) *Basics of system lexicology of the Uzbek language*. Tashkent: Teacher. | Ne'matov H., Rasulov R. (1995) *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
- [30] Nigmatov, Kh. (1989) *Functional morphology of Turkic-language monuments of the 11th – 12th centuries*. Tashkent: Fan. | Nigmatov, X. (1989) *Funksionalnaya morfologiya tyurkoyazyichnyh pamyatnikov XI-XII vv.* Tashkent: Fan.
- [31] Nurmonov, A., Sarimsakov, B. (1995) *The place of the word in the language system and the problems of dividing words into categories // Uzbek language and literature*, No. 4: 23-26. 27 | Nurmonov, A., Sarimsoqov, B. (1995) *Til sistemasida so'zning o'rni va so'zlarni turkumlarga ajratish muammolari // O'zbek tili va adabiyoti: № 4:23-26.*
- [32] Raspopov, I. (1970) *The structure of a simple sentence in modern Russian language*. Moscow: Prosveshcheniye. | Rasporov, I. (1970) *Stroyeniye prostogo predlojeniya v sovremennom russkom yazyke*. Moskva: Prosveshcheniye.
- [33] Sayfullaeva, R., Abuzalova, M. (1991) *About the smallest building blocks of speech // Uzbek language and literature*, No. 5: 42-47. | Sayfullayeva, P., Abuzalova, M. (1991) *Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida // O'zbek tili va adabiyoti, № 5:42-47.*
- [34] Sayfullaeva, R. (1994) *Formal-functional interpretation of compound sentences in modern Uzbek language*. Tashkent: Science. | Sayfullayeva, R. (1994) *Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini*. Toshkent: Fan.
- [35] Spirkin, A. (1988) *Fundamentals of philosophy*. Moscow: Publishing house of political literature. | Spirkin, A. (1988) *Osnovy filosofii*. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury.

[36] Chikobava, A. (1959) *Language as a subject of linguistics. Based on the material of foreign linguistics*. Moscow: Uchpedgiz. | Chikobava, A. (1988) *Yazyk kak predmet yazykoznaniya*. Moskva: Uchpedgiz.

[37] Shahobiddinova, Sh. (1994) *Morphology of the Uzbek language in the interpretation of the dialectic of generality and particularity. Lectures for a special course*. Andijan. | Shahobiddinova, Sh. (1994) *O‘zbek tili morfologiyasi umumiylik va xususiylik dialektikasi talqinida. Maxsus kurs uchun ma’ruzalar*. Andijon.

[38] Kedrova, B. (1965) *Elements of dialectics*. Moscow: Nauka. | Kedrova, B. (1965) *Elementy dialektiki*. Moskva: Nauka.

ONA TILIDAN DAVLAT TILIGA

Yorqinjon Odilov³
(Toshkent, O‘zbekiston)

Annotatsiya

Mazkur maqola o‘zbek tilining ham ona tili, ham davlat tili sifatida qo‘llanilishining bugungi holati tahliliga bag‘ishlangan. Unda muallif o‘zbek tilining davlat tili sifatida to‘g‘ri qo‘llanishi, amalda davlat tiliga aylanishiga to‘siq bo‘layotgan muammolarini tahlil qilgan. Muallif fikricha, bunda dastlab ona tiliga bo‘lgan munosabatni tubdan ijobiy tomonga o‘zgartirish o‘zbek tilining davlat tili sifatida mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi. Maqola davomida muallif mazkur muammolarning bir necha yechimlarini taklif qilgan. O‘zbek tilini ona tili sifatida qabul qilinishini yaxshilash orqali chinakamiga davlat tilining obro‘cini ko‘tarilishi g‘oyasi ilgari surilgan.

Kalit so‘z: *ona tili, lisoniy barkamollik, milliy til, til islohi, rasmiy maqom, ijtimoiy muhit.*

FROM MOTHER LANGUAGE TO STATE LANGUAGE

Annotation

This article is devoted to the analysis of the current situation of the use of the Uzbek language as both the mother tongue and the state language. In it, the author analyzed the problems of the correct use of the Uzbek language as a state language, and its actual transformation into a state language. According to the author, initially changing the attitude towards the native language in a positive direction will serve to strengthen the position of the Uzbek language as the state language. During the article, the author presents several solutions to these problems. By improving the acceptance of the Uzbek language as a mother tongue, the idea of raising the prestige of the state language has been put forward.

Key words: *linguistic examination, educational literature, evaluation criteria, principles, methods, expert analysis, methodology, methodology*

³ **Yorqinjon Odilov** – Filologiya fanlari doktori, professor, O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Sotsiolingvistika bo‘limi mudiri. Tel: +99897 706 25 30.

E-pochta: yorqinjon_1979yandex.ru

Iqtibos uchun: Odilov Y. 2023. “Ona tilidan davlat tiliga”. Zamonaviy o‘zbek tili. 2: 34-41.

Kirish.

Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari markazida insonlik mohiyati o‘zlikni anglashdan boshlanishi, o‘zligini anglagan shaxs fozil bo‘lishi, fozil shaxs voqea-hodisalarning mohiyatini idrok eta olishi va mohiyatga intilish bilan haqni tanib borishi haqidagi g‘oya turadi. Ulug‘ allomaning fikricha, insonga ruh degan quvvat berilgan va bu qudrat bilan odam aqlini rivojlantiradi, aql esa insonga o‘zini tanitadi, narsa-hodisalarni farqlatadi [Ubaydullayeva va boshqalar 2002,38]. O‘zlikka qaytish, o‘zlikni anglash har qachongidan zarurlashayotgan bugungi kunda aqli ruhi bilan quvvatlangan fozillarni tarbiyalash kerak bo‘lmoqda. Fozillik odam bolasining ma’naviy butunligidan boshlanadi. Qadim va hozirgi zamon olimlari ma’nan butun shaxsga xos bir necha sifatlarini ko‘rsatib o‘tgan hamda ularning sirasida lisoniy barkamollik ham bor.

Lisoniy barkamollikni bir tilda ham, bir necha tilda ham uddalagan fozillar o‘zbek xalqi tarixida ko‘p bo‘lgan. Aksar mumtoz ijodkorlar o‘z tili bilan birga fors va arab tillarida barakali ijod qilganiga tarix zo‘r guvoh. Ularning bunday malakaga erishishida milliy tilning muhim rol o‘ynagani sir emas. Charxpalak davroning o‘yinini qarangi, voiz ajdodlarning vorislari orasida bir tilda eplab nutq qilolmaydiganlar ko‘payib bormoqda va bunga ona tili ko‘nikmalarining erta bolalikdan egallamaganligi sabab bo‘lmoqda. Ko‘p yillar ta’lim tizimida ishlash va mavjud vaziyatni tahlil qilishdan shu ma’lum bo‘lmoqdaki, milliy tilga bepisand munosabatni o‘zgartirmas, ona tili ta’limi sifatini oshirmas, qisqasi, “odamning odamlilik belgisining zo‘ri tili” (Ahmad Boytursunli) bo‘lishi ich-ichdan ommatan anglanmas ekan, nutqiy no‘noqlik kamaymaydi. Quyida shu haqda fikrlashamiz.

Asosiy qism.

Alisher Navoiy insonni hayvondan tili farqlaydi, shuning uchun dunyoda tildek sharaflanadigan boshqa narsa topilmaydi, deganida haq edi. Qayd qilayotganimiz nutqiy no‘noqlikdan kelib chiqqan kecha yoki bugun paydo bo‘lib qolgan bepisand munosabat avvalroq – boshqa tilni afzal bilib yurgan paytlardan boshlangan, chunki odam birdan bunday bo‘lib qolmaydi, har kun har yerda ko‘rib-eshitib yurib tilga behafsalalik kayfiyati shakllandi. Bunda oilaviy muhit bolani ona tilini e‘zozlash, uni butun kam-ko‘sti bilan qabul qilishga o‘rgata olgani yo‘q. Demak, til islohi oiladan boshlanishi kerak. Bugun ma’lum miqdordagi oilalarda til tarbiyasi noto‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan va ular bolaga tilda ibrat bo‘lolmayapti, qancha achchiq bo‘lmasin, bor gap.

Lisoniy muhitning g‘ayrio‘zbekchaligini ba’zan istihola, ba’zan o‘zbekchilik deya indamay keldik, ammo isitmasidan oshkor bo‘lmoqda. Oilaboshilarining nomilliy tutumi, moshkichiri nutqi, muomalada yot tilni afzal ko‘rishi bolani shunday

tutumni mahkam tutishga, shunday lahjada chuldirashga o‘rgatmoqda. Bunday muhitda o‘sgan bola olamni milliy andazada, milliy ranglarda ko‘rolmaydi. Eng achinarlisi, farzand o‘z tutumlarining g‘ayrimilliyligini mutlaqo idrok etmay qo‘yadi, olam va odamga milliy nigoh yo‘qoladi. Bundan maktab-u madrasaning mashaqqati ortadi xolos. Agar ota-ona farzandiga o‘zbekcha tutum, o‘zbekcha muloqot xulqini ko‘rsata bilsa, bunday ko‘nikmalar bikrilashadi, axir “qush inida ko‘rganini qiladi”. Shu jihatdan Amerika etnolingvistikasining yirik vakili E.Sepir quyidagi gaplarida jon bor: Til sotsial borliqni idrok qilishda rahnamolik qiladi. Biz borliqni lisoniy me‘yorlarimiz belgilab berganidek ko‘ramiz, eshitamiz yoki boshqa tarzda bilamiz. Va hech qachon nutq shakllarimiz tomonidan belgilab berilgan aks ettirish yoki ifodalash usullari chegarasidan tashqariga chiqib ketolmaymiz [Sepir 1960, 177–186].

O‘zini bilgan, o‘zligini anglagan ellarda ona tili butun millatning oriyat ramziga aylanib bo‘lgan. Rasul Hamzatovning “Mening Dog‘istonim” asarida avar onalari uchun eng yomon gap – “Yaratgan bolalaringni ona tilida gapirishdan benasib qilsin” degan gapni eshitish, eng qayg‘uli holat – farzandining ona tilini unutganidan xabar topish deb aytiladi. Masalaga shu jihatdan qaralsa, kundalik turmushda “ha, ona tilida gapirma, nima qilibdi” tarzida qo‘l siltab qo‘ya qolinadigan holatning fojialigini tasavvur qilavering. Ilk bor “nanna” (non), “imma” (suv) deb so‘zlatgan, “bu ona”, “bu yurt” deb olamni tanitgan narsa – shaxsiyatimizni shakllantirgan til. Ona tilining shu xizmati bilan fikr almashamiz, munosabat bildiramiz. Bunday xizmatni ich-ichdan tuyish uchun avarlardek ming yillik dostonlarni eshitib ulg‘aymoq lozim. Shunday muhitda o‘sgan bola uchun ona tili ruhiy quvvatga aylanadi, ona tilida quvnab, ona tilida xafa bo‘la oladi. Kuzatishlar milliy o‘zlikning zaxa yeyayotgani ko‘rsatayotir.

Davlat suvereniteti, mamlakat mavjudligining shartlari borligini yaxshi bilasiz. Hududiy yaxlitlik, chegaralar daxlsizligi, konstitutsiya, bayroq, gerb, madhiya va til – davlatchilikning shunday zaruriy shartlari. O‘zini mustaqil bilgan el mamlakati nomini davlat tilida ataydi. O‘zbekiston – o‘zbek tiliga davlat maqomini berib mustaqil bo‘lgan, istiqbolga til mustaqilligi bilan erishgan mamlakat. Ammo dunyodagi hamma xalqlarning o‘z tiliga davlat maqomi berolmagani, faqat ikki yuzga yaqin tilda bunday rutba borligi anglansa, “davlat tili” degan tushunchaning salmog‘i qay darajadaliq ma‘lum bo‘ladi.

Maqola boshida gap bejiz ona tiliga munosabatni o‘zgartirish zarurligidan boshlanmadi, chunki munosabat to‘g‘rilanmay turib, o‘zbek tili chinakamiga davlat tiliga aylanolmaydi. Negaki davlat tili sifatida qo‘llaydiganlar – o‘zbek tili egalari. O‘zbek tili egalari o‘z tilini onani tanigandek tanigan, unga onaga ko‘rsatilganidek munosabatda bo‘lgan, qisqasi, nega “ona tili” deyilishining ma‘nisiga yetgan palladan

milliy tilga munosabat o'zgaradi, muomalada boshqa til afzal ko'rilmaydigan bo'ladi. Vaqtlar o'tib, shunday ijtimoiy-lisoniy sezgir shaxsiyatli avlod bu tilni davlat tili sifatida moneliksiz ishlatib ketaveradi. Hozirgi bolalarning chorak asrdan keyin o'zbek tilidan davlat tili o'laroq foydalanadigan, o'zbek tilini rasmiy qo'llaydigan faol qatlamga aylanishini unutmazlik lozim.

Ona tiliga munosabatni ijobiy tomonga o'zgartirishda kishi shaxsiyati muhim rol o'ynaydi, chunki inson umr bo'yi shaxsiyatini shakllantirgan ijtimoiy odoblar, ijtimoiy qoidalar doirasida harakat qiladi. Shu ma'noda ona tiliga munosabatda shaxs ulg'aygan jamiyat hal qiluvchi kuchga ega. Agar shaxsiyat milliy zaminda, milliy o'lchovlarda shakllansa, ona tili bunday odamning eng zo'r odamlilik belgisiga aylanadi, o'z tilni qo'yib, o'zga tilga yuzlanishga ayni belgi izn bermaydi. Shaxs boshqa tilga bilimini oshirish yoki boshqa shu kabi jarayonlardagi vositalardan biri sifatida qarashga odatlanadi. Ona tilining millatining qiyofasi ekani, bu qiyofani yo'qotib qo'ymaslik lozimligini anglab oladi.

Shaxs tildan foydalanishda ijtimoiy qoidalarga amal qilishga majbur bo'ladi, mavjud ijtimoiy muhit shaxsda tilga normal munosabat ko'rsatish majburiyatini yuklaydi, ijtimoiy-lisoniy tartiblarga muvofiq harakat qilsa, ijtimoiy e'tirozlarga uchramaydi, bu talablardan chetga chiqqudek yoxud zid harakat qilgudek bo'lsa, ijtimoiy fikr uni tartibga chaqiradi. Masalan, yaqin kunlarda Jizzax shahridagi o'quv markazi o'z faoliyatini ijtimoiy-lisoniy me'yorlarga nomuvofiq targ'ib qilgani uchun jamiyat a'zolarining e'tiroziga uchradi. Demak, til va ijtimoiy tartibot shu darajada bir-biriga bog'liq ekanki, biriga qilingan ta'sir ikkinchisini chetlab o'tmaydi. Shu ma'noda B.Uorfnig quyidagi fikriga qo'shilish mumkin: Bizning tilga jips bog'liq fikriy dunyomiz – tafakkurimiz madaniy ideal va qoidalarimizga nafaqat aloqador, balki u ongosti xatti-harakatlarimizni ta'siriga torta oladi, ularga muayyan asosiy xususiyatlarni baxsh etadi [Uorf 1960, 219].

Ona tiliga munosabatni yaxshilash birdan bo'ladigan ish emas, masalan, bir buyruq yoki qaror bilan ko'pchilikni tiliga ehtiromli qilish imkonsiz. Bunda jamoatchilik ta'siridan foydalansa bo'ladi, chunki bizda azaldan jamoa fikri hamisha tosh bosib kelgan. Abu Mansur al-Moturidiy shaxsning tanlash va iroda erkinligi jamoaviy iroda oldida ustuvor emas, jamoaviy iroda shaxsdan yuqori turadi, umumiylikda xususiylikka ko'ra haqlik hissasi ko'proq, deydi [Ubaydullaeva va boshqalar 2002,38]. Shu bois ona tili masalasida jamoatchilik fikrini jamoatchilik ta'siriga aylantirish vaqti yetdi.

Ona tilidan davlat tiliga o'tishda milliy til ta'limini sifat jihatdan yaxshilash talab etiladi. Ona tili ta'limi bilan shug'ullanadigan mutaxassislar shu mas'uliyatni

anglab, ta'lim oluvchilarga ona tilining etnomadaniy mohiyati, shaxsiyatni shakllantirish, olamni o'zbekcha idrok qilishdek vazifalarini singdirib borishlari lozim. Ularga bugun "ona tili" deb o'rganilayotgan tildan ertaga davlat tili sifatida o'zlari foydalanishi; davlat tili esa jamiyatni birlashtirib, kishilarni bir jamiyat qilib tutib turishi; milliy til yo'qolsa, millat yo'qolishi; davlat tili boy berilsa, jamiyat tarqab ketishi haqidagi fikrlar yetkazib turilishi zarur.

Ona tiliga munosabatni bu tarz o'zgartirishda milliy adabiyot va etnik tarix fanlari ham yordamga kelishi joiz, bu fanlar o'quvchini o'zbeklikka, o'zbekchilikka daxldor shaxs qilib tarbiyalab qo'yadi. Masalan, o'quvchi milliy adabiyotni o'qish jarayonida ilgari ko'rmagan-eshitmagan so'zlar bilan tanishadi, fikr ifodalash, munosabat bildirishning yangi yo'llarini o'zlashtiradi va bu uning lisoniy sezgilarini tarbiyalaydi. Badiiy asar yurt tavsifisiz bo'lmaydi, o'quvchi bunday lavhalar bilan tanisharkan, tasavvur dunyosi kengayish bilan birga yurtga daxldorlik hissi paydo bo'la boshlaydi. Milliy til shu tarz bolaning asosiy ma'lumot olish vositasiga aylanadi.

O'quvchining milliy adabiyot shakllantirgan tasavvurlarini tarix darslari mustahkamlaydi. U etnik tarixni bilib borish asnosida millati qanday shakllangani, qanday tarixiy yo'lni bosib o'tgani, tarixning turli davrlarida xalqi boshiga tushgan yaxshi-yomon kunlarni, uning oqibatlarini tushunib yetadi va tegishli xulosalarni chiqaradi. Bizga tarixdan chiqarilgan ana shu xulosalar muhim. Aslida fanni o'rganishdan maqsad ham undan hayotda foydalana olishdir. Tarix saboqlari siz-u bizni o'zbek qilib shakllantirib qo'yadi. Buni yurtda kechayotgan o'zgarishlarga befarq bo'lmayotganingizdan, ijtimoiy voqea-hodisalarni ko'rgan-eshitganingizda, ko'nglingizdan "o'zbekchilikka to'g'ri kelmaydi", "o'zbek bunday qilmaydi"ga o'xshagan o'y o'tishidan bilsangiz bo'ladi. Sira kuzatganmisiz, yoshi kattalar shunday gaplarni ko'p ishlatadi, ular har nega o'zbekchilikdan kelib chiqib baho bergani sabab shunday deydilar.

O'zbek bolasining o'zbek bo'lib shakllanmasligi juda zararli, zehniyatning g'ayrio'zbekligi odam bolasini har ko'yga soladi, hatto milliy masalalarda befarq bo'lib qoladi. Akademik Naim Karimov zehniyat o'zgarib ketishining oqibatini shunday tushuntirgan edi: "Kafka yo Joys yoki Isigoro sehrlab oldimi, bas, endi siz "O'tgan kunlar"ni o'qib, bir olam zavq oladigan odamdan boshqa bir kishiga aylana boshlagan bo'lasiz. Agar shu jarayon davom etaversa, sizning tafakkuringiz, dunyoqarashingiz, milliy qiyofangiz va mohiyatingiz tubdan o'zgaradi" [Karimov 2022].

Yodingizda bo'lsa, bundan to'rt yil avval ijtimoiy tarmoqlarda bir guruh ziyolilarning rus tiliga rasmiy maqom berish bo'yicha "tashabbusi" keskin bahsga

sabab bo‘lgandi. “Tashabbuskorlar” o‘z harakatlarini Timur Po‘latov, Raim Farhodiy, Sabit Madaliev, Suhbat Aflotuniy, Bax Ahmedov singari adiblarning bugun ham rus tilida asarlar yozayotgani, rus tilining ifoda imkoniyatlari kengligi bilan dalillab, rus tiliga rasmiy maqom berish bilan o‘sha madaniyatdan oziqlanish mumkinligini iddao qililgandi. – Xo‘sh, o‘sha ijodkorlar ingliz tilida yozganda ingliz tiliga rasmiy maqom olib berish kerak bo‘larmidi?! Rus madaniyatidan o‘zbek tilida xabardor bo‘lish mumkinmasmi?! Bu kabi ritorik so‘roqlarni yana davom ettirish mumkin, ammo bir javob ularni birlashtiradi: tafakkurimiz o‘zbekcha bo‘lsin, shaxsiyatimiz o‘zbekcha shakllansin. O‘tgan gaplarni eslashdan maqsad esa o‘zbek fani va san’atining “nonini yeb katta bo‘lgan”larning zehniyatiga chiroq tutmoq, tafakkurning g‘ayrimilliylashuvi odamni qay ko‘chalarga sudrashidan ogoh etmoqdir. O‘zini bilgan xalqning davlat tili bitta bo‘ladi.

Til masalasida ijtimoiy sezgirlik kerakligini boshqa voqea bilan tushuntirib ketsak. Uch-to‘rt yil avval diplomat juvonning O‘zbekistonda davlat tilida ish yuritishni ta‘minlamaganlik uchun mansabdor shaxslarga javobgarlikni belgilovchi qonun loyihasi yuzasidan bildirgan munosabati ijtimoiy tarmoqlar muhokamasiga tushgan edi. Rasmiy vakil davlat tilida ish yuritishni ta‘minlamaganlik uchun mansabdor shaxslarga javobgarlik belgilashni nazarda tutuvchi qonun loyihasini qo‘llab-quvvatlovchilar kamligini iddao qilgandi. Uning vaziyatni bu tarz soxtalashtirishdan ko‘zlagan muddaosi-ku aniq, ammo bundaylar shuni yaxshi bilsinlarki, bu yurtda qabul qilinayotgan yuridik hujjat ming bitta chig‘iriqdan o‘tadi, qonunchilar ko‘p millatli xalqimizning milliy-madaniy o‘ziga xosligiga sira daxl qilmaydi.

Loyiha “regulation.gov.uz”da e‘lon qilinganda ilg‘or fikrli insonlar uni qo‘llab-quvvatlagandilar, chunki kodeksga kiritilishi mumkin bo‘lgan o‘zgarish “Davlat tili haqida”gi qonunni ishlatuvchi huquqiy dastak bo‘lib, u davlat tilida ish yuritmaslik holatlariga, “Davlat tili haqida”gi qonun talablariga bepisand munosabatga bahaddi imkon barham berar edi.

O‘sha hujjat loyihasidagi diqqat qaratganimiz o‘rin – davlat tilida ish yuritilishini ta‘minlamagan tashkilot rahbariga ma‘muriy javobgarlikning belgilanishi o‘zbek tilining davlat tili sifatida amaliyotga keng joriy etilishini, “Davlat tili haqida”gi qonunning hayotiyiligini ta‘minlashga yo‘naltirilgandi. U o‘zini “o‘zbekistonlikman” deb yurganlarni qonunlarimizni hurmat qilish va rioya etishga o‘rgatar edi.

Xalqimizda “Boshiga tushgan har nega odamning o‘zi ham sababchi” degan gap bor. Mazkur naql til bilan bog‘liq tashvishlarimizga ham taalluqli. Demak, o‘zbek

tilini chinakamiga davlat tiliga aylantira olmayotganimizning sababini o'zimizdan – shu tilning egalaridan izlashimiz kerak. Bizningcha, qabul qilinganiga 35 yil to'layotgan “Davlat tili haqida”gi qonun to'la kuch bilan ishlab ketolmayotgani, ish-faoliyatimizga keng tatbiq etilmayotganining bir sababi yuqorida aytilganidek huquqiy dastaksizlik – davlat tilida ish yuritilmaganda chora ko'rishdagi yechimsizlik, Z.Isomiddinov ta'biricha, “tishsiz-tirnoqsizlik” bo'lsa, bosh sababi ona tiliga bo'lgan bepisand munosabatdir. Davlat tili talablarini bajarish haqidagi gaplar shuning uchun ta'sirsizlashmoqda. Buni bugungi poytaxtning yot tildagi peshlavhali lisoniy manzarasidan bilsa bo'ladi, g'alat lavha va chuchmal reklamalar esa lisoniy didning g'ariblashayotganidan darak beradi. Ishonmaysizmi, unda ulovga mining-da, ko'cha kezing.

Albatta, besh qo'l barobar bo'lmaganidek, milliy-madaniy qadriyatlarga mos *Bek, Xonatlas, Shosh, Adras, Sayyod* singari peshlavhalar, *Uzumbank, Anorbank, olcha.uz* singari xususiy brend nomlari bor va nontopar mulkini bunday ataganlarning himmatiga balli. Yana boshqa muhim jihati shuki, bu tadbirkorlar aslida o'zbek tilini davlat tilida ishlatayotgan, o'zbek tilidan davlat tili sifatida foydalanayotganlardir. Afsuski, bundaylarning kamligi ona tilimizga munosabatimiz qandayligini ko'rsatadi.

Xulosa.

Tilshunoslikda “inson til orqali dunyoni biladi”, “til insonning tafakkur tarzini belgilaydi” [Gumboldt 1985, 324-386] degan nazariya bor. Buni inson olam va odamni ona tilida taniydi, olam ajoyibotlarini ona tili yetovida kashf qiladi, deb ham tushuntirish mumkin. Bunday til rasmiy munosabat, ish yurituv doirasiga kirib borar ekan, endi u davlat tiliga aylanadi. Masalan, biron-bir mulozim milliy manfaatlar yuzasidan ish yuritishda davlat tilidan davlatchiligining sharti shunday bo'lgani uchun foydalanadi.

XX asr boshida olti tilli lug'at tuzgan Is'hoqxon Ibratning quyidagi pandi bugun har qachongidan dolzarb: “Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir”. Zero, har qanday g'ururi baland el alla tinglagan tilini ardoqlaydi, ochiq-oshkor yoki pinhoni xurujlardan qo'riydi, ona tili sha'nini o'z shavkati deb biladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ubaydullaeva R.A., Bekmurodov M.B., Ota-Mirzayev O.B. 2002. Sotsiologiya: o'quv qo'llanma, 38. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.

2. Сепир Э. 1960. “Положение лингвистики как науки”. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.II. – М.Учпедгиз, 177-186.

3. Уорф Б.Л. 1960. “Отношение норм поведения и мышления к языку”. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч.II. – М.Учпедгиз, 219.

4. Karimov B. 2022. Muhtasham ma'naviy hazina egasi. “Xalq so'zi” gazetasi, 10-dekabr.

5. Гумбольдт В. 1985. Язык и философия культуры, 324-386. – М.: Прогресс.

**O'QUV ADABIYOTLARI MAZMUNI LINGVISTIK EKSPERTIZA
OBYEKTI SIFATIDA**

G'ofir Hamroyev⁴,
(Toshkent, O'zbekiston)

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'quv adabiyotlari matnlarining semantik va sintaktik tuzilishini, jummalarni, so'zlarni, terminlarni grammatik tahlil qilish, grammatik ma'noni morfologik va sintaktik darajada ifodalashda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar, munozarali ilmiy termin va qoidalarni lingvistik ekspertizadan o'tkazish o'quv adabiyotlarning ilmiy-metodik saviyasini mustahkamlashi asoslangan. O'quv adabiyotlari matnini lingvistik ekspertizadan o'tkazish metodikasining ishlab chiqilishi ta'lim sifatining yaxshilanishiga xizmat qilishi, "Ona tili" darsliklari matnini lingvistik ekspertiza qilish, o'zbek tilining o'quvchilar tomonidan qulay o'zlashtirish darajasini aniqlash imkonini berishi, bunda darslik yozuvchi/tuzuvchining uslubi, so'z **zaxirasi**, so'z va matn tanlash malakasi, tahlil uchun ishlab chiqilgan o'quv topshiriqlarining o'z nomiga mos, yoki mos emasligi, ularning ilmiy, metodik maqomi tekshirib ko'rilishiga doir mulohazalar bayon qilingan, o'quv metodik adabiyotlarni lingvistik ekspertiza qilishdagi tipik vazifalarni aniqlab olishning usul va **metodologik** asoslariga oid fikrlar bayon qilingan, dalillar keltirilgan.

Kalit so'z: *lingvistik ekspertiza, o'quv adabiyotlar, baholash mezonlari, tamoyillar, metodlar, **ekspertologiya**, metodika, metodologiya*

**CONTENT OF EDUCATIONAL LITERATURE AS AN OBJECT OF
LINGUISTIC EXPERTISE****Annotation**

Grammatical analysis of sentences, words, terms that determine the semantic and syntactic structure of texts of educational literature in this article, errors and shortcomings allowed in the expression of grammatical meaning at the morphological and syntactic level, linguistic examination of controversial scientific terms and rules strengthening the scientific and methodological level of educational literature, the

⁴ **G'ofir Hamroyev** – pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Senatining Fan, ta'lim va sog'liqni saqlash masalalari qo'mitasi maslahatchisi

E-pochta: ghamroyev@gmail.com

Iqtibos uchun: G'ofir H. 2023. "O'quv adabiyotlari mazmuni lingvistik ekspertiza obyekti sifatida". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 42-52.

development of a methodology for conducting linguistic examination of the text, the fact that the Uzbek language allows you to determine the level of favorable assimilation by students, in which the textbook describes the worldview of the writer/developer, vocabulary, vocabulary and text selection skills, whether or not the educational tasks developed for analysis are appropriate for their name, considerations on the verification of their scientific, methodological status, points on determining the method and methodological.

Key words: *linguistic examination, educational literature, evaluation criteria, principles, methods, expert analysis, methodology, methodology*

Zarurat

Barcha sohalar o'z faoliyatini yuritishda til vositalaridan foydalangani sababli sohalarda qo'llaniladigan lisoniy birliklarning nutq vaziyatiga ko'ra ifodalayotgan ma'nolari, so'z va atamalarning matn mazmuniga mos ifoda qilinishi lingvistik jihatdan o'rganishni taqozo qiladi. Bu borada, sud-huquq tizmi, sud jarayonlarida sodir bo'lgan muammoli vaziyatlarda qo'lanilgan til birligining joriy ma'nosi lingvistik ekspertizadan o'tkazishni taqozo qiladi. Bundan tashqari, qonunchilik hujjatlarini tayyorlashda ham har bil til birligining muhim ma'no tashishi nuqtayi nazaridan, albatta, lingvistik ekspertizadan o'tkaziladi.

Ta'lim tizimi ham jamiyat taraqqiyoti uchun eng muhim sohalardan biri bo'lgani sababli tayyorlanayotgan har bir o'quv adabiyoti lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi zarur. Xususan, "Ona tili" darsliklari o'quvchilarni shu tilning muhim xususiyatlarini o'rgatishi, so'z o'zbekcha so'zlarning miqdori qancha, tanlangan material yoki matnning ona tili o'quv predmeti asoslarini o'qitishdagi o'rni, til birliklarining to'g'ri va o'rinli qo'llanganligi tekshirib ko'rilishi lozim.

O'quv adabiyotlar matn turlari, muammolar, manbalar, vazifalar

Matnning tilshunoslikda o'rganilishi XX asrning 60-70-yillarida boshlandi. A.A.Potebnya, nutq faqat gaplardan emas, balki gapdan katta birliklardan iborat ekanligini [3; 30] qayd etdi. Matnning mazmuniy ta'rifi bag'ishlangan ko'plab olimlarning fikri mavjud. I.R.Galperinning ta'kidlashicha, matn nutq yaratilish jarayonining ishi, yozma hujjat shaklida obyektivlashtirilgan, sarlavha va turli xil leksik, grammatik jihatdan birlashtirilgan bir qator maxsus (superfeys) birliklardan iborat. U mantiqiy va stilistik nuqtayi nazardan bog'lanadi hamda pragmatik munosabatga ega [4; 112]. Matnning asosiy xususiyatlari maxsus lingvistik birlik sifatida to'liqlik, izchillikda (grammatik va semantik jihatdan) namoyon bo'ladi.

I.R.Galperin matnning informativlik, prospektivlik, retrospektivlik, artikulyativlik, bitishuv, modallik, davomiylik, to'liqlik, subtekst kabi kategoriyalariga ishora qiladi.

L.M.Losevaga ko'ra, "bu tushunchani to'g'ri anglash uchun barcha matnlarga xos xususiyatlardan kelib chiqish kerak, ya'ni:

1) matn – bu yozma xabar;

2) matn – tarkibiy tugallanganligi bilan ahamiyatli;

3) ilmiy-metodik matn – muallifning xabarga munosabatini ifodalaydi" [5; 96].

L.N.Murzin va A.S.Shtern esa matni o'z navbatida turli darajadagi birliklardan iborat bo'lgan gaplar qatori deb ta'riflaganlar. Bu tadqiqotchilar turli darajadagi matnning ikkita asosiy xususiyatini ko'rib chiqadi – bu izchillik va yaxlitlik. Bunday bog'lanish matn xususiyati bilan bog'liq, uning ikki turi mavjud: ichki ulanish (ichki, semantik) va qo'shimcha ulanish (tashqi, qamrab oluvchi, matnning mohiyatli tomoni, birinchi navbatda tovush va harf) [6; 9] kabi. Olimlarning fikriga ko'ra, matn tarkibiy qismlarining uyg'unligi (hech bo'lmaganda belgi orqali) yo'naltirilgani va muallifning niyati bilan uyg'unlikda ko'rinishi ilmiy-metodik matnga ham aloqadorlikda ko'rinadi.

O'zbek tilshunosligida tilning turli sohalaridagi tatbiqi, voqelanishining bevosita sud bilan bog'liqligi xususida Sh.Iskandarova [1; 118], S.Hasanov [2; 43], Sh.Shahobiddinova, X.Hayitov tomonidan tadqiqotlar yaratildi. Sud nutqi va leksikasi masalasi Q.Mo'ydinov, A.Saidov ishlarida asoslab berildi. Yuridik hujjatlarni lingvistik bilimlar asosida tahlil qilish xususida K.N.Qayumova, yozma matnlarning lingvistik ekspertizasi bo'yicha K.Musurmonova, A.Murtazoyev kabilar tadqiqot ishlarini olib bordi.

Anatoliy Buranov keng va tor **ma'noda** lingvistik ekspertiza juda xilma-xil, bir tomondan, bu matn tarkibini tahlil qilish, boshqa tomondan — nutq signalini aniqlash va tuzatishning sof rasmiy usullari — fonoskopiya ekanligini ta'kidlaydi. Fonoskopik tekshiruvlarni o'tkazishda tilshunos maxsus usul va vositalardan foydalangan holda nutq signalini o'rganadi va tezkor-qidiruv tadbirlari natijasida qayd etilgan dialog ishtirokchilarining satrlarining so'zma-so'z mazmunini tiklaydi. Bu ko'pincha tinglash deb ataladi. Fonoskopik ekspertiza ko'pincha ma'ruzachilarning identifikatsiyasini, **ya'ni** suhbatda u yoki bu satrni kim aytishini ham o'z ichiga oladi.

Tilshunos mutaxassis o'z kasbiy sohasida yuqori bilimdon mutaxassis bo'lishi kerak. Bundan tashqari, u amaliyotchi olim bo'lishi kerak, chunki har qanday ekspertizaning asosi ilmiy tadqiqotdir. Agar tilshunos mutaxassis tegishli bilimlarga ega bo'lmasa – masalan, naushniklarning qaysi turlari mavjudligini, ushbu shriftdagi grafemalarga xos bo'lgan **differensial** xususiyatlarni, shriftlar qanday semantikaga ega

ekanligini bilmasa-yu taqqoslangan nomlarning o'xshashligi va farqlarini aniqlay olmaydi. Lingvistik ekspertizaning ba'zi sohalarida tor mutaxassislarni jalb qilish talab etiladi. Aytaylik, fonoskopiya fonetika va nutq signalini tahlil qilish bo'yicha mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi, qo'l yozuvi ekspertizasi qo'l yozuvi mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi.

Masalan, shartli ravishda lingvostilistik tahlil deb atash mumkin bo'lgan usullar to'plami mavjud. Bu postulatga asoslanadi, unga ko'ra har bir inson o'ziga xos stilistik vositalar, so'zlar, frazeologik birliklardan foydalanishda o'zini namoyon qiladigan o'ziga xos, mualliflik uslubiga ega. Lingvostilistik tahlil har doim ehtimollik natijasini beradi, ammo ba'zi hollarda undan foydalanish oqlanadi. Masalan, xarakterli xatolar, o'ziga xos idiomalar, og'zaki va yozma nutq amaliyotlarini o'zlashtirish ko'pincha munozarali matn muallifini yuqori darajadagi ishonch bilan aniqlashga imkon beradi. Bunday holda, munozarali matnni kim yozishi mumkinligi haqidagi gipoteza har doim tashqi tomondan, taxminan aytganda, tegishli ekspertiza buyurtmachisi tomonidan taklif qilinishi kerak. Chunki tilshunos bunday usullardan foydalanib, ko'plab matnlarda talabgorlarni mustaqil ravishda o'rnatolmaydi. Bundan tashqari, sud ekspertizasi doirasida tilshunos ish bo'yicha dalillarni o'zi to'plash huquqiga ega emas.

Darsliklarni lingvistik ekspertiza qilishning amaliy ahamiyati

Darslik yaratishda ham turli asarlardan iqtiboslar, tahlil uchun matnlar tanlab olinadi. Bu borada ham ba'zan ko'chirmakashlikka yo'l qo'yilish holatlari ko'zga tashlanadi. Yoki boshqa bir metodistning yondashuvini o'zlashtirish hollarini kuzatish mumkin. Mualliflikni aniqlashning yana bir yondashuvi rasmiy yoki rasmiy statistik hisoblanadi. Bu muallifning individual uslubining xususiyatlari uning nutq asarlarida muntazam ravishda juda katta miqdordagi nutq namunalari – matn korpuslarida namoyon bo'ladi degan taxmindan kelib chiqadi. Lug'at taqsimotining statistik xususiyatlarini, ma'lum bir muallifga tegishli bo'lgan mos yozuvlar korpusining sintaktik konstruksiyalarini va bahsli matnda so'zlarning paydo bo'lishining miqdoriy xususiyatlarini va uning sintaksisining xususiyatlarini o'rganib chiqib, mutaxassis bahsli matnning muallifligi to'g'risida ishonchli xulosalar chiqarishi mumkin.

Mualliflikni o'rnatishga rasmiy yondashuv korpus tilshunosligida ishlab chiqilgan kompyuter korpuslarini qayta ishlash dasturlaridan foydalanishga imkon beradi. Ular bir tomondan bahsli matnning so'z birikmalarini, boshqa tomondan talabgorlarning mos yozuvlar matnlarini tuzishga asoslangan.

Aytish kerakki, odamning hissiy holatini, aytaylik, affekt holatini aniqlash uchun ishonchli usullar mavjud emas. Bunday xulosalar psixologik va lingvistik

ekspertiza doirasida amalga oshiriladi. Matn muallifining ta'lim darajasini aniqlash bilan bog'liq ekspertiza biroz osonroq. Muallifning jinsini aniqlash usullari mavjud, ammo aksariyat hollarda ular juda jiddiy shubhalarni keltirib chiqaradi. Albatta, jiddiy lingvistik nazariyalar mavjud bo'lib, ular haqiqatan ham ishlaydi va suhbat ishtirokchilarining replika yozuvlarini tahlil qilishda og'zaki nutq ma'ruzachilarini o'rnatishda keng qo'llaniladi.

Bu borada semantik tahlil juda samarali: maxsus semantik metatillar yordamida biz iboraning ma'nosini aniqlay olamiz. Masalan, yozma nutqda chalkashlik bor yoki yo'qligini aniqlang. Chunki xatoning semantik tarkibiy qismlari mavjud, ular mutlaqo rasmiy va tahdid semantikasini yetkazadigan tegishli iboralar aniqlanishi mumkin.

Ba'zi bir evristik usullar mavjud, ular zarurat tufayli maxsus xizmatlarda va huquqni muhofaza qilish organlarida hech bo'lmaganda mumkin bo'lgan gumon qilinuvchilar doirasini aniqlash uchun ishlab chiqilgan (masalan, versus bolasi voyaga yetgan, versus tomonidan o'qimagan va hokazo). Bunday evristikalar mutaxassisning sezgisiga asoslanadi. Ba'zan ular, ayniqsa kino va detektiv adabiyotlarda ishlaydi, lekin aksariyat hollarda bunday bo'lmaydi. Va bunday faoliyat bilan shug'ullanadigan mutaxassis, qaysi hollarda u yoki bu texnikani qo'llashi mumkinligini, nima haqiqiy va teleseriallarning xayoliy dunyosiga tegishli ekanligini aniq tushunishi kerak. Haqiqatni xayolotdan ajratish qobiliyati, ya'ni sog'lom fikrning mavjudligi mutaxassis tilshunosning eng muhim malakaviy xususiyatidir.

Ekspert, lingvistik tahlil bilan birga, tadqiqotchilar tomonidan ochilgan yozma va og'zaki matnni tekshirishi tajribalar orqali ilmiy-metodik jihatdan konfliktlarning paydo bo'lishida ko'rinadi. Bunda plagiat ayblovidan tortib, mashhur firibgarliklarni ochishga qadar sudda lingvistik dalillardan foydalanish haqida ko'rsatmalarga e'tibor qaratiladi. Sud jarayonida ekspert guvoh sifatida qatnashish uchun chaqirilgan tilshunoslar soni so'nggi o'n besh yilda tez sur'atlar bilan o'sdi. O'zbek ilmiy-metodik matnlarining filologik ekspertizasi tushunchasi ta'lim uchun ham qonun amaliyoti uchun ham ahamiyatlidir.

O'zbek ilmiy-metodik matnlarining filologik ekspertizasida yangi zamon va makonining shakllanishi bilan yuzaga kelgan ziddiyatli vaziyatlarni o'rganishda etnik jamiyatdagi asosiy nazariy yondashuvlar muhokama qilinadi. Bu yondashuvlarning qanday konseptual zaif tomonlari yoki, aksincha, evristik imkoniyatlari keskinlikning o'ziga xos holatlarini o'rganishda, ba'zida kuch tahdidi yoki zo'ravonlikdan ochiq foydalanish natijasida etnosiyosiy mojarolar deb nomlanishda o'z aksini topadi.

Jahon tajribasi

O. Matveyevaning fikriga ko'ra, "Umuman filologik ekspertiza bilan bog'liq hal etilmagan muammolar ma'lum bir obyekt orqali murakkablashadi. Bunda talqin qilishda uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan filologik an'analar va taxminlar mavjud. Muammo o'rganilayotgan obyektning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan qator savollarni o'z ichiga oladi. Badiiy matnning filologik ekspertizasi doirasidagi malakasi uning filologik talqini an'alarigami yoki boshqa taxminlargami asoslanadi? Badiiy asar qisimlari, jumladan, muallifni ham real odamlar bilan bog'lash qay darajada mumkin? [7; 370]

Tilshunoslikda matn "til aloqalari va munosabatlari asosida tashkil etilgan, sintaktik birliklarni mazmunan birlashtirib, bir butunga to'plashuvchi nutq bo'lagi", deb ta'riflanadi.

Ilmiy-metodik matni filologik ekspertiza qilishning xususiy metodologik asoslarini ishlab chiqishda ilmiy-metodik yoki ilmiy-metodik bo'lmagan matn tabiati tubdan farq qiladi. Bunda lingvistik ekspertiza, sud tilshunosligi kabi atamalar keyingi yillarda keng qo'llanayotganiga e'tiborni qaratish lozim. K. Musulmonova ishlarida yozma matnlarning lingvistik xususiyatlari ekspertizasi haqida batafsil to'xtalangan [9; 97].

Lingvistik ekspertologiya o'rganish obyektlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: huquqiy til muammosi, sud so'zlashuvi sohasidagi amaliy o'zgarishlar, "huquqiy lingvokonfliktologiya" deb nomlangan maydon kabilar. Shuning uchun filologik ekspertiza – lingvistik bilimlar sohasining ajralmas qismi hisoblanadi [10; 69].

Ilmiy-metodik matni lingvostilistik jihatdan tahlil qilish usullarida quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

1) lingvistik sharh – tushuntirishni talab qiluvchi ilmiy-metodik matni tekshirish va izohlash (arxaizmlar, ekzotizmlar, lakunalar va boshqalar);

2) muallif leksikoni yoki alohida matnning (xronotop – davr adabiy tiliga nisbatan) xususiyat va vazifalarini aniqlash;

3) miqdoriy tahlil – matnning til konstantalarini uning strukturasi elementlarining chastotasiga qarab aniqlik kiritish;

4) matni mantiqiy jihatdan tahlil qilish:

a) fonetik;

b) grafik;

v) leksik-frazeologik;

d) morfologik;

ye) sintaktik;

f) matnlararo bog'liqlik;

h) matn ichidagi turli til darajalarining o'zaro ta'siri xususiyatlari bo'yicha tahlil qilish;

5) matnlarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish (asl va tarjima, bir muallifning ikkita matni, turli mualliflarning bir mavzudagi matnlari, bir xil adabiy oqim mansub matnlar va boshqalar);

6) stilistik tahlil:

a) matn turlari va xarakteridagi maxsus va umumiy matnni belgilab olish;

b) muallifi anonim bo'lgan matnni aniqlash;

v) funksional uslubning belgilarini aniqlash;

d) berilgan matndagi adabiy oqimning stilistik xususiyatlari va undan muallif **pozitsiyasini** (romantizm, sentimentalizm va boshq.) aniqlash;

y) berilgan matnning ekspressiv effektini yaratuvchi lingvistik vositalarni izlash (rasmiy, satira, yumor (masxara) va boshq);

f) muallif uslubining davr ruhi bilan o'zaro bog'liqligi;

7) semiotik tahlil – matnni ma'

no belgisi sifatida tahlil qilish, ifoda va mazmun nuqtayi nazaridan talqin qilish (kengaytirilgan va intensial sohalar); matn belgisining boshqa matn belgisiga tarjima qilinishi natijasida ma'nosini ochish yoki torayishi;

8) germeneytik tahlil – matnga hayotni ifodalash shakli sifatida qalash, matnni alohida yaxlitlik tizim sifatida talqin qilish (sof va soxta ma'no);

9) berilgan matnning semantik kodini bilish asosida ma'nosini tiklash sifatida dekodlash;

10) matnlararo tahlil – boshqa matnlardagi matn proyeksiyalarini aniqlash kabi masalalar yoritilgan.

Matnda bahsli nutqni tavsiflash bilan bog'liq vazifalar haqida gap borar ekan, biz quyidagi matnni o'rganayotganda shu natijani ko'rsatamiz: “ma'lum bir taklif munosabati sifatida ilmiy-metodik matn bilan mos kelmaydigan va, aksincha, – bayonot bilan bog'liq bo'lgan belgilar to'plami ushbu matnga mos keladi. Taqdim etilgan iboralarni birlamchi so'roq ma'nosida talqin qilishning iloji yo'qligi, bunday talqin qilish matnning dizayni, kompozitsiyasi bilan ziddiyatiga olib kelishini taqozo etadi”.

Ilmiy-metodik xarakterdagi matnni filologik ekspertiza qilish materialiga asoslanib, biz lingvistik tadqiqotlar natijalariga ko'ra qaysi matn birliklari va ularni talqin qilishning ruxsat etilgan usullari, albatta, ta'limiy amaliyot uchun dolzarb ekanligini ham ko'rib chiqamiz. Ya'ni ilmiy-metodik matnni me'yorlashtirish vositalarini ajratib ko'rsatamiz.

Biz ishda ilmiy-metodik matn filologik ekspertizasi doirasida hal qilinadigan quyidagi tipik vazifalar xususida fikr yuritamiz:

- munozarali matn, illyustratsiya yoki ilmiy-metodik matn lingvistik belgisini (masalan, ilmiy-metodik asar, hujjat, lug'at, savol va topshiriqlar) uning semantik mazmunini aniqlash maqsadida tahlil etish;

- turli uslubga xos munozarali matn, gap yoki lingvistik belgini lisoniy vosita, badiiy **tasviriy vositalar** yoki leksiko-grammatik ifoda shakli nuqtayi nazaridan talqin etish;

- ilmiy-metodik matnning o'ziga xosligi, individualligi, yangiligi, chalkashlik darajasini aniqlash maqsadida tadqiq qilish;

- bahsli ilmiy-metodik matnning funksional va stilistik mansubligini hisobga olgan holda zamonaviy o'zbek tili normalarini qo'llash qoidalarini professional lingvistik bilimlarga asoslangan holda o'rganish.

Lingvistik ekspertiza obyektlari – bu til va nutq birliklari, og'zaki, yozma, elektron matnlar, har qanday material tashuvchida qayd etilgan. Ilmiy metodik matnlar lingvistik ekspertizaning predmeti – tilshunoslik sohasi bo'yicha maxsus bilimlarni talab qiladigan masalalarni hal qilish orqali muayyan ish bo'yicha isbotlanishi kerak bo'lgan faktlar va holatlarni aniqlash. Lingvistik ekspertizasining maqsadi **ma'lum** bir ish bo'yicha isbotlanishi kerak bo'lgan holatlarni maxsus filologik bilimlar asosida aniqlashdir. Bugungi kunda biz sud lingvistik ekspertizasining chegaralari bilan hal qilingan quyidagi odatiy vazifalar haqida gapirishimiz mumkin:

- munozarali matnni, termin yoki til belgisini(masalan, yozuvli rasm, gazeta maqolasi, illyustratsiya materiallari va boshqalar) uning semantik mazmunini aniqlash maqsadida o'rganish;-munozarali matnni, bayonotni yoki til belgisini janr, kompozitsion yoki leksik-grammatik ifoda shaklini ko'rish **nuqtayi nazaridan** o'rganish;

- o'quv qo'llanma nomlarini (darslik nomlari, metodik qo'llanma nomi, lug'at nomlari) ularning o'ziga xosligini, individualligini, yangiligini, o'ziga xosligini, aralashtirish darajasini aniqlash uchun o'rganish;

- adabiy me'yorlarini munozarali matnning **funksional**-stilistik mansubligini hisobga olgan holda qo'llash bo'yicha professional lingvistik bilimlar asosida tushuntirish. Ushbu vazifalar ro'yxati to'liq emas va sud amaliyoti so'rovlariga javoban kengaytirilishi mumkin.

Matnda mavjud bo'lgan turli darajadagi xususiyatlarni (matn, sintaktik, leksik, morfologik, morfemik, fonetik) aniqlash va baholash turli xil matn tarkibiy qismlarini – denotativ, baholovchi, illokatsion, ekstralingvistik xususiyatlarni tavsiflashga

yordam beradi. Bunday holda, lingvistik ekspertiza rivojlanishining dastlabki bosqichida ko'proq talab qilinadigan **an'anaviy** semantik, leksik va etimologik tahlil usullari qo'llaniladi. Yuqoridagi matn belgilarini aniqlash va baholash quyidagi usullardan foydalanishga yordam beradi.

- auditorlik idrokini tahlil qilish usuli. Ushbu metod yordamida suhbatning so'zma-so'z mazmuni (dialog, monolog, polilog) o'rnatiladi, bu esa kommunikativ AKT holatini qayta tiklashga imkon beradi. Nutqni yaratish jarayonida: ishtirokchilar soni, ularning o'zaro munosabatlari va rol **funksiyalari**ni taqsimlash; yozuv shartlari va boshqalar. Ushbu usul muallifni yozma nutq orqali aniqlash muammolarini hal qilishga imkon beradi.

Leksikografik tahlil usuli. Leksikografik **ma'lumotlarni** o'rganish matni har tomonlama tekshirishning muhim tarkibiy qismidir, chunki bu lug'at manbalari bo'lib, ular og'zaki so'zlanadigan voqelik va til vositalarining asosiy g'oyasini shakllantirishga yordam beradi.

- semantik va **konseptual** tahlil usullari. Semantik tahlil so'zning semantik tuzilishini tushuntirishga, uni denotativ, signifikativ va konnotativ **ma'nolarini** aniqlashtirishga qaratilgan.

Konseptual tahlil bitta belgi ostida tuzilgan va belgining mavjudligini **ma'lum** kognitiv tuzilish sifatida oldindan belgilab beradigan umumiy tushunchalarni izlash sifatida namoyon bo'ladi. Semantik tahlil so'zni tushuntirish bilan bog'liq, **konseptual** tahlil dunyo haqidagi bilimlarga o'tadi. Tushunchalar ostida dunyo umumiy **konseptual** modelining bir qismini tashkil etuvchi belgilar mazmuni, ong birligi tasvirlari tushuniladi.

- Semantik-sintaktik tahlil usuli so'zlar, iboralar, jumalarning **ma'nolarini** kontekstga o'rnatish bilan belgilanadi.

- Komponentlarni tahlil qilish usuli. Ushbu usul so'zlarning **tarkibini** aniqlash uchun til belgisi **ma'nosining** yadro qismini ajratish uchun ishlatiladi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan mikrosistemaning aniq til birliklari qiymatining **differensial** belgilarini aniqlashga imkon beradi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan leksemaning yashirin tushunchasining mazmuniga nisbatan g'oyalarni kengaytirishga yordam beradi.

- Obyektiv-hissiy tajribaning **ma'lum** bir segmentini tuzish va aks ettirish, atrofdagi voqelikka oid bilimlarni talqin qilish usullari va vositalarini aniqlash uchun so'zlarning **ma'nosini** modellashtirishga imkon beradigan freymlarni tahlil qilish usuli. Bularning barchasi kommunikativ vaziyatda tahlil qilingan matni tushunishning yashirin, yashirin mexanizmlariga yaqinlashishga imkon beradi. Frame-semantikani

tahlil qilish lingvistik **ma'nolar** va ularda ifodalangan tuzilmalarning o'zaro **ta'sirining** chuqur mexanizmini ochib berish orqali fikrlash makonini ekspert tekshirishning samarali usuli bo'lib xizmat qilishi mumkin [12; 85].

- Matnning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish usuli nutq faoliyati mahsulotining tarkibiy birliklarini, ularning chegaralarini, dizayn usullarini aniqlash va tavsiflashga asoslangan; matnning yaxlitligi va izchilligini aniqlash.

- Matnning kommunikativ tarkibiy qismini tahlil qilish usuli, bu jummalarning haqiqiy bo'linishidan iborat bo'lib, natijada mavzu turi-bayonotning rematik tuzilishi aniqlanadi, matnning tematik bloklarini **iyerarxik** tashkil etish tahlil qilinadi.

- Matnni qabul qiluvchi va qabul qiluvchi uchun umumiy bilim komponentini aniqlash usuli sifatida oldindan pozitsiyalarni tahlil qilish usuli.– Matnning turli darajalarini o'rganish orqali uning **funksional** va stilistik bog'liqligini aniqlashga imkon beradigan **funksional** va stilistik tahlil usuli.

- Pragmatik tahlil usuli bayonotning illokatsion **funksiyasini** va nutq aktining turini aniqlashdan iborat

Kutilayotgan natijalar

O'quv adabiyotlari matnlarining semantik va sintaktik tuzilishini belgilaydigan jummalarni, so'zlarni, terminlarni grammatik tahlil qilish, grammatik **ma'noni** morfologik va sintaktik darajada ifodalashda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar, munozarali ilmiy termin va qoidalar lingvistik ekspertizadan o'tkaziladi. Natijada o'quv adabiyotlarning ilmiy-metodik saviyasi mustahkamlanadi, o'quv adabiyotlari matnini bunday lingvistik ekspertizadan o'tkazish ta'lim sifatini yaxshilanishiga xizmat qildi. Dastlab, "Ona tili" darsliklari matnini lingvistik ekspertiza qilish, o'zbek tilining o'quvchilar tomonidan qulay o'zlashtirish darajasini aniqlash imkonini beradi. Bunda darslik yozuvchi/tuzuvchining dunyoqarashi, so'z **zaxirasi**, so'z va matn tanlash malakasi, tahlil uchun ishlab chiqilgan o'quv topshiriqlarining o'z nomiga mos, yoki mos emasligi, ularning ilmiy, metodik maqomi tekshirib ko'riladi. O'quv metodik adabiyotlarni lingvistik ekspertiza qilishdagi tipik vazifalar aniqlab olindi, usul va **metodologik** asoslari belgilab olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1993. – Б 118.
2. Мирҳамидов М., Ҳасанов С. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. – Тошкент: Университет, 2004. –146б

3. Потебня А.А. Мысль и язык. Подготовка текста Ю.С.Рассказова и О.А.Сычева. М.: Лабиринт. 1999. – С. 30.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2007. – С. 112.
5. Лосева Л.М. Как строится текст: пособие для учителей. - Москва: Просвещение, 1980. – С. 96.
6. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие / - Свердловск : Изд-во Урал. 1991. – С. 9.
7. Матвеева О.Н. Художественный текст как объект лингвистической экспертизы // Юрислингвистика, 2007. – № 8. – С. 370-372.
8. Русская грамматика : [в 2 т.] / Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. ; [редкол.: д. филол. н. Н.Ю.Шведова (гл. ред.) и др.]. - Москва : Наука, 1980-1982. С. 83.
9. Musulmonova K. O'zbek yozma matnlarida lingvistik ekspertiza o'tkazish maqsadi va asoslari. Wissenschaftliche Ergebnisse und errungenschaften. 2020. 25 dezember. – В. 97.
10. Musulmonova K. O'zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish jarayoni, bosqichlari, metodlari. – Qo'qon. 2022. PhD diss. – В. 69.
11. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие / А.Н. Баранов. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 592 с. Ярощук И. А., Жукова Н. А., Долженко Н. И. Лингвистическая экспертиза Учебное пособие – Белгород 2020. –С.256.; Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ //
12. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С. 85.
13. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. Изд. 3-стереотипное. Тамбов, 2002. С. 60

TIL O'RGANISHDA INTEGRATIV USULLARNING AHAMIYATI

Husniddin Suyunov⁵,Hilola Suyunova⁶

(Navoiy, O'zbekiston)

Annotatsiya

Ushbu maqolada til o'rganishda integrativ metodlarning o'rni va ahamiyati xususida so'z borgan. Talaba faoliyatini tahlil qilish va baholash imkoniyatini beruvchi keyslar, muammoning yechimi va qarorlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan keyslar, qaror yoki yaxlit muammoni ifodalovchi keyslar haqida ma'lumotlar berilgan. O'qituvchi yangi materialni tushuntirganda, uning yechimini beradi. Bunda o'qituvchi qarama-qarshiliklarni ajratib ko'rsatadi, ularni omma oldida muhokama qiladi, o'z fikrini bildiradi, haqiqatni dalillar, mantiqiy isbotlar tizimi yordamida asoslaydi. O'qituvchining bunday innovatsion metodlarni doimiy ravishda dars jarayoniga tatbiq etib borishlari lozimligi va oldindan loyihalashtirishlari zarurligi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *pedagogik ta'sir, majburlash, ta'lim jarayoni, muammoli vazifalar, ta'lim mazmuni, ta'lim sohasidagi hamkorlik.*

IMPORTANCE OF INTEGRATIVE METHODS IN LANGUAGE LEARNING

Abstract

This article talks about the role and importance of integrative methods in language learning. It sheds light on cases that provide an opportunity to analyze and evaluate student activity, cases that are focused on problem solving and decision analysis, and cases that represent a decision or a holistic problem. When the teacher explains the new material, he gives the solution. In this, the teacher distinguishes

⁵ **Hiola Suyunova** – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Navoiy davlat pedagogika instituti; Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), teacher of the Interfaculty Department of Foreign Languages of the Navoi State Pedagogical Institute

E-pochta: hilolasuyunova0@gmail.com

⁶ **Husniddin Suyunov** – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malakasini oshirish markazi Navoiy viloyati hududiy bo'linma rahbari; Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, head of the Navoi regional branch of the Center Uzbek Language and Basics of the Uzbek Language at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi,

E-pochta: suyunov@inbox.ru

Iqtibos uchun: Suyunova H., Suyunov H. 2023. "Til o'rganishda integrative usullarning ahamiyati". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 53-61.

contradictions, discusses them in public, expresses his opinion, substantiates the truth with the help of facts, logical evidence system. It has been researched that the teacher should constantly apply such innovative methods to the teaching process and plan them in advance.

Key words: *integration, pedagogical influence, forcing, educational process, problematic tasks, educational content, educational cooperation.*

Introduction

Interdisciplinary integration in language education is provided on the basis of various problem tasks, speech sounds, words, various syntactic devices, turning them into a means of thinking. In teaching the mother tongue integrated with the English language, attention is paid to the acquisition of the educational content in several directions, to the comparative study of languages. The issue of integrated study of sciences and the use of elements of comparison has been reflected to some extent in the scientific works of researchers such as R. Tolipova, Sh. Yusupova, N. Sodikova, K. Mavlonova. These relationships are distinguished by their genetic or comparative nature. For example, if a word with a phonetic characteristic of a certain language is selected, some grammatical categories (gender, number of syllables, verb tense, case category, pronouns, etc.) are compared when the word is extracted and interpreted. In identifying potential sources of mother-tongue connections, aspects that help explain the origin or existence of modern English and fully reveal their characteristics should be kept in mind.

Integrative methods are a method of pedagogical influence on the student during the lesson, and the uniqueness of the educational content is that the pedagogical-technological process is carried out through the educational cooperation of the teacher and students. In order for the lesson to be high-quality and effective and to achieve the goal set forward in the lesson, it is first of all that the teachers-coaches can use pedagogical technologies in the lesson correctly. One of them is the problem statement of the material. Creativity is carried out by the teacher and is increasingly activated. When the teacher explains the new material, he provides its solution. In this case, the teacher highlights the contradictions, discusses them publicly, expresses his opinions, substantiates the truth with the help of facts, logical proof system. If the teacher can successfully carry out these activities, the students will carefully follow his thoughts, join the flow of problem solving and think together. He gets excited together, thus becoming a participant of the training. In this, the teacher directs the student's cognitive process by asking questions, asking a question, thereby drawing attention to

the conflicts of the studied material in the audience and forcing students to think thoughtfully. Before the teacher solves the incomprehensible question, the students prepare their own answers and compare them with the teacher's opinion and conclusion after a certain period of time. Problematic presentation of material is fundamentally different from informational presentation. Because in it the signs, properties, concepts, rules of this or that phenomenon are simply described, ready conclusions are stated. One of the widely used methods in the educational process is the conditionally known method of problematic initiation of the statement of educational information. This method differs from the method of problem statement of the material only in that the problem situation is created only at the beginning of the statement of the material. Then the material will be presented in an informative way. Of course, this method does not give an opportunity to create the skills seen above in the student's creative research activity, especially in the creative method. But the inspirations students receive at the beginning of the training directly motivates them to actively perceive all the material and arouse a high interest in it. Among all the above methods, this method is distinguished by its simplicity. When organizing a problem situation, it is necessary to take into account the following possible didactic goals: to attract the attention of students to the educational material, to arouse their interest in learning, to revive the cognitive activity of students, to bring them to the challenges of intellectual tension, to ensure that the current knowledge, skills and abilities acquired by students will be used in the future. it is necessary to be able to show that they cannot satisfy their knowledge requirements and to help students analyze educational problems and determine the most rational ways to solve them.

Several types of problem situations in the educational process are distinguished:

1. Students do not know how to solve the task, they cannot answer the problematic question.
  2. Students are faced with the need to use previously acquired knowledge in a new situation.
  3. There is a conflict between the way the task can be solved theoretically and the difficulty of applying the chosen method in practice.
  4. In the performance of the task, there is a conflict between the practical achievement of the result and the students' lack of knowledge to justify it theoretically.
- In the literature, the following common methods of creating a problematic situation are noted:

- setting problematic tasks to explain the nature of events, studied concepts;

- setting a problematic task to find methods of practical application of acquired knowledge;
- encourage students to explain conflicts and inconsistencies between events and facts;
- to encourage the analysis of facts and events that cause conflict between scientific concepts and life imaginations;
- encourage students to compare and contrast facts, events, actions, conclusions;
- to acquaint students with seemingly incomprehensible facts that caused a scientific problem to be posed in the history of science.

The above methods of creating a problematic situation do not limit its other options. Each teacher can search and find different possibilities of organizing it in the process of creative work with educational materials in his practical work. In her analysis of foreign language learning using students' native language experience, researcher N. Mamajonova clarifies the issue of language experience through the terms transposition and interference. In particular, in the translation from Latin to Uzbek, the term "transposition" is interpreted in the methodology as "positive influence, positive transfer, coming to help, assistance, transfer of knowledge, skills and competence leading to a positive result. The phenomenon of transposition can be observed, among other things, in the phenomenon of "formation of degrees of adjectives". Let's compare the examples: in Uzbek: keng – kengroq – juda keng. In English: wide – wider – the widest. It is known from experience that the problem of integration of subjects is recognized as one of the directions of the pedagogue's active search for an effective solution to influencing students. In this regard, as A. Gulyamov rightly noted, information from other disciplines is extremely important to demonstrate the practical application of language phenomena. It is to be able to make students well-rounded by using information from other disciplines. In this, students learn artistic style through literature, scientific style through biology, chemistry, physics, mathematics, working paper style based on materials from the fundamentals of law.

Lesson 80 in the 5th grade "Native language" textbook "Rich sources of the Uzbek language lexicon. The topic "Own and borrowed words" is given. The language is constantly enriched. Its enrichment is carried out in two ways. 1. Based on internal capability. In this case, dialect-specific words are obtained. 2. Based on external opportunity. Words are taken from foreign languages. These words are called derivational words. For example: *metro*, *file*, *market*, etc. At this point, students are given the following task:

On the basis of exercise 291, a condition is given to independently give examples of derived words and make sentences based on them.

Student 1 takes the word “*internet*” as an example and forms the sentence “**I downloaded the necessary information from the internet**” on this basis.

The 2nd student finds the word “market” and makes the sentence “**My sister bought me red apples from the market**”.

Student 3 joins the word “**show**” to form the sentence “**Last night I watched an interesting show on TV**”. This is where interdisciplinary integration comes into play. After all, the student encounters these words in English lessons. The knowledge acquired by the students in the English language classes will be useful in the mother tongue classes. For example, “**Unit. 8 In the section “Things I like” “Lesson 2 Do you have a hobby?”** in the section “**Chain drill**” is given as an assignment. Students answer the questions one by one:

1st pp: Do you have a hobby? – Yes I like playing tennis;

2nd pp: I like to play basketball;

3rd pp: I like listening pop music.

In connection with the same practical exercises, the topic “**Pronoun – word group and its classification**” of the information section “Independent word groups” given in the 7th grade “Mother Tongue” textbook will be strengthened: Exercise 42. Ask the students to Draw a table in your notebook and put the pronouns given below in it. Which of these pronouns do you use the most? “Tell me about it” is given the task.

Pronouns: *who, what, where, I, you, his, he, this, that, how, everyone, all, all, someone, something, we, you, they, here, here, nobody, nothing, each, everyone, any, why, why, this, that.*

Students may come across exercises with pronouns in any section of English classes. For example, "Unit. 1. Lesson 1. When performing the homework exercise in the section “Summer holidays are fun:”, the student relies on the knowledge gained from the native language lesson. *Write about your summer holidays. Write an e-mail to Aziz.*

The questions are as follows:

Where did you go?

Who did you go with?

What was the place like?

What did you do there?

What was the weather like?

Did you like your summer holiday?

Hi, Aziz!

– I went to the village in my holiday. Where did you go in your summer holiday?

– I went there with my family. Who did you go with?

– The village was beautiful. What was the place like when you went out?

– I played football with my friends there. What did you do there?

In this way, writing letters will continue. As a result, students learn the order of pronouns. Interdisciplinary integration in the didactic system provides for the matching of the actions of the teacher (teaching) and the student (learning). Although both activities have a common structure in terms of purpose, cause, content, means, result and control, there is a difference in the content of teacher's and student's activities. The use of riddles, interpretation of proverbs, creation of texts based on them, conversion into dialogues in the formation of students' linguistic skills on the basis of native language and English terms make it possible to form students' linguistic skills. Students' thoughts become more and more complex, and the problematic situation creates a certain emotional presence in them. He is satisfied with the process of self-realized knowledge and discoveries. Feelings of surprise, depression or joy serve as signs of correct organization of the problem situation. It is known that high motivation is an important factor in the effective acquisition of knowledge, the search for truth and its achievement. Another innovative method is "Case-study" technology ("case"-method in English, "study" – problematic situation) situational analysis or problem situation analysis. This method develops students' interest in mastering the subject, practical skills, skills of creative approach to situation analysis and making the right decision, active adaptation of knowledge by them based on various problem situations and their analysis. creates an opportunity for an effective "case-study" must be able to meet the following requirements: represent typical situations related to business, culture, education or other fields, be relevant today, develop analytical thinking in students, create an opportunity to organize a debate, several to have a solution, a decision. Here we want to talk about the types of cases. Cases that provide an opportunity to analyze and evaluate the student's activities, cases aimed at solving problems and analyzing decisions, cases representing a decision or a holistic problem. The teacher should constantly apply such innovative methods to the teaching process and plan them in advance. It is necessary to properly organize the lesson without limiting the opportunities and needs of the learner, as well as cooperative activities. Integrated language education requires the following integrity:

a) topic selection; b) work on the text; c) improvement of skills and qualifications. For this reason, it is possible to demonstrate the suitability of the following topics for classes in which native language and English materials are integrated: for example, the topics "Adjective (adjective), Number (numerals), Pronoun" given in the grammar section of the 5th grade English language textbook, 5th grade it is possible to see the compatibility of the topics "Repeat the adjective word group", "Repeat the number and pronoun word groups" given in the repetition section of the native language textbook. The group you choose should probably work with a computer. You may need film, video, slides, handouts, audio tapes, drawings, and posters. For example, I have 2 groups of freshmen. But my students in group "A" have enough skills to listen and understand in English class. In the lesson, used various games and exercises using more audio tapes. When I play the audio tapes to my students in the "B" group, it is difficult for them to learn the meaning of the sentences. They develop more visual learning. That's why I give videos (with subtitles), written dialogues with gestures, and exercises to my "B" group students in class. Slides and videos are very useful for them, but in some task of each lesson, I also give 2-minute listening comprehension exercises to my "B" group students. In order for the teacher to be able to see and imagine each lesson as a whole, he should design the future lesson process and make a technological map, as I mentioned at the beginning. Of course, for each lesson, the map is drawn up based on the characteristics of the taught subject and subject, based on the capabilities and needs of students. In order for such a project not to be difficult, the teacher should be aware of pedagogy, psychology, special methods, pedagogical information technologies, and also know a lot of methods. In traditional education, information is naturally the basis of teaching. But the main source of information transmission is the teacher's experience, in this process he takes the lead, dominates, that is, he tries to convey knowledge to students in an oral way during the main lesson. Showing activity is characteristic of the teacher, and the students become passive listeners in this situation. Their main task is to listen to the teacher, write in necessary places, give reasonable answers when asked questions, and speak only when allowed in rare cases. By introducing integrative technologies in the educational process, the teacher creates conditions for the development, formation, acquisition of knowledge and upbringing of the learner. Therefore, the place and role of innovative technologies, interactive methods, which are considered a modern teaching method, in the training of qualified professionals in higher education institutions is extremely important. Integrative technology and knowledge of

pedagogical skills, experience and interactive methods ensure that students acquire a mature qualification.

Conclusion

Summing up my thoughts on the issue, is that the role of the used integrative methods in increasing students' interest in science and in eliminating their boredom is incomparable. Work in mental or cognitive activity in the implementation of experimental work to determine the level of development of students' linguistic competences by studying materials of the mother tongue in language education; the processes of reception and attention and the content of strategies with an integrative approach are defined. All the used integrative and pedagogical technologies have their place and effectiveness. In the use of modern technologies, advance planning of the educational process, taking into account the available opportunities and conditions, rational use of teaching methods, help to bring the development of the learning process to higher heights.

References

1. Armand Colin, section "Langues et Littératures". – Paris, 1960. – 224 p.
2. Brumfit, Christopher. Communicative Methodology in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
3. Muhammadiyev K. Organization of inter disciplinarity in increasing the effectiveness of education // Education, Science and Innovation. – Tashkent, 2021. No. 5. – P. 47-48.
4. Namozov A. Foreign experience and the effect of interdisciplinary communication in learning and teaching foreign languages // Language and literature education. – Tashkent, 2021. – No. 11. – B. 22.
5. Ruzmetova M. Comparative analysis of pronouns in Uzbek and English // Language and literature education. - Tashkent, 2012. – No. 10. – B. 14-16.
6. Roberts R. Aims and Objectives in Language Teaching. – "English Language Teaching", .XXVI, No. 3.
7. Richards, Jack C. Communicative language teaching today. The USA: Cambridge University Press, 2006. – P. 2-21.
8. Safarova R., Nurzhanova R. Peculiarities of modular technologies in ensuring the effectiveness of the educational process // Public education. – Tashkent, 2017. – No. 5. – B. 22-26.
9. Samiboeva G. The use of interactive methods in teaching English to students // Language and literature education. – Tashkent, 2016. – #7. – B. 17-19.

10. Yarulov A.A. Integrative management of the formation of the educational environment at school: diss.... doc. ped. Sci. – Moscow, 2008. – 415 p.
11. http://www.trace.tennessee.edu/utk_interstp1!20
12. <https://ru.wikipedia.org>

KONSEPTUAL OLAMDA KO'K RANGINING MOHIYATI**Rano Yusubova⁷***(Navoiy, O'zbekiston)***Annotatsiya**

Rang insonning atrof-muhitni tabiiy tarzda his qilish va idrok qilish qobiliyatlari ko'rsatkichlaridan biri sifatida qadimdan to hozirga qadar ruhan ham, ongli tarzda ham insonning baho berish indikatori bo'lib xizmat qilib kelmoqda, aynan rang tamsili tasavvurlar, ramzlarni ong va ruh hamkorligida birlashtiradi. Shu sabab "rang" semasi har bir xalqda muayyan ijtimoiy, siyosiy, milliy-madaniy xususiyat kasb etib, leksemalar, idiomalar, frazeologik birliklar, maqollarda o'z lisoniy shakliga ega bo'lib, inson va tabiat hamkorligining, inson tafakkuri yetukligining bosqichma-bosqich takomillashib borganligini ko'rsatadi.

Dunyoning lisoniy manzarasi o'zida olam kartinasinining butun arsenalini – falsafiy-ilmiy, diniy-badiiy, milliy-madaniy, individual ko'rinishlarini qayta quradi, insonning shaxsiy-individual ko'rsatkichlarini hamda milliy-mental tavsifini yuzaga chiqaradi. Demak, olamning lisoniy manzarasi mentallik hosilasi ekanligi "ko'k" konsepti asosida tahlilga tortilgan va A.Navoiy asarlari misolida dalillangan.

Kalit so'zlar: *olamning lisoniy manzarasi, konsept, konseptosfera, milliy mentalitet, lingvistik tafakkur.*

THE ESSENCE OF BLUE IN THE CONCEPTUAL WORLD**Abstract**

Color has long served as an indicator of a person's ability to feel and perceive the environment in a natural way, from time immemorial, both spiritually and consciously, as an indicator of a person's assessment, it is the color symbol that combines imagery, symbols in the cooperation of the mind and spirit. For this reason, the sema "color" acquires a certain social, political, national-cultural character in each people, has its own linguistic form in lexemes, idioms, phraseological units, proverbs, indicating a gradual improvement in the cooperation of man and nature, the maturity of human thought.

⁷ **Rano Yusubova** – filologiya fanlari doktori, professor v.b., Navoiy davolat pedagogika instituti

E-pochta: ranoyusubova7413@gmail.com

Iqtibos uchun: Yusubova R. 2023. "Konseptual olamda ko'k rangining mohiyati". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 62-69.

The linguistic picture of the world in itself reconstructs the entire arsenal of the cartoon of the universe – philosophical-scientific, religious-artistic, national-cultural, individual manifestations, brings to the Surface personal-individual indicators of a person and a national-mental description. Hence, the fact that the linguistic landscape of the universe is a derivative of mentality is subject to analysis based on the concept of “blue” and A. It was proved on the example of Navoi's works

Key words: *linguistic image of the world, concept, concept sphere, national mentality, linguistic thinking.*

O'tgan asrning birinchi yarmida, tilshunoslik fan sifatida shakllangan bir davrda, olamning lisoniy manzarasi» tushunchasining nazariy masalalari V. Fon Humboldtning olam – inson – til munosabatlari haqidagi g'oyalari davomi sifatida maydonga tashlandi. Chunonchi, Vilgelm fon Humboldt ta'kidicha, til insonda vujudga kelganligi sababli qalb zulmatida qotib qolgan shaklda yotmaydi, balki inson tafakkuri darajasi funksiyalarini belgilaydi [1]. Tafakkur va til alohida olingan va o'zaro chambarchas aloqada bo'lgan ongning ikki hosilasi sifatida dunyoning konseptual va lisoniy manzarasini aks ettiradi, inson dastavval olamni anglaydi va so'ng uning mohiyatini tilda ifodalaydi. Tilning dinamik va harakatdagi mohiyati olam manzarasining dinamik va harakati mohiyatidan kelib chiqadi va tafakkur ko'magida avlodlar tomonidan to'plangan til tajribasi nutqda reallashadi.

Ma'lumki, til egasining dunyoni idrok qilishi natijasida mental leksika (E.S. Kubryakova) – konsept yuzaga keladi, muayyan konseptlarning tartiblashtirilgan majmui konseptosfera deb atalib, o'zaro aloqador konseptlarning sistemalashuvidan, konseptual manzarani yuzaga chiqaruvchi konseptlar yig'indisidan tashkil topadi, shu bois olimlar, konseptosferaning bilim sohasi ekanligi va konseptlar uning birligi hisoblanishini aytadilar [2].

“Ko'k” konsepti turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi madaniy ongida turli e'tiqodiy tasavvurlar orqali talqin qilinadi. Falsafiy jihatdan olinadigan bo'lsa, “ko'k” konsepti turli millat va madaniyatda *e'tiqod* → *ma'naviy kod* → *mansublik* sifatida o'rganiladi.

E'tibor berilsa, *ko'k* so'zi birdan ortiq komponentli so'zlarda birinchi komponent bo'lib keladi:

onomastik birlik indikatori sifatida: *Ko'k bo'ri, ko'k kaptar, Ko'ktemir...*

toponimik birlik indikatori sifatida: *Ko'k O'rta, Ko'kterak, Ko'kto'nliota, Ko'kmasjid, Ko'kqamish...*

Etnonim birlik indikatori sifatida: *ko'k turk, ko'kto'nlik...*

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, so'z asosiy til belgisi sifatida nutqiy faoliyat birligi ekan, nutq esa so'zlarning ma'lum bir qonuniyatlarga asoslangan tizilmasi mahsuli ekan, "nutq – fikrlash faoliyati" tushunchasini vujudga kelishida so'z asosiy mavqeni egallaydi. Natijada matnda aynan so'z vositasida mental tuzilmalar modellashtiriladi, guruhlashtiriladi, axborotlashtiriladi. "Ko'k" konsepti bilan aloqador turli mavzuiy guruhlar lingvomadaniy axborotga ega bo'lib, «ko'k» tushunchasining konseptosferasini, konseptosferaga mansub konseptlarning assotsiativ va konseptual aloqalarini keng tahlilga tortish mumkinligini ko'rsatadi.

Turkiy tillarda eng qadimgi zamonlardan boshlab *ko'k* leksemasi o'rin-joy, o'simlik olami, hayvonot olami, qabila, urug' nomiga birikib, yoki "osmon" ma'nosida, shuningdek, atoqli ot sifatida qo'llanilganligi kuzatiladi. Masalan, *ko'k* komponenti toponimik indikator sifatida, birinchidan, "sharq, sharqiy" degan ma'noni bergan. *Ko'k O'rda*→*Sharqiy O'rda*; *ko'k turk*→*sharqiy turk* tarzida [3]. Ikkinchidan, "rang" tushunchasini ifodalagan: *Ko'kbeles*, *Ko'klak*, *Ko'ksuv*, *Ko'kko'l* kabi.

O'zbek xalqining milliy lisoniy manzarasida *Ko'kqamish*, *Ko'kterak*, *Ko'kto'nliota*, *Ko'kmasjid*, *Ko'kcha*, *Ko'ktemir*; *ko'k bo'ri*, *ko'k tosh*, *ko'k kaptar*, *ko'k dala*, *ko'k osmon*; *oq terakmi*, *ko'k terak?*; *oq choynakka ko'k qopqoq*, *ko'k choynakka oq qopqoq*; *ko'k somsa*, *ko'k chuchvara*, *ko'k varaqi* ifodalari milliy-mentalital tavsifni yuzaga chiqaradi.

Insoniyatning tabiat yaratilmishlariga e'tiqodiy yondashuvlariga rang dunyosini kiritish mumkin. Ranglarga turli majoziy ma'nolarning yuklanishini, bu ma'nolarning ko'pligini qanday tushunish mumkin? Har bir rangning ma'nosini qanday his qilish kerak? Shvetysariyalik rassom, nazariyotchi-pedagog *Johannes Ittenning* aytishicha, rang hayotning timsolidir, chunki dunyoning mavjudligi turli ranglarga ko'milganligidadir. Yorug'lik ham va uning aksi zulmat ham rang tamsilida aks etadi. Olov yorug'lik hosil qilganidek, yorug'lik ham rang hosil qiladi. Inson ranglar go'zalligini bolalik quvonchi bo'lgan kamalak misolida his qiladi, keyinchalik e'tiqodidan, tasavvur, tafakkur kuchidan kelib chiqib ranglar bilan tillashadi. Dunyoni anglash uchun nafaqat yorug'lik, balki zulmat ham kerakdir! Natijada insoniyatning tafakkurida rang konseptual manzarasi o'ziga xos, betakror simbolikani yuzaga keltirgan. Shu sabab falsafiy qarashlar badiiy adabiyotda "rang" konseptosferasining nafaqat falsafiy-ilmiy, diniy-badiiy, milliy-madaniy, balki individual kartinasini konsept sifatida o'rganishni taqozo etadi.

Til insonga berilgan noyob xususiyat sifatida uni bu olamdagi eng mukammal zot sifatida ajratib turadi. Shuningdek, tilning moddiy ko'rinishi bo'lgan nutqning dinamikligi va individualligi tilni yakka tarzda o'zlashtirishdan tashqari, kuzatish,

talqin qilish va yaratuvchanlikka asoslanish asosida o'zlashtirishdan kelib chiqadi. Individual nutqni matn misolida kuzatish yo'li bilan ana shu jihatlar matn yaratuvchisining olam haqidagi bilim fondining tilda aks ettira olish darajasini ko'rsatadi. N.Mahmudov «...olamning lisoniy manzarasini inson ongida mavjud olam manzarasining til vositalari orqali shunchaki aks ettirilishi natijasi deb talqin qilish tilday bemisl qudratni jo'nlantirishdan boshqa narsa emas» degan fikrlarida keltirilgan "tilday bemisl qudrat" kuchini Alisher Navoiyning ranglar bilan bog'liq konseptual manzarasi va uning lisonda aks etishi tahlilida yaqqol kuzatish mumkin.

Tillarda tabiatdagi ranglarni nomlovchi so'zlar miqdori ozchilikni tashkil qiladi, vaholanki, tabiat bir-biridan farqlanuvchi yuzlab ranglar galereyasiga ega, biroq ularning barchasi o'z nomiga ega emas. Psixiatr, psixoterapevt olim G.Breslavning ta'kidicha, zamonaviy tadqiqotchilar inson ko'zi normal sharoitda turli xil ranglarning yigirma mingdan ikki yuz minggacha bo'lgan ottenkasini ajrata olishini aniqlaganlar. Yaxshi rassom ko'zlari bilan millionga yaqin rang ottenkasini ajrata oladi! Biroq til tushunchalar tizimi bunday rang ottenkalarining har birini alohida nomlashga qodir emas – ularni nomlash uchun so'z yetishmaydi [4]. Anglashiladiki, olamning konseptual manzarasi chegara bilmaydi, ammo olamning lisoniy manzarasi chegaralangan, shunday bo'lsa-da, ranglar insonning bilish jarayonida turfaligicha saqlanib qolaveradi.

"Ko'k" tushunchasi "rang" konseptosferasida yirik mental to'plam – konseptni tashkil etadi, buyuk shoir Alisher Navoiy asarlarida "rang" konseptosferasiga kiruvchi konseptlar o'rtasidagi aloqani yangi ma'nolarda shakllantirilganligini, konseptual aloqalar konseptlarning mazmunini boyitganligini va tanlangan shakllarning hosila ma'nolariga o'zgarishlar kiritilganligini "ko'k rang" konsepti misolida kuzatish mumkin. Shu o'rinda N.Mahmudovning "til olam manzarasi bilan bog'liq ikki jarayonda bevosita ishtirok etadi, birinchidan, inson shuuridagi olam manzarasining eng teran qatlami bo'lmish olamning lisoniy manzarasi aynan til bag'rida shakllanadi, ikkinchidan, tilning o'zi olam manzaralarining boshqa turlarini ifodalaydi va namoyon (eksplikatsiya) qiladi" [5] – degan fikrlarini ilmiy dalil sifatida keltirish mumkin.

Matn tilshunosligining yuzaga kelishi matnda rang polisemantikasi olamning milliy konseptual manzarasiga diaxron **nuqtayi nazaridan** yondashishni yoki sinxron planda madaniy universal qarashlar asosida tizimlashtirish masalasini ko'tardi va o'ziga xos madaniyat konstantalarini aniqlashtirdi. "Rang" konseptosferasi **bilish birligi sifatida barcha tillar va madaniyatlar sohiblari uchun universal hodisadir, lekin** har bir tilda "rang" konseptosferasi birinchi galda milliy-madaniy konseptual makondan kelib chiqqan holda segmentlanadi. Shunga ko'ra, muayyan til

madaniyatining ona tilida so'zlashuvchilari tomonidan "rang" konseptosferasini idrok qilishda va talqin qilishda bir xilliklar yoki ma'lum farqlar mavjud.

E'tiqodiy qarashlar olamning badiiy lisoniy manzarasida "rang" konseptosferasining madaniy o'ziga xosliklarini aniqlashtiradi. Konseptosferaga kiruvchi konseptlar madaniy va tarixiy shartlangan: u mumtoz badiiy adabiyotimizning madaniy konstantasi bo'lib, o'zbek konseptosferasida muhim o'rin tutadi va millat egalarining mental tasavvurlarini kognitiv, badiiy jihatdan jamlaydi.

Badiiy konseptlar adabiy lisoniy shaxsning universal tajribasini, dunyoqarashini, qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan va yangi badiiy ma'nolarning shakllanishiga hissa qo'shadigan mazmuniy va estetik kategoriya sifatida namoyon bo'luvchi konseptlar [6] bo'lib, Alisher Navoiy asarlarida "rang" konseptosferasi badiiy konseptlar tizimini vujudga keltirganligini, badiiy konsept semantikasini belgilashda metafora ko'rinishida voqelantirilganligini "ko'k" badiiy konsepti misolida ko'rib chiqish mumkin.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "*ko'k rang*" leksemasi quyidagicha ta'riflanadi: *Ko'k*. 1. Moviy osmon rangidagi; moviy, zangori. 2. Kul rangidagi kulrang. 3. Yashil. Sabza. 4. Yer ustida gumbaz shaklida ko'rinib turadigan havo qatlami; osmon. 5. O'sayotgan o't-o'simlik, o't-o'lan; maysa, ko'kat. 6. Bahorda yangi chiqqan, somsa, chuchvara kabi ovqatlarga ishlatiladigan otquloq, yo'ng'ichqa, jag'jag', ismaloq kabi ko'katlarning umumiy nomi va shunday ko'katlar qo'shib tayyorlangan ovqat. 7. Kashnich, janbil, ukrop kabi ovqatga qo'shib yeyiladigan rezavor o'simliklar, ko'kat. 8. *s.t.* (3-sh. birl. shaklida – **ko'ki**) Dollar [7].

Ko'k rang so'zi zamonaviy turkiy tillarda asosan quyidagi **ma'nolarda ma'lum**: "*ko'k*", "*havo rang*", "*kulrang*", "*samoviy rang*", "*yosh ko'katlarning rangi*", "*jonli*", "*osmon*", "*yosh o't*", "*ko'katlar*", "*o'tloq*" kabi. *Yashil* so'zi bilan sinonim sifatida qo'llanadi: *Ko'k maysalar // yashil maysalar* kabi. Kul rangga nisbatan ishlatiladi: *ko'k yolli // kulrang yolli* (ot tusi sifatida). D.O'rinbayeva *ko'k* so'zi o'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari matnida bolshqa ranglar bilan solishtirilganda, eng ko'p qo'llangan birlik ekanligini, uning qo'llanish chastotasi dostonida – 192, maqolda – 21, topishmoqda – 129, ertakda – 43, qo'shiqda – 75 ni tashkil etishini ta'kidlaydi [8].

Navoiy asarlarida "ko'k rang" badiiy **konsepti bilan aloqador 10 ga yaqin lingvomadaniy axborot keltiriladi**. M.Sodiqova Alisher Navoiy asarlarida *ko'k* so'zi belgilikdan tashqari *osmon*, *daraxt ildizi*, *tamg'a*, *asos (nachalo)*, *ovoz*, *tayyor*, *tugal* kabi bir qancha ma'nolarda qo'llanishini aytadi [9]. *Ko'k* so'zi Navoiy asarlarida *osmon*, *rang*, *ko'klam*, *ishonch*, *motam*, *kuy-ohang*, *taqdir*, *o't-maysa*, *donishmandlik* kabi konseptlarda ham **idrok etiladi**. Demak bir til birligining turli konseptosferalarda

turlicha konseptlar ifodalashda qatnasha olishi individual konseptual manzara qudratini ko'rsatadi.

Navoiy asarlarida *ko'k, moviy, lojuvard, lojuvardiy, firuza, firuzagun, azraq, obgun, sabz, zilol, osmoniy, nilufarzor, nilufar rang, nilufarvash, niliy, nilgun, nilin, nilrang* kabi **leksemalar** *ko'k rang* konseptini ifodalash uchun qo'llanilganligi **kuzatiladi**.

O'zbek tili uchun *ko'k* leksemasida «rang» va «osmon» tushunchalari qorishib ketgan, hattoki ko'p hollarda ikki tushuncha birikma shaklida keladi, masalan, Navoiyda *ko'k fazo (Ko'k fazosig'a mehr qildi safar), ko'k gunbaz (Yetti ko'k gunbazida oromi), ko'k gunbad (Bog'ladi ko'k gunbadi toqini istehkomlig')* yoki *charxi niliy (Kiyar bargustvon charxi niliy)* tarzida. Shuningdek, Navoiyda keyingi o'rinlarda *ko'k* leksemasi «osmon» (*ko'k toqi, yetti ko'k, yer-ko'k*) konseptini anglatadi. Bu tilimizda ming yillardan beri mavjud bo'lib kelganligi ma'lum. Chunki tildagi «*ko'k rang*», «*osmon*» kabi tushunchalar zamiridagi bu ikki konseptning shakllanishi ko'p asrlik e'tiqodiy tajribalar asosida shakllangan.

“Sab'ai sayyor” dostoni mikromatnida *azraq, sabza, moviy, nil, nilufar, nilufariy, nilufargun, nilufardek, nilufarvor, nilufarzor, nilufarvash, samoviy, osmoniy, firuza, firuzagun, lojuvard, lojuvardiy* leksemalari orqali “ko'k rang” badiiy konsepti o'z ifodasini topgan va **osmon, maysa, libos, jom**, may, parda o'rin-joy kabi tushunchalarning real yoki majoziy mazmundagi belgisi sifatida voqelantirilgan. Masalan, arabcha *azraq* so'zi “ko'k, havorang” ma'nosini anglatib Navoiyning “Sab'ai sayyor” asarida donish ahli libosining rangi sifatida, aniqrog'i, donishmandlarning ulug'ligiga, donishmandlik – buyuklik ekanligiga ishora qilinib, majoziy talqin qilingan: *Biri azraq libosu ahli xirad*.

Dostonda keltirilishicha, shoh Bahrom chorshanba kuni moviy qasrda kun o'tkazadi, yuqorida keltirganimizdek, u yerda hamma narsa ko'k rangda ekanligi *ko'k* leksemasining turli o'zlashma, yasama sinonimlari va hosila ma'nolari vositasida tasvirlangan. Masalan, bir qaraganda ma'shuqaning libosi tasvirini berish uchungina qo'llangandek ko'rinuvchi *ko'k, nilufar, moviy (Yosh to'kub bahri mavjvar yanglig', Ko'k libos ichra nilufar yanglig'; Nilufardek liboslar bila oy Bo'ldi xursheddek jahonoroy; Har pari chehraiki mahvash erur, Moviy o'lsa libosi dilkash erur)* leksemalari aslida stilizatsiyalashganligini, metaforik mazmuni yuzaga keltirganligini kuzatish mumkin. Bu o'rinda *nilufar* so'zi aslida “suvda o'sadigan bir turli ko'kimtir yo sarig' rangli gul” [10] tushunchasini anglatib, kontekstda “*ko'k*” hosila ma'nosini reallashtirgan.

Navoiy asarlarida “ko‘k rang” badiiy konseptining to‘liq ruhiy va mental majmui yaratilgan. Konsept tarkibidagi badiiy obrazga aylangan tushunchalar mohiyatni anglash imkonini beradi. Buning sababi shundaki, ma’nolar tilning konseptual sohasining muayyan aloqalarini aktuallashtiradigan o‘zaro ta’sir qiluvchi konseptlar orqali doimiy ravishda harakatga keltiriladi. Natijada ifodalarning yangi tasvirlari konseptlarning individual nozik qirralarini namoyish qiladi. “Sab’ai sayyor” dostonida keltirilgan *jomi feruza* (*Ilgiga oldi jomi firuza, La’l may andin etti daryuza*), *jomi nilufariy* (*Ichti Bahrom jomi nilufariy Tavnadekim yosolg‘ay ul sipariy*) “qayg‘uga botish”, “ishq g‘amiga muhtalolik”, “ishqqa asir bo‘lish” tushunchalarini ifodalash maqsadida metaforik obrazlashtirilgan.

Konsept tilda jumboqli metaforalarning yaratilishiga asoslanganligi bilan individual to‘plamdir. Buyuk shoir tamsillarini konsept va ruhiy sfera o‘rtasida semantik aloqa o‘rnatish orqali tushunish mumkin (*jomi nilufariy, nilufar yuz, nilin qadah, jomi firuza, charxi lojuvard, obgun charx*). Ma’no zamirida tasavvur iste’fodasi yotar ekan, kognitiv planda ushbu yaratilma konsept uchun xizmat qiladi. Bu yaratilmalar semiotik planda o‘zaro bog‘liq ikki kategoriyani – “konsept” va “tushuncha”ni farqlash zarurati uchun yana bir dalil bo‘lib xizmat qiladi.

Dunyoning lisoniy manzarasi uzoq vaqt davomida muayyan xalqning dunyoqarashi va idrokining mukammallashgan va sayqallanib kelayotgan milliy lisoniy manzarasini lingvistik shakllarda aks ettirishdir. O‘zlashtirilgan bilimlar bilan to‘ldirilgan konseptlarning lingvistik tasvirlari insonning konseptual olamga kirish vositasiga aylanadi.

Badiiy matn individual ijodiy ongga xos konseptual tuzilmalarning milliy lisoniy voqelanishi holatida o‘rganiladi. Agar millatning fikrlash tarzini tahlil qilishda dunyoni idrok etishi va dunyoni baholashining milliy xususiyatlariga, ushbu madaniyat vakillari dunyosining milliy qiyofasiga murojaat qilinmasa, uning madaniyati bilan to‘liq tanishib bo‘lmaydi [11]. Navoiy asarlarida estetik jihatdan to‘yingan va betakror, o‘ta yorqin obrazlar “ko‘k rang” konsepti misolida ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С.37.
2. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: «Восток-Запад», 2007. – С.25.
3. Кононов А.Н. Семантика цветообозначении в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1978. – С.173.

4. Бреслав Г. Э. Цветопсихология и цветолечение для всех. – СПб.: Б. &К., 2000. – С.11.
5. Mahmudov N. Tilning so‘z hazinasi va olamning lisoniy manzarasi // So‘z san’ati, № 1 (2018). – B.22.
6. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. –T.: Turon zamin ziyo, 2015. – B.25.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. 2 jild. – T.: O‘zME, 2006. – B.449-450.
8. O‘rinbayeva D. Xalq og‘zaki ijodi: janriy-lisoniy va lingvostatistik tadqiq muammolari: Filol. fan. dok. diss... avtoref. – Samarqand, 2019. – B.21-22.
9. Sodiqova M. Hozirgi o‘zbek tilida sifat. –T.:Fan, 1974. – B.65.
10. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 2-tom / E.Foziliv tahriri ostida / – Toshkent: Fan, 1983. – B.460.
11. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 1999. – С.68.

TOSHKENT VILOYATINING GIDRONIMIK TIZIMI XUSUSIDA

Abdurashid To‘ychiyev⁸Akmal Abdullayev⁹

(Toshkent, O‘zbekiston)

Annotatsiya

Ushbu maqolada Toshkent viloyati gidronimiyasi haqida ma’lumot berilgan. Viloyat gidronimlari nomlanish motivi va lug‘aviy-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra turlarga bo‘linib, tasniflangan. Ba’zi gidronimlarning etimologiyasi manbalar asosida leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *gidronimiya, lingvomadaniy semantika, kolorit, geomorfologik gidronimlar, fitogidronimlar, zoogidronimlar, etnogidronimlar, antropogidronimlar, agiogidronimlar.*

RELICTOLINGUISTIC IN MORPHEMES RESEARCH FUNCTIONAL ANALOGY

Abstrakt

this article provides information about the hydronymia of the Tashkent region. Regional hydronyms are divided and classified into types according to the naming motive and lexical-spiritual characteristics. The etymology of some hydronyms was analyzed lexically-semantically based on the sources.

Key words: *hydronymy, linguistic and cultural semantics, colorite, geomorphological hydronyms, phytohydronyms, zoohydronyms, ethnohydronyms, anthropohydronyms, agiohydronyms.*

O‘zbek onomastikasida o‘tgan asrda Toshkent viloyati toponimikasini tadqiq qilish bo‘yicha muayyan ishlar amalga oshirilgan. Hududning toponimlari tadqiqiga

⁸ Abdurashid To‘ychiyev – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Toshkent viloyati hududiy bo‘linmasi.

E-pochta: rashidaka8771@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0163-5484

⁹ Akmal Abdullayev – Chirchiq davlat pedagogika universiteti.

E-pochta: rashidaka8771@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0163-5484

Iqtibos uchun: To‘ychiyev A., Abdullayev A. 2023. “Toshkent viloyatining gidronimik tizimi xususida”. Zamonaviy o‘zbek tili. 2: 70-82.

bag'ishlangan dissertatsiyalar yoqlangan, monografiya, lug'atlar yaratilgan. Ushbu ishlarining amalga oshirilishida T.Enazarov [1], S.Qorayev [2], M.Ramazonova [3], T.Nafasov [4], Sh.Qodirova [5], A.Muhammadjonov [6], K.Shoniyozovlar [7] munosib hissa qo'shganligini e'tirof etish kerak. Biroq, Toshkent viloyati toponimik tizimining uch katta guruhi – oykonimiyasi, oronimiyasi va gidronimiyasi maxsus ilmiy tadqiq qilinmagan.

Ushbu maqolada Toshkent viloyatining gidronimik tizimi haqida ma'lumot berishni maqsad qildik. Zero, ushbu hudud suv resurslari va manbalariga boy areal hisoblanadi.

Professor N.Uluqov o'zbek tili gidronimlarining lisoniy tasnifini yoritishda o'zbek tili toponimlarining leksik-semantik, xronologik, grammatik tasnifiga doir tadqiqotlarga ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan ijodiy yondashganligini e'tirof etgan [8: 60-b.]. Biz ham tadqiqot obyektlarining gidronimik tizimini yoritishda muallifning gidronimlar tasnifiga doir tadqiqotlariga nazariy hamda amaliy asoslanishni ma'qul topdik.

Toshkent viloyati gidronimlarini nomlanish motivi va lug'aviy-ma'noviy xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

I. Lingvomadaniy semantikasida kolorit (rang-tus) ottenkalari bilan bog'liq gidronimlar. O'zbek tilida suv so'ziga rang bildiruvchi lug'aviy birliklarning qo'shiluvidan bir qator terminlar yasalganki, ular suvga xos turli belgi-xususiyatlarni ifodalaydi va shu asosda rang bilan bog'liq gidronimlar shakllanishiga lisoniy motiv bo'ladi [8: 61-b.].

Bu guruhga mansub gidronimlarni o'z ichida yana quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Oq so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Oqbuloqsoy* (Parkent t.) *Oqsoy*, *Oqsuv* (Ohangaron t.) *Bo'zsuv* (Chirchiq sh. va Qibray t.) – ushbu gidronim tarkibidagi *bo'z* so'zi turkcha “kulrang” [9: 71-b.] va “ko'kka moyil oq rang” [10: 397-b.] ma'nosini anglatadi.

2. Qora so'zi asosida shakllangan gidronimlar. Toponimiyaga oid ilmiy manbalarda yer ostidan chiqadigan buloq va sizot suvlari bilan to'yinadigan soy-jilg'alar qorasuv deyilishi, chunki ularning suvi qoramtir tusda bo'lishi ko'rsatiladi.

Qorasuv o'zbek tilida geografik termin sifatida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi: 1) qorasuv – tog' etaklarida, vodiylarda yer osti suvlaridan to'yinadigan soy va daralar; 2) tashlama va zovur suvlari [8: 64-b.]. Tadqiqot obyekti gidronimiyasida qora so'zi asosida shakllangan gidronimlar quyidagilar: *Qoraqiyasoy*, *Qoratoshsoy*,

Qorabovsoy (Ohangaron t.), *Qoraqizsoy* (Bo'stonliq t.), *Qorabuzoq daryosi* (Parkent t.), *Qorasuv kanali* (Chirchiq sh. va Qibray t.) kabi.

3. Sariq so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Sariqmaydonsoy* (Parkent t.) *Saritoshsoy* (Ohangaron t.) kabi. O'zani chuqur, tiniq suvlarga *sarisuv* deb yuritiladi [11: 66-b.].

4. Ko'k so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Ko'kbuloq*, *Ko'ksuv*, *Ko'kshashir*, *Ko'kqiz* (Ohangaron t.) kabi.

5. Qizil so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Qizilchasoy*, *Qizilto'ra* (Ohangaron t.), *Qizilsuvsoy* (Bo'stonliq t.), *Qizilsoy daryosi*, *Boshqizilsoy*, *Sanganaksoy* (Parkent t.). Professor M.Shermatovning fikricha, Sanganak atamasidagi sangi so'zi lotincha "sanguens" – "qon kabi qizg'ish" ma'nosini anglatadi. Buning sababi Sanganak daryosining yuqori qismida tarqalgan qizil rangli qoyatog' jinslari bilan bog'liq [12: 77-b.].

6. Yashil so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Axsarsoy* (Bo'stonliq t.). Navoiy ijodida *axsar* so'zi "eng mayda, juda qisqa" ma'nolarida kelgan [13: 184-b.]. Biroq, bizning o'ylashimizcha, bu talqin mazkur gidronimga xos hech bir xususiyatga mos kelmaydi, chunki soy hajmi jihatidan mayda va qisqa emas, aksincha, katta va uzun. Ushbu soy nomining lingvomadaniy semantikasi haqida tadqiqotchi Y. Netovkaniy quyidagicha ma'lumot keltiradi: "Axsarsoy – Pskemning chap irmog'i. Nanay qishlog'i yaqinida. Mahalliy etimologiya (Inomjon aka Azimetov)ga ko'ra, tojik tilida "hamisha yashil" degan ma'noni anglatuvchi bu so'zni Axzar deb atash to'g'riroq bo'ladi. Daryoning quyi qismida mevalar pishgan bir paytda, yuqori oqimlarda xuddi shu daraxtlar gullashni boshlaydi. Shuning uchun mahalliy aholi bu daryoga uning atrof tabiatidan kelib chiqib, "hamisha yashil" deb nom berishgan." [14] Mumtoz adabiy manbalarda ham ushbu so'z "axzar" shaklida ifodalanib, yashil ma'nosini anglatishi qayd etilgan [15: 39-b.]. Demak, soy nomining asli to'g'ri varianti Axzarsoy va lingvomadaniy ko'lamiga ko'ra u "hamisha yashil" ma'nosini ifodalaydi.

7. Suvning maza-ta'mi bilan bog'liq gidronimlar: *Achchisoy* (Parkent t.), *Sho'robsoy*, *Sho'rsuv arig'i* (Qibray t.) kabi.

8. Suvning hidi va harorati bilan bog'liq gidronimlar: *Ahmansoy* (Parkent t.) – ushbu soyning nomi uning suv harorati sovuqligi bilan bog'liq. "*Bahman, yaldo, ahman-dahman, qantar* kabilar yilning eng sovuq davrlarini anglatib, qish mavsumining dekabr-yanvar oylariga to'g'ri keladi." [16: 25-b.] *Sovuqbuloqsoy*, *Issiqbuloq*, *Muzbel*, *Qaynar* (Ohangaron t.). Qaynarbuloq gidronimi qaynar geografik terminining birinchi ma'nosi asosida shakllangan. Buloq suvi tubidan otilib chiqishiga

ko'ra Qaynarbuloq deb nomlangan. "Qaynar buloq suvining yer ostidan chiqish tarzi, suvning otilib, toshib chiqishi. Suv manbasining tabiiy xususiyatiga ko'ra nomlangan." [17: 25-b.]

9. Suvning shifobaxshligiga nisbat berilgan gidronimlar. Lingvomadaniy prizmadan nazar tashlaganda, xalqimiz ayrim suv obyektlari, xususan buloqlarga nomlarni uning suvi tarkibi minerallanganligi, shifobaxshligi, qanday kasalliklarga shifo bo'lishi asnosida qo'yganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Jumladan, *Qo'tirbuloq* (Parkent t.), *Arashonbobo bulog'i*, *Totlibuloq*, *Chuchukbuloq*, *Radonlisoy* (Ohangaron t.) kabi. Ohangaron tumanida Novgarzonsoyning o'rta oqimida Quyonsoydagi buloqlardan birining nomi Radonlisoy bo'lib, bu yerda bo'g'in og'riqlari uchun foydali bo'lgan suvi bor, lekin harorati sovuqroq.

II. Suv obyektining tabiiy-geografik belgi-xususiyatlari asosida yaratilgan gidronimlar.

1. Suv obyektidagi suvning oqish holati va miqdori bilan bog'liq gidronimlar. Gidronimlarning bu turiga suvning oqish holati: tezligi, sekinligi yoki dimlanib oqishi; obyektidagi suvning ko'p yoki ozligi kabi belgi-xususiyatlar asosida nomlangan suv obyekti nomlari kiradi. Mazkur guruhga mansub gidronimlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

a) suvning oqish holati asosida nomlangan suv obyekti nomlari: *Yoyilma* (yoyilib oqadi. Parkent t.), *Toshariq* (U juda ko'p marta toshib, qishloq dalalarini qum va tosh bilan qoplagani uchun joy nomi Toshariq deb atalgan. Ohangaron t.) kabi.

b) obyektidagi suvning miqdoriga ko'ra nomlangan suv obyekti nomlari: *Uvaksoy*, *Chakmasoy* (Ohangaron t.), *Kamariq* (Qibray t.) kabi.

2. Obyektning miqdori, soni bilan bog'liq gidronimlar. Bunday gidronimlar suv obyektining **miqdorini**, son-sanog'ini e'tiborga olish asosida nomlangan suv obyekti nomlaridir: *Beshtorsoy* (

Bo'stonliq t.), *Qo'shbuloq*, *Sejo'ya*, *Chashmai hashtod*, *Beshsoy*, *Beshqo'lsay*, *Seganaksoy*, *Uchumurtqasoy* – uchta parallel kichik irmoqlarga bo'linib oqqani uchun shunday atalgan. (Ohangaron t.) kabi.

3. Suv obyektining hajm xususiyati bilan bog'liq gidronimlar. Bunday gidronimlar suv obyektining keng ma'nodagi hajm xususiyatini – katta-kichikligini, uzun-qisqaligini ifodalaydi, ularning tarkibida ana shu tushunchalarni ifodalovchi so'zlar qo'llanadi: *Kattasoy*, *Katta Maqulya*, *Kichik Maqulya*, *Katta Toshsoy*, *Kichik Toshsoy*, *Katta Qochgan*, *Kichik Qochgan*, *Uzunsoy*, *Uzunbuloq*, *Ingichkasoy*, *Kaltaboransoy* (Ohangaron t.) kabi.

4. Tashqi ko'rinishi va shakliy tuzilishiga nisbat berish asosida nomlangan suv obyekti nomlari: *Tikjilg'a, Qirqimsoy, Qoraqiyasoy, Jarboshi, Ko'lbuloq* – O'rtasoyning bog'chasida o'nta buloq bo'lib, ular ko'lmak bo'lib turgani uchun shunday nomga ega bo'lgan [18: 81-b.] (Ohangaron t.), *Ayg'iregar* (Bo'stonliq t.) kabi.

5. Obyektning xarakterlovchi narsa-buyumlar va hodisalarga nisbat berilgan gidronimlar: *Sekirtme* (sakratma so'zining qurama shevasida aytilishi), *Shovossoy, Dovonlisoy, Ayrisoy, Guldurama, Sharilloq, Cho'michek, Kuntushmas, Paraksoy, Taypoqsoy, Novgarzonsoy, Jeldig'o'l* (suv to'siq, suv sathini ko'tarish uchun suv yo'liga ko'ndalang holda xodalar qator qilib qoqiladi va orqasidan qalin simlar yoki zanjirlar tortib qo'yiladi. Suv kerakli sathga ko'tarilgach, to'siqning ustidan oqib o'taveradi), *Novgarzonsoy* (Novgarzon – fors-tojik tilidagi “nov” va “gardon” so'zlaridan olingan bo'lib, “nov” – quvur, suv yo'li, nov shaklidagi tik soylikni, “gardon” – bo'yin, ya'ni bo'yinsimon suv yo'lidir [19: 155-b.]. Ikkinchi talqinga ko'ra, “Nov” + “gashtan” so'zlaridan “nov” – quvur, suv yo'li, “gardon” – yuruvchi, oquvchi, ya'ni yugurik suv yo'li, degan ma'noni ham beradi), *Xarikesgan*. Xari – imorat to'sinlari ostidan ko'ndalangiga qo'yiladigan asosiy yog'och [20: 385-b.]. Xaribop yog'och olish uchun xarilikka yaraydigan daraxt tanasi zarur uzunlikda kesib olinganidan so'ng, uning po'stlog'i shilini, salqin joyda asta-sekin quritilishi kerak bo'ladi. Ushbu soy atrofida ham xarilikka yaraydigan daraxtlar o'sgan, ham shu soy bo'yida salqin joyda quritilgan (Ohangaron t.), *Qo'shmizak* – bu atama aslida “Qo'ychi” va “mazak” so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, ushbu yer orqali o'tayotgan cho'pon, qo'ychilar dam olib suvni ichgach, “maza qildik”, deb jo'nab ketishgan. Keyinchalik shu so'zlardan “Qo'shmizak” atamasi kelib chiqqan. *Shavshaxsoy* – ushbu gidronimning ikki xil etimologik talqini bor: 1. Shav+shax so'zlaridan: shav – so'g'd tilida qora, shax – qattiq, ya'ni soyni suvi qora va qattiq yerdan oqib o'tgan. 2. Shav – tojik tilida “bo'l!” (fe'lning buyruq mayli) so'zidan. “Shab” so'zi ham “tun”, “qora” ma'nosini anglatadi. *Shavshax* Bog'so'g'd qishlog'ining qadimiy joylaridan bo'lgan. Shavshaxning atrofi boylarning yaylovi bo'lgan. XX asrning boshlarida jamoalashtirish davrida aholi pastroqqa ko'chirilgan. *Obpartak* – Angren shahrining shimoliy-sharqiy qismida, Dukentsoyning so'l sohilida joylashgan aholi manzili. Bu nom forscha “obpartoyak” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, asosiy o'zanda oqayotgan suvni boshqa yoqqa burib yuborishda foydalanilgan irrigatsion uskuna, nov yoki shovani anglatadi [21: 133-b.]. *Jiblonsoy* (ushbu gidronim etimologiyasi bahsli. Xususan, professor I.Yormatov “Jiblon deb asli namchil (ariq va soylar bo'yida) yerning yuza qismida ajriqqa o'xshab tarmoqlanib o'suvchi bir yillik yovvoyi

o'simlikka aytiladi", – deya izohlaydi [21: 136-b.], B.Jo'rayev va S.Tursunovlar jiblonni "yovvoyi hayvon" deyishgan [22: 92-b.]. Elshunos A.Razzoqov "Jiblon – arabcha "jabalun" (جبلون) – "tog'" so'zidan olingan bo'lib, ushbu qishloq ahli tog'liklar ekanini anglatadi. Joy nomi keyinchalik suv havzasi nomiga ko'chgan", – degan ma'lumotni beradi [18: 67-b.]. Yuqorida keltirilgan ikkita ma'lumotning ilmiy manbalari topilmagani bois, biz Razzoqovning ma'lumoti ilmiy farazga yaqinroq, deya qo'shilamiz. *Sapromat* – ruscha "soprotivlenie materialov" birikmasining qisqargan va talaffuzda fonetik o'zgarishga uchragan shakli (Ohangaron va Bo'stonliq t.), *Chorvoq GES*, *G'azalkent GES*, *Xo'jakent*, *G'azalkent*, *Chorvoq suv ombori*, *Tovoqsoy*, *Barraj to'g'oni* – barraj fransuzcha *barrage* "to'g'on", "to'siq" ma'nolarini anglatib, yer osti dambasi yoki qoziqlar shaklidagi to'siq. Bu qurilma yer osti suv omborini barpo etish yoki yer osti suvlarini chiqarib olish maqsadida qilingan inshootlarga suvning oqib kelishining oldini olish uchun quriladi [23: 23-b.]. *Qoramanas (Abay) nasos stansiyasi* (Bo'stonliq t.), *Yoyilma mashina kanali* (Parkent t.), *Chirchiq GES*, *Oqqovoq GES*, *Chirchiq derivatsion kanali*, *Xonariq*, *Zaxariq* (Chirchiq sh., Qibray t.) kabi.

6. Geomorfologik gidronimlar. Yerning yuzasi tuzilishi (relyef) xususiyatlari bilan bog'liq tushunchalar asosida nomlangan suv obyekti nomlari geomorfologik gidronimlar hisoblanadi. Yer yuzasi tekislik, tog'lik, adirlik, tepalik, jarlik, chuqurliklardan iborat bo'lishi mumkin. Mana shunday xususiyatlar geomorfologik gidronimlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi [8: 66-b.]. Geomorfologik gidronimlar tarkibida relyefni ifodalovchi *tepa*, *jar*, *chuqur*, *do'ng* kabi so'zlar qatnashadi: *Jarkalon* (Parkent t.), *Jarboshi*, *Jarkamar*, *Chuqursoy* (Ohangaron t.) kabi.

Bunday gidronimlar sirasiga suv obyektining o'zi mansub bo'lgan geografik hududdagi joylashuv va boshlanish o'rnini, oqim yo'nalishini motiv qilib olish natijasida atalgan suv obyekti nomlari ham kiradi. Ularning tarkibida o'rin-joy tushunchasini ifodalovchi *bosh*, *tepa*, *past*, *pastki*, *yuqori*, *qo'yi*, *o'rta*, *ora*, *yon*, *chet* kabi so'zlar qo'llanadi: *O'rtaariq* (Parkent t.), *Nishboshsoy*, *Yonariqsoy*, *Chetsoy*, *Chetkisoy*, *Chetsuvsoy*, *Poyangisoy* (lug'aviy ma'nosi "soyning oyog'i", etagi. Ohangaron t.) *Yonariq* (Qibray t.) kabi.

7. Suv obyektidagi yer qatlamining ustki tuzilishi, tuproqning tarkibiga bog'liq gidronimlar. Professor N.Oxunovning ko'rsatishicha, bunday gidronimlar tarkibida ko'pincha *tosh*, *qum* so'zlari ishtirok etadi va ular suv obyekti hududidagi yerning tuzilishini, tuproqning tarkibini ifodalaydi [24: 78-b.]. Masalan, *Qumsaraksoy* (Parkent t.), *Toshsoy*, *Qumsingan* (Ohangaron t.) kabi.

8. Foydali qazilmalar bilan bog'liq gidronimlar. O'zbek tili gidronimikonida foydali qazilmalar bilan bog'liq gidronimlar kamroq. Toshkent viloyati gidronimiyasida bu guruhga mansub quyidagi gidronimlar uchraydi: *Oltinbelsoy* (Parkent t.) *Simg'uronsoy*, *Qarg'asim* (Ohangaron t.) kabi.

9. O'zanida suv doimiy oqish-oqmasligiga nisbat berish asosida nomlangan suv obyektlari. Suv obyektlarida doimo suv bir me'yorda oqavermaydi. Ayrim suv obyektlarida bahorda, yog'ingarchilik ko'p bo'lgan paytlarda suv ko'p oqqani holda, boshqa paytlarda suv deyarli bo'lmaydi. Bu guruhga mansub gidronimlar ana shu xususiyatlarni e'tiborga olish asosida nomlangan suv obyekti nomlaridir: *Qurusoy* (Ohangaron t.) kabi.

10. Fitogidronimlar. Barcha tirik mavjudot, jumladan, daraxt va o'simliklar dunyosi ham suv bilan chambarchas bog'liq. Suv obyektlarini bir-biridan ajratish, farqlash uchun ularni atrofida o'sayotgan o'simlik va daraxtlar nomi bilan atalgan. Buning natijasida o'zbek tili gidronimlari tizimida fitogidronimlar turkumi shakllangan:

1) manzarali daraxt nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Teraklisoy*, *Oqterak*, *Ko'kterak*, *Toldisoy*, *Tolborsoy*, *Qoraarcha*, *Shungsoy*, *Qayrag'ochsoy*, *Qalampirmunchoqsoy*, *Qatrang'isoy*, *Shumsoy*, *Shumbuloq*, *Kandirsoy* (kandir – butasimon o'simlik nomi), *Chetendisoy* – Chetanlisoy so'zining qurama shevasida aytilishi. Chetan – ra'nodoshlar oilasiga mansub, tog'da o'sadigan buta [25: 78-b.]. (Ohangaron t.), *Archabuloq*, *Chinorbuloq*, *Shavkatsoy* – aniqrog'i Shavqatsoy. Shavqat – zarangdoshlar oilasiga mansub, tog'da o'sadigan daraxt [25: 341-b.], *Jakandak* – manzarali daraxt turi. *Tereksoy* (Parkent t.), *Maydontol*, *Chotqol*, *Oygaing daryolari* (Bo'stonliq t.). Chotqol atamasining ma'nosi bilan Oygaing atamasining etimologik-lug'aviy ma'nosi bir xil, ya'ni "qayin" degan ma'noni anglatadi. Bu haqida akademik Y.Buryakov, tadqiqotchi Netovkanniy va professor I.Yormatovlar ma'lumot qoldirganlar [14; 21; 26];

2) mevali daraxt nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Do'lanabuloq* (Parkent t.), *Olmalisoy*, *Nokpoysoy*, *Qizilolmasoy*, *Yong'oqlisoy*, *Pistalisoy*, *Do'lanasoy*, *Jiydalisoy*, *Zirkliisoy*, *Olchali jilg'asi*, *Bodomli* (Ohangaron t.), *O'rikliisoy* (Bo'stonliq t.), *Tutariq* (Qibray t.) kabi;

3) donli o'simliklar, poliz ekinlari va sabzavot nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Piyozlisoy*, *Qoraqatlisoy*, *Zig'iraksoy*, *Tariqekkansoy*, *Arpapoya jilg'asi* (Ohangaron t.);

4. o't nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Qamishlisoy*, *Ko'kshashir*, *Oqsho'rali*, *Kandirsoy*, *Betagalisoy*, *Kakralisoy*, *G'uzg'undisoy* (Ohangaron t.),

Xorliqsoy (ilmiy nomi xorok, govzabondoshlar oilasiga mansub, vohalarda o'sadigan bir yillik o't [25: 331-b.]) kabi.

11. Zoogidronimlar. Olamdagi narsalarning hammasi – butun borliq, mavjudot tabiat deya ataladi. Tabiatdagi barcha mavjudotlar, unsurlar, voqea-hodisalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Xuddi shunday bog'liqlik hayvonot va o'simliklar, hayvonot va suv obyektlari doirasida ham mavjud. Tabiatdagi bu bog'liqlik va aloqadorlik tilda, nomlarda, jumladan, atoqli otlarda ham o'z ifodasini topgan. O'zbek tili zoogidronimlari ham tabiatdagi ana shunday bog'liqlik mahsulidir:

1) yovvoyi hayvon nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *To'ng'izzov, Cho'chqasoy* (bu yerda yovvoyi cho'chqa – to'ng'iz nazarda tutilgan. Dunyoning lisoniy manzarasiga milliy prizmadan qaralganda cho'chqa uy hayvoni sifatida sanalmasligini ko'ramiz), *Bo'riko'z, Jiyronkamar, Xirsxona, Quyonsoy* (Ohangaron t.), *To'ng'izsoy* (Bo'stonliq t.) kabi.

2) uy hayvonlari nomi bilan atalgan suv obyektlari: *Tulporko'l, Tuyachiovul, Otchisoy, Oqsarka, Qo'yyutdisoy, Qo'yqirilgan, Takaturdi, Serkaqirildisoy*, (Ohangaron t.) *Serkalisoy* (Parkent t.) kabi;

3) qush va parranda nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Burgutuya, Lochinqiyasoy, Qoraqushsoy* (Ohangaron t.) kabi.

III. Tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa omillar asosida nomlangan suv obyektini nomlari.

1. Etnogidronimlar. Har qanday suv obyektiga nom berishda unga xos xarakterli biror belgi-xususiyat, jihatga asoslaniladi. O'zbek tili gidronimlari turkumiga mansub etnogidronimlar mazkur suv obyektlari atrofida yashagan, undan foydalangan yoki o'sha obyektning paydo bo'lishida bevosita ishtirok etgan xalq, millat, qabila, urug' bilan aloqador bo'lib, ularni nomlashda ana shu etnik guruh nomlari – etnonimlar motivatsiyasiga asoslanilgan. Tadqiq qilingan hududlar gidronimiyasiga mansub *Telovtisoy, Bo'kasoy, Qirqimsoy, Bajika soyi, Kalamush jilg'asi, Turqushunsoy* (Turqushun aslida “turkshin” so'zidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Turkshin – professor S. Qorayev ta'rifida “turklar o'tirgan, qo'ngan joy” deyilgan [27: 127-b.]. Bunga sabab ushbu qishloqdan quyiyoqda *Chetsuv* va *Bog'so'g'd* qishloqlari orasida *Turkqishloq* mavjud bo'lganidir), *Ko'ksaroysoy, Uvaksoy* (Ohangaron t.), *Bo'stonsoy, Qoramanas to'g'oni* (Bo'stonliq t.) *Qipchoqariq, Oqqovoq GES agregati, Aranchi derivatsion kanali* (Chirchiq sh.), *Ozodboshsoy, Do'rmonariq* (Qibray t.) kabi etnogidronimlar fikrimiz daliliga misol bo'la oladi. Mazkur gidronimlarning har biri o'ziga xos lingvomadaniy tarixga ega.

2. Antropogidronimlar. Kishilarning suv obyektini bilan munosabati: unga egaligi, barpo etganligi kabi dalillar asosida motivlangan, atalgan suv obyektlari antropogidronimlar deyiladi. Bunday nomlarni Z. Do'simov antroponimik tipini ostida tahlil qilgan [28: 127-b.]. Masalan, *Sultonali xalifa arig'i*, *Nurmat bobo arig'i*, *Parpisoy*, *Baxtiyorsoy*, *Mo'minsoy*, *Oyshabuloq*, *G'apporbuloq*, *Oyxo'ja eshon bulog'i* (Ohangaron t.), *Toshpo'lat Dadaboyev kanali* (Bo'stonliq t.), *G'ulom Karimov arig'i* (Qibray t.) kabi:

a) kishi nomlari bilan atalgan ariq nomlari: *Rahim ota arig'i* (Parkent t.) *Iskandarariq* (Bo'stonliq t.) kabi;

b) kishi nomlari bilan atalgan buloq nomlari: *Buvra ota bulog'i* (Qibray tumani), *Volgin bulog'i* (Parkent t.) kabi;

v) kishi nomlari bilan atalgan kanal nomlari: *Hamdam kanali* (Parkent t.), *Toshpo'lat Dadaboyev kanali* (Bo'stonliq t.) kabi;

g) kishi nomlari bilan atalgan jilg'a nomlari: *Saparmat*, *jilg'asi*, *Hojiboy jilg'asi*, *Do'smergan jilg'asi*, *Madiyor jilg'asi* (Ohangaron t.) kabi;

d) kishi nomlari bilan atalgan soy nomlari: *Abdilakimsoy*, *Ummatsoy*, *Quvonqulsoy*, *O'mirsoy*, *Umirzoqsoy*, *Otaboysoy*, *Shinnibeksoy*, *Sodiqsoy*, *Sariq Suyun soy* (Ohangaron t.) kabi.

3. Topogidronimlar. Suv obyektlarining toponimlarga nisbat berish asosida yuzaga kelgan atoqli nomlari topogidronimlar hisoblanadi. Toshkent viloyati gidronimik tizimida topogidronimlarning qanday joy nomi asosida yuzaga kelganligiga ko'ra quyidagi turlari kuzatiladi:

a) oykonimlarga nisbat berib nomlangan suv obyektini nomlari:

– **tuman, shaharcha nomi bilan atalgan suv obyektlari:** *Ohangaron daryosi*, *Angren daryosi* (Ohangaron t.), *Parkentsoy*, *Parkent kanali* (Parkent t.), *Nevich kanali* (Parkent t., Nevich sh.), *Chirchiq daryosi* (bizning nazarimizda, aslida gidronim nomi toponimga ko'chgan) kabi;

– **qishloq nomlari – komonimlar bilan atalgan suv obyektlari:** *So'qoqsoy*, *Sanganaksoy*, *Changisoy*, *Zarkentsoy*, *Samsaraksoy*, *Sumchasoy* (Parkent t. *So'qoq*, *Sanganak*, *Changi*, *Zarkent*, *Samsarak*, *Sumcha* qishloqlari), *Qorabog'soy*, *Nishboshsoy*, *Lashkaraksoy*, *Jigaristonsoy*, *Dukentsoy*, *Kurtakasoy*, *Jenichkesoy*, *Semg'uronsoy*, *Chilmahramsoy* (Ohangaron t. *Qorabog'*, *Nishbosh*, *Lashkarak*, *Jigariston*, *Dukent*, *Kurtaka*, *Jenichke*, *Semg'uron*, *Chilmahram* qishloqlari), *Yakkatut arig'i*, *Qo'shqo'rg'on arig'i*, *Piskom arig'i*, *Ugom daryosi*, (Bo'stonliq t. *Yakkatut*, *Qo'shqo'rg'on*, *Piskom*, *Ugom* qishloqlari.), *Yonariq* (Qibray t. *Yonariq* qishlog'i) kabi;

– mahalla, mavze va ko'cha nomi bilan atalgan suv obyektlari: *Aranchi, Dumaloq, Qorasuv kanali* (Chirchiq sh. *Aranchi, Dumaloq, Qorasuv* mavzelari). *Ag'anay arig'i* (Qibray t. *Ag'anay ko'chasi*) kabi.

b) oronimlarga nisbat berib nomlangan gidronimlar: *Surenotasoy, Oqtoshsoy* (Parkent t.), *Kandirsoy, Aqchasoy*, (Ohangaron t.). *Ugom daryosi, Piskom daryosi, Chatqol daryosi* (Bo'stonliq t.) kabi.

4. Agiogidronimlar. Agiogidronimlar termini grekcha *agio* – «muqaddas, ilohiy» va *gidronim* – «suv obyektini nomi» ma'noli qismlaridan tarkib topgan. Demak, agiogidronimlar – diniy e'tiqod va tushunchalar, xalq urf-odatlarini hamda marosimlari asosida muqaddas, ilohiy deb qaralgan narsa, voqea-hodisalar, joy bilan atalgan suv obyektini nomlaridir. Masalan, *Avliyoota bulog'i, Mozorsaid bulog'i, Obshukur bulog'i, Hojiko'l, Oqsoqota, Nurakiotasoy, Surenotasoy, Parpata ota* (Parkent t.), *Parpi ota, G'ubur ota, Qo'chqor ota, Ubayd ota bulog'i, Ervali (Mirdarvesh Muhammad Vali) bobo, Gumbaz (Saidja'far) bobo, Chinor bobo, Ulug'sog' ota, G'oyib ota, Sultonbobo, Chashmai Masaid, Hazrat Mavlon bobo, Qo'shsulaymon bobo jilg'asi* (Ohangaron t.), *Chinor buva bulog'i, Avliyosoy – Ikrima ota bulog'i* (Bo'stonliq t.), *Oqqovoqota GESi* (Chirchiq sh.) *Buvra ota bulog'i* (Qibray t.) kabi.

5. Majoziy (metaforik) gidronimlar. Majoziy gidronimlar nom ko'chishining metafora usulida suv obyektini tashqi va shakliy ko'rinishini turli narsa-buyumlarga, jonzotlarga o'xshatilishi asosida yuzaga kelgan suv obyektini nomlaridir. Masalan, *Susingan* (Bo'stonliq t.) – ushbu atamani Veselovskiy “suv” va “singan” so'zlarini birikmasi ekanligi, O'gaming oqimi shu nomli g'orning yaqinida ikki qarama-qarshi tomonga harakat qilishi, ya'ni bu yergacha yaxlit bo'lgan oqim ikkiga sinishiga nisbat berib qo'yilgan, deb izohlaydi [29: 30-b.]. *Urung'och ko'li* («Urung'och» so'zi uyg'urchadan «yorqin nefrit», deya tarjima qilinadi [30]. Bo'stonliq tumani markazidan 90-100 chaqirim olisda joylashgan Ugom-Chotqol milliy bog'idagi xalq orasida Nefrit ko'li bilan mashhur ko'llar dengiz sathidan 1227 metr balandlikda joylashgan, bu noyob tabiiy suv havzalarini Urung'och ko'llari, deb ham atashadi. Kichik Urung'och ko'lidagi suvning harorati 7-8 darajadan oshmaydi va unda hech qanday jonzot yashamaydi. Uzunligi uch yuz ellik metr, eni yetmish sakkiz metr, chuqurligi o'n metr atrofida. Undan boshqa yana bir, Yuqori Urung'och ko'li ham bor. Ikki ko'l bir-biridan kattaligi, o'lchami bilan farq qiladi. Yuqori Urung'och ko'li hech qachon qurib qolmaydi. Uning suvi feruza tusda va juda muzday.), *Ayg'iregar daryosi, Boldirsoy (Beldersoy), Tovoqsoy, Qoranqulsoy*, (Bo'stonliq t.), *Yalpoqsoy, Dastorsoy, Kamar* (Ohangaron t.), *Kuraksoy, Chavlisoy, Quduq, Tossar* (Parkent t.) kabi.

O'simlik va daraxt nomlari asosida yaratilgan gidronimlar o'z mazmun-mohiyati, etimologiyasi, shakllanish tarixi bilan o'zi mansub hududning tabiatini, o'simliklar dunyosini lingvomadaniy manzarada aks ettiradi. O'zbek tili fitogidronimlari doirasida mevali, manzarali daraxtlar, o'simliklar, o't nomlari bilan atalgan gidronimlar salmoqli o'rin tutadi, poliz ekinlari, donli o'simliklar, sabzavot nomlari bilan atalgan gidronimlar esa juda kam. Buning boisi mevali, manzarali daraxtlar, o'simlik va o'tlar uzoq vaqt yashaydi, sabzavot ekinlari esa bir yildayoq yig'ishtirib olinadi [8: 75-b.].

Professor N.Uluqovning fikricha, antropogidronimlarning shakllanishida, ya'ni kishi nomlarining suv obyektiga nomiga o'tishida, ko'chishida suv obyektlarining ma'lum kishilar tomonidan bunyod etilishi, kishilar uchun xizmat qilishi va bevosita inson hayoti bilan bog'liqligi kabi omillar ham muhim ahamiyatga ega [8: 87-b.].

Antroponimlar gidronimlar tizimiga o'tar ekan, o'zi nomlayotgan suv obyektini farqlovchi, boshqa suv obyektlaridan ajratuvchi lisoniy aniqlovchi – atribut vazifasini bajaradi. Bunda shaxs va obyekt munosabati muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tili gidronimik tizimida etnogidronimlar ham salmoqli o'rin tutadi. Etnogidronimlar – urug', qabila, xalq, millat nomlari asosida yaratilgan suv obyektlarining atoqli nomlaridir. Etnogidronimlar tildagi eng qadimgi toponimik qatlamlardan sanaladi. Etnogidronimlar suv obyektlarining ma'lum etnik guruhga tegishli ekanligini, mansubligini, ularga aloqadorligini bildiradi. Toshkent vohasi, umuman, O'zbekiston hududidagi etnonimlar bilan nomlangan suv obyektlari, asosan, turkiy qabila va urug'lar, ularning tarixi, migratsiyasi, hududlarga joylashuvi bilan bog'liq etnomadaniy xususiyatlarni o'zida aks ettiradi.

Toponimlar, jumladan, gidronimlarning muhim xususiyatlaridan biri turg'unlik, barqarorlik va yashovchanlikdir. Shu boisdan ham ko'pgina qadimiy gidronimlarning nomlari bizgacha yetib kelgan. Ushbu hudud toponimiyasini uch – oykonimik, gidronimik, oronimik yo'nalishda tadqiq qilish va to'plangan materiallar asosida viloyat toponimlarining izohli lug'atini tuzish galdagi vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 246.
2. Қораев С. Тошкент топонимлари: Тошкент, Шопайзикулоқ, Бўржар, Дархонариқ, Арпапоя, Эскижўва, Чақар, Соғбон//Меҳнат ва турмуш, 1972, №9. – Б. 23; Қораев С. Тошкент топонимлари. – Тошкент: Фан, 1991; Қараев С. Топонимы Тошкента//Звезда Востока, 1985, №10. – С. 155-159.

3. Рамазонова М.Н. Развитие ойконимии Ташкентской области в советский период: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.02. – Ташкент, 1986. – 283 с.; М.Н.Рамазонова. О словаре топонимов Ташкентской области// Сборник научных трудов Ташкентского университета. 1980, №629. – С. 90-93.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т., 1988.
5. Ш.Қодирова. Тошкент микротопонимиясининг этимологик характеристикаси//Ўзбек тили ва адабиёти,1969,№3,–56-59 б.; Ш.М.Кадирова. Микротопонимии Ташкента. АКД (Институт языка и литературы им. А.С.Пушкина). – Ташкент, 1970.
6. Муҳаммаджонов А. Тошкентнинг қадимий номлари // Фан ва турмуш, 1982, №12. – 7 б.
7. Шаниязов К. Об историческом топониме Ташкента // Общественные науки в Узбекистане, 1982, №7, – С. 34-40.
8. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2008. – 192 б.
9. Кошғарий М. Девону луғотит турк / (индекс луғат). – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 550.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Б ҳарфи. – 429 б.
11. Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. – Тошкент: 2009. –Б. 181.
12. Ҳусомиддинов С., Шерматов М. Паркент тумани. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006. – Б. 150.
13. Фозилов Э. Алишер Навоий асарлари луғати. I том. – Тошкент: Нисо полиграф, 2013. – Б. 1008.
14. Нетовканий Е. Топонимы Угам-Чаткалского национального парка. Интернет манба: <https://www.orexca.com/rus/uzbekistan/nature/ugamchatkal/toponyms.htm>
15. Рахмонов В. Мумтоз адабиёт манбалари луғати. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – Б. 430.
16. Хамидова М. Француз ва ўзбек тилларида анемоним ва метерионимлар // Сўз санъати халқаро журналі. 2021, №4. 21-19 б.б.
17. Нафасов. Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир, 2009. – Б. 375.
18. Раззоқов А. Оҳангарон гавҳарлари. Илмий этнографик тадқиқотлар, маълумотлар. – Тошкент: Oltin megos press, 2019. – Б. 344.

19. Миркамоллов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. – Тошкент: Фан ва технология нашриёти, 2009. – Б. 264.
20. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. X ҳарфи. – 532 б.
21. Ёрматов И. Саодат водийси. – Тошкент: Наврўз, 2012. – Б. 148.
22. Жўраев Б., Турсунов С. Маҳалла – мустақил юрт таянчи. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б. 278.
23. Исаходжаев Б.А. ва бошқ. Геология атамаларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Биринчи жилд. А – Л. – Тошкент: МРИ, 2007. – Б. 154.
24. Охунов Н. Топонимлар уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 108.
25. Абдуллаев А.А. ва бошқ. Биологиядан қисқача изоҳли луғат. – Тошкент: Наврўз, 2016. – Б. 389.
26. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 214.
27. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – Б. 203.
28. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. –Тошкент. Фан. 1985 – Б. 104.
29. Веселовский Н.И. Поѣздка въ мѣстность Сусингянь. Въ октябрѣ 1885 года//Записки восточнаго отдѣленія Императорскаго русскаго археологическаго общества. Издаваемыя подъ редакціею управляющаго отдѣленіемъ Барона В. Р. Розена. Томъ второй. 1887. С.-Петербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. Вас. остр. 9 лин., № 12. 1888. 25-32. с.с.
30. Сирли Нефрит кўли манзаралари «Xabar.uz» нигоҳида. Интернет манба: <https://www.xabar.uz/jamiyat/sirli-nefrit-koli-manzaralari>.

TROPLAR VA ULARGA OID DASTLABKI TUSHUNCHALAR

Quldashev Nizomiddin¹⁰Mahmudova Fotima¹¹

(Farg'ona, O'zbekiston)

Annotatsiya

Bugungi kunda ko'chim va uning turlari bo'yicha olib borilgan ishlar ko'lami kengayib bormoqda. Ma'lumki, adresant hamda adresat o'rtasidagi o'zaro muloqot jarayonida so'zlovchi o'zining fikrini ta'sirchanligini yana-da oshirish maqsadida nutqida ko'chma ma'noli so'zlarni qo'llaydi. Bu ko'chma ma'nodagi so'zlar xalqaro atamashunoslikda, asosan, g'arb tilshunosligida troplar nomi ostida birlashtiriladi. Mazkur stilistik troplar matnning badiiy qimmatini hamda ekspressivlikni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Maqolada stilistik troplar haqidagi dastlabki tushunchalar hamda ularning ayrim lingvistik xususiyatlariga to'xtalib o'tildi.

Kalit so'zlar: *stilistik troplar, ekspressivlik, badiiy tasvir vositalari, majoz, metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, ironiya, antifraza, sarkazm, perifraz, mubog'ala va litota, allegoriya, simvol, jonlantirish, apostrofa.*

TROPES AND THEIR BASIC CONCEPTS

Abstrakt

The scope of work on tropes and its types is expanding. It is known that in the process of interaction between the addresser and the addressee, the speaker uses figurative words in his speech in order to further increase the effectiveness of his opinion. Words with this figurative meaning are combined under the name of tropes in international terminology, mainly in Western linguistics. These stylistic tropes serve to enhance the artistic value and expressiveness of the text. The article touched on the initial concepts of stylistic tropes and some of their linguistic features.

Key words: *stylistic tropes, expressiveness, artistic image tools, simile, metaphor, metonymy, synecdoche, simile, epithet, irony, antiphrase, sarcasm, periphrasis, exaggeration and litota, allegory, symbol, revitalization, apostrophe.*

¹⁰ Quldashev Nizomiddin – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Farg'ona davlat universiteti
E-pochta: goldashevnikomiddin@gmail.com

¹¹ Mahmudova Fotima – Farg'ona davlat universiteti magistranti
E-pochta: zulayhozuhaxon@gmail.com

Iqtibos uchun: Quldashev N., Mahmudova F. 2023. "Troplar va ularga oid dastlabki tushunchalar". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 83-86.

Kirish. Bugungi zamonaviy tilshunoslikda ko'chim hamda uning turlariga bo'lgan e'tibor kuchayib bormoqda. Ma'lumki, tilshunoslikda so'zlovchi tomonidan ma'lum bir fikrni ifodalash hamda izohlash uchun so'zning o'z ma'nosi yoniga qarshi yoki yondosh tarzda uning ko'chma ma'nosidan ham foydalaniladi. Ya'ni "tildagi ko'pgina so'zlar o'z ma'nosidan boshqa ma'nolarni, hatto ba'zan o'z ma'nosiga qarama-qarshi bo'lgan ma'nolarni ifodalash uchun qo'llaniladi. Bir predmet belgisi boshqa bir predmetga ko'chiriladi, o'xshatiladi" [Shomaqsudov A., R.Qo'ng'urov va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – 236-bet.] So'zning ma'nosini ko'chirish hamda o'xshatish tilshunoslikda o'z navbatida alohida o'rganilib, tadqiq qilinmoqda. So'nggi yillar davomida olib borilayotgan tadqiqotlar natijasidan ko'rinadiki, bu kabi ko'chim turlarining maydoni kengayib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Badiiy tasviriy vositalar bo'yicha ko'plab tilshunos va adabiyotshunos olimlar o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar: B.To'xliyev, R.Qo'ng'urov, A.Y.Boboniyozov, E.Qilichev, Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, N.Arutyunova, M.Blek, J.Lakoff, E.Kassirer, Y.Gogonenkova [To'raxonova X. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida badiiy tasviriy vositalarning qo'llanilishi.// FarDU ilmiy xabarlar. 2023] va boshqa ko'plab olimlarning ilmiy ishlarida tasviriy vositalarning falsafiy-nazariy asoslari, mantiqiy tahlili, lisoniy, semantik hamda kognitiv xususiyatlarini ochib berilganligini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi trop [Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – B .260.] deb yuritiladi. Shuni ta'kidlash joizki, tilshunosligimizda ko'chma ma'noda qo'llaniladigan so'zlar ko'chimlar, g'arb tilshunosligida esa troplar deb yuritiladi va ular badiiy matn yaratilishining negizini tashkil etadi. Troplar so'zlovchi tomonidan tinglovchiga muayyan bir axborotni yoki fikrni yanada ta'sirli yetkazib berish uchun xizmat qiladi. Biror bir narsaning nomini, belgisini boshqasiga ko'chirish yoki nutqda so'z va iboralarning ko'chma ma'noda ishlatilishi tropning [Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent, 2009.] asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Tinglovchining tasavvur olamini kengaytirishga, fikrlashga hamda mushohada qilishga undovchi tasvirning badiiy vositalarini bir nom ostida birlashtirib ko'chim, deb ayta olish mumkin, lekin ko'chimlar turli adabiyotlarda turlicha nomlash holatlari kuzatiladi. "Poetik ko'chimlar umumta'lim maktablarida, akademik litsey va kasb-

hunar kollejlari "badiiy tasvir vositalari", mumtoz adabiyotimiz tarixida esa "majozlar", xalqaro atamashunoslikda esa "troplar" deb yuritiladi" [Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – B. 260.]. Poetik ko'chim hisoblangan mazkur troplar, o'z navbatida, alohida guruhlariga bo'lib talqin qilinadi. "Badiiy uslublardan allegoriya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, perefraza, ironiya va onomatopiya kabi tasvir vositalari, faqatgina badiiy tasvir vositalarigina emas stilistik troplar ham hisoblanadi." [Rajapova M. Allegoriya, stilistik troplar haqida dastlabki tushunchalar. // Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi. ISSN:2181-1776.] Tilshunoslikka oid bo'lgan turli darsliklar hamda o'quv qo'llanmalarida troplar turlicha guruhlariga bo'lib o'rganilgan. Jumladan, A.Shomaqsudov, R.Qo'ng'urov hamda boshqalar bilan birgalikda nashr etilgan "O'zbek tili stilistikasi" o'quv qo'llanmasida troplar, asosan, metafora, metonimiya, sinekdoxa, o'xshatish, epitet, ironiya, antifraza, sarkazm, perifraz, mubog'ala va litota, allegoriya, simvol, jonlantirish, apostrofa [Shomaqsudov A., R.Qo'ng'urov va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – 236-bet.] kabi turlarga bo'linadi. Tasvirning asosiy vositasi hisoblangan troplar berilgan fikrni yoki matn ta'sirli, tasviriy hamda aniq tarzda adresatga yetkazib berishga xizmat qiladi. Bundan tashqari troplar matn ma'nosini yana konkretlashtirishga yordam beradi. Ma'lumki, "ongimizda qandaydir xususiyatlari bilan, belgilari bilan bir-biriga yaqin bo'lgan ikki predmet yoki hodisani chog'ishtirish, o'xshatish tropga asos qilib olinadi. Ya'ni biror narsa yoki voqea-hodisa haqida aniq, yorqin tasavvur hosil qilish uchun unga boshqa bir predmet yoki voqeaning belgisi ko'chiriladi, o'xshatiladi." [Shomaqsudov A., R.Qo'ng'urov va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – 236-bet.] Bunda so'zning o'z ma'nosi yoniga uning ko'chma ma'nosi keltiriladi va so'zlovchi o'z fikrini tinglovchiga aniq yetkazib berishda troplardan foydalanadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotlardan ma'lumki, tilshunoslik uchraydigan har bir lingvistik vositalar badiiy nutqda yoki badiiy matnda asosiy vazifa bajarish bilan bir qatorda stilistik vosita sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Nutqiy vositalar hisoblangan poetik figuralar matnda ma'lum bir uslubiy vazifani va maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi. Poetik figuralarni lingvistik jihatdan tadqiq qilish orqali badiiy matn uzoq esda qolarli bo'lishida badiiy tasvir vositalari, ya'ni troplar asosiy vazifani bajaradi. So'zning ma'nosini ko'chirishda narsa va hodisalar o'rtasida ichki yoki tashki, mazmun o'xshashligi yoki aloqadorligi saqlanib qolgan bo'lishi kerak. Bu jihatidan stilistik troplarni adabiyotshunoslikdagi tashbehga yaqin tutish mumkin, lekin ko'chimlar tashbeh (o'xshatish) emas, ular o'rtasida farq katta. Ko'chimda

so'zning ikkinchi qismidagi ma'no birinchi qismga ko'chiriladi va tasvirlanayotgan voqea-hodisalarni tinglovchiga ta'sirli yetib borishiga xizmat qiladi

Xulosa va takliflar. Stilistik troplar badiiy matnga qo'shimcha ravishda ekspressivlik beradi. Zamonaviy tilshunoslikda bugungi kunga qadar troplar, stilistik troplarning turlari hamda ularga nisbatan berilgan ta'riflarda biroz farqliklar mavjud. Ilmiy izlanishlar orqali bu kabi farqlarga ochiqlik kiritilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шомақсудов А., Р.Қўнғуров ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
2. То'рахонова Х. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida badiiy tasviriy vositalarning qo'llanilishi.// FarDU ilmiy xabarlar. 2023.
3. Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent, 2009.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
5. Rajarova M. Allegoriya, stilistik troplar haqida dastlabki tushunchalar. // Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi. ISSN:2181-1776.
6. Виноградов В.В. – О языке художественной литературы. – М., 1959. – 157 с.
7. КрупчановаЛ. М. — Введение в литературоведение: Учебник, – М.: Издательство Оникс, 2005. — 416 с.
8. Валгина Н.С. – Теория текста. – Учебное пособие – М.: Логос, 2003 – 280 с.
9. Ремнева М.Л. – Лингвокультурологический тезаурус «Гуманитарная Россия». – ООО «ОСЗ», 2009.

DAVLAT TILI BILAN BOG'LIQ BA'ZI MULOHAZALAR

O'rinboy Boboyorov¹²,
(Toshkent, O'zbekiston)

Annotatsiya

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirish borasida amalga oshirilayotgan ko'lamli ishlar ona tilimizning qaddini biroz bo'lsa-da tiklashga zamin bo'lmoqda. Lekin qonun talablari, unda belgilangan me'yorlar ijrosi har doim ham biz o'ylagandek emas.

Mazkur maqolada davlat tilining qabul qilinishi hamda davlat tili me'yorlariga amal qilish borasidagi ba'zi bir mulohazalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *davlat tili, rasmiy til, hujjat, tushuncha, ta'rif, muomala tili, lug'at, shakl, munosabat, ijtimoiy sharoit, muqobil, nusxa*

SOME CONSIDERATIONS RELATED TO THE STATE LANGUAGE

Abstrakt

The large-scale work being carried out to increase the status and prestige of the Uzbek language as a state language is laying the groundwork for restoring the stature of our mother tongue, albeit a little. However, the requirements of the law and the implementation of the norms established in it are not always as we think

This article covers some considerations regarding the adoption of the state language and adherence to the standards of the state language

Key words: *state language, official language, document, concept, definition, language of communication, dictionary, form, relationship, social conditions, alternative, copy.*

Dunyo tillari sahnasida o'ziga yarasha tarixga, mavqe ko'lamiga ega bo'lgan o'zbek tili xalqimizning, millatimizning bebaho boyligi, dur-u gavhari, avlodlar o'rtasidagi rishtasi, beminnat muloqot vositasi hisoblanadi.

¹² Boboyorov O'rinboy – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi bo'lim boshlig'i

E-pochta: urinboymaxmudovich@gmail.com

Iqtibos uchun: Boboyorov O'. 2023. "Davlat tili bilan bog'liq ba'zi mulohazalar". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 87-93.

Mamlakatimiz mustaqilligi arafasida, ya'ni 1989-yil 21-oktabrda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qabul qilindi. Albatta, bu qonun xalqimizning mustaqillik uchun qo'yilgan dastlabki qadami bo'ldi. Jami 30 moddadan iborat mazkur qonun qabul qilinishi ham osonlikcha amalga oshmagani ham bor gap. Sobiq ittifoq davrida davlat tili haqida gapirish millatlararo munosabatlarni atayin buzishga qaratilgan harakat sifatida baholanar edi. Chunki millatlararo muomala tili niqobi ostida butun ittifoq hududida rus tiliga amal qilinishi ta'minlandi. Natijada, o'tgan asrning 80-yillariga kelib, "millatlararo muomala tili" milliy tillarni rasmiy doiralardan siqib chiqardi. Shuning uchun sobiq ittifoq davrida e'lon qilingan ishlarda, hattoki, izohli va ensiklopedik lug'atlarda ham davlat tili tushunchasi deyarli uchramaydi.

Tilning ijtimoiy masalalari bilan shug'ullanuvchi Y.Trushkova davlat tiliga shunday ta'rif beradi: "Davlat tili milliy tilning funksional turlaridan biri. U rasmiy doiralarda amal qiladi va yuridik maqomga ega bo'ladi. Biz "davlat tili" va "rasmiy til"ni mushtarak tushunchalar deb ham, ma'nodosh tushunchalar deb ham hisoblamaymiz. Chunki "davlat tili" "rasmiy til"ga qaraganda ham mohiyatan, ham mazmunan keng tushunchadir".

Davlat tili va uning huquqiy maqomini o'rganish, eng avvalo, ona tili, rasmiy til, millatlararo muloqot tili, til vaziyati, nutq vaziyati, til siyosati, til qurilishi kabi tushunchalarga aniqlik kiritishni taqozo etadi. Chunki ular (davlat tili bilan rasmiy til; til vaziyati bilan nutq vaziyati; til siyosati bilan til qurilishi) ko'pincha biri biridan farqlanmaydi.

V.Avroring fikricha, muayyan davlatda til vaziyati o'rganilayotganda quyidagi holatlarni e'tiborga olish lozim:

1) til qo'llanishining ijtimoiy shart-sharoitlari;

2) til qo'llanishining sohalari;

3) til mavjudligi shakllari;

4) til vazifalari. Birinchi uch holat bir tillilik bilan bog'liq vaziyatlardagina o'rganilishi mumkin.

Yozuvchi Nurulloh Muhammad Raufxon qonunning qabul qilinishini quyidagicha xotirlaydi: "Til qonunining muqobil nusxasini yaratish bo'yicha O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nomidan tuzilgan besh kishilik kichkinagina ishchi guruhga kamina ham a'zo edim. Ungacha bir necha davlatning til haqidagi qonunini o'rganib chiqqanim bu ishimda juda asqotdi. Bir ulug' inson choy-poy qilib berib turdi, ikkinchi ulug' insondan onda-sonda maslahatlar olib turdik, matnni asosan uch kishi ishladik. Shu uchtadan bittasi men bo'lganimdan va tilimizning qayg'usiga

ozmi-ko‘pmi hissam qo‘shilganidan haligacha sharaf tuyaman. Ya’ni, hukumat o‘z yo‘li bilan, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi o‘z yo‘li bilan shu qonunni ishlashni boshladi. Keyin mana shu ikkala nusxa asosida yagona bir nusxa qabul qilinishi mo‘ljallangan edi. Oxirgi holatni yaratishda biz tayyorlagan nusxadan nechog‘li foydalanilgani hozir aniq esimda yo‘g‘-u, lekin qabul qilingani ham o‘shanda ancha demokratik ruhdagi qonunlardan bittasi edi. Ya’ni, biz orzu qilgan juda ko‘p moddalar kirmay qolgan bo‘lsa ham, bunday olganda, ayniqsa, bugungi gaz bilan o‘lchaganda, u qonun yomon emas edi, demoqchiman. Eng muhimi - sovet davrida siquv ostida bo‘lgan tilimizga erk berildi, huquq berildi, hurriyatga chiqdi va... qonun qabul qilingan kun “Til bayrami” deb bayram qilinadigan darajaga yetdik. Axir, o‘zbek tili ham bir mustaqil til sifatida yashashga haqli deyishning o‘zi ilgari o‘ta millatchilik deb baholanardi. Shu bois tilimiz haqida xos qonunning vujudga kelishi juda ulkan ijobiy hodisa bo‘lgan”.

Aytish mumkinki, mazkur qonun o‘zbek tili butun O‘zbekiston bo‘yicha davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslarini belgilab, ish yuritishda, davlat organlariga murojaat qilishda o‘zbek tilining mavqeyini birinchi o‘ringa olib chiqishda asos bo‘lishga xizmat qilishi lozim edi. Lekin Ittifoq qudratda bo‘lgan vaqtda yozilgan bu qonunda o‘zbek tilining mavqeyi rus tili bilan teng kelgan o‘rinlar ham bo‘lib, ko‘p qatorlarda rus tili “millatlararo muomala tili” deb ehtiyotkorona niqoblangan. Boz ustiga, ba’zi tashkilotlarda, masalan, O‘zbekiston hududidagi harbiy qismlarda o‘zbek tilining amalda bo‘lmasligi qonunning o‘zida yozib qo‘yilgandi.

O‘zbekiston mustaqillikni qo‘lga kiritganidan so‘ng, 1995-yil 21-dekabrda davlat tili haqidagi qonunning 24 moddadan iborat yangi tahriri qabul qilindi. Qonun matni ham, moddalar soni ham qisqardi, undagi “rus tili” va “millatlararo muomala tili” birikmalarining har biri bittagacha kamaydi. Biroq yangi tahrir qilingan qonun ham taajjubli jihatlardan holi bo‘la olmadi. Masalan, qonunning davlat organlarida ish hamda korxonatashkilotlarda hisob-kitob, statistika hujjatlarini yuritish o‘zbek tilida bo‘lishi lozimligi haqidagi talablari (9 va 10-moddalari) 1995-yildan emas, balki o‘n yildan so‘ng 2005-yildan kuchga kirishi Oliy Majlis tomonidan hujjatlashtirib qo‘yildi. Oradan o‘n emas, yigirma yil ham o‘tdi - qonunning bu talablari bajarilmadi, hozir ham to‘liq bajarilmayapti: O‘zbekistondagi ko‘plab shirkatlar rasmiy hisob-kitobni rus tilida yuritish holatlari hali ham uchramoqda. Ko‘plab davlatlarda, xususan, Rossiyada ham davlat tilini mustahkamlash, ta’sir doirasini kengaytirish borasida ijobiy natijalarga erishilayaotgan bir paytda bizda o‘zi shundoq ham “nimjon” qonunimiz ochiqchasiga ishlamayapti. Amalda deb bilgan (1995-yil 21-dekabr) qonunning ba’zi moddalariga e’tibor qaratsak.

Qonunnig 1-moddasida O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir, deb belgilangan. Keyingi moddasidayoq bu modda to'g'ridan to'g'ri yumshatilgan. Ya'ni, davlat tili maqomi boshqa millat va elat tillarining qo'llanilishiga monelik qilmaydi. Demak, tashkilotlarda, kundalik turmushda, yig'ilish va boshqa jarayonlarda xohlagan tilda muloqot qilish kerak deganmi?

9-moddaning mazmunida davlat organlarida ish davlat tilida yuritiladi, **zaruriyatga** qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi. 10-moddaning qisqacha mazmunida tashkilotlarda ish yuritish, hisob-kitob, moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, lekin ko'pchilik o'zbek tilini bilmasa boshqa tillarda ham amalga oshiriladi, endi ayting-chi? Qani bu yerda mantiq, qani bu yerda davlat tili? Bu moddalar bilan qaysi millat davlat tilini o'rganishi mumkin? O'zi umuman, davlat tili haqidagi qonun mazmunida rus tili, boshqa tillar degan tushunchalarning bo'lishi qanchalik to'g'ri?

Yaqinda Kun.uz saytida "Milliy tiklanish" partiyasi raisi Alisher Qodirov bilan bir qator milliy masalalar: bayroq, til, alifbo islohi kabi mavzularda o'tkazilgan intervyu e'lon qilingan edi. Deputat o'sha intervyu davomida "Davlat tili haqida"gi qonun bo'yicha ham gapirarkan, uning Qonunchilik palatasida qayta ko'rilayotganini aytdi. O'sha, bir paytlar Senatga borib yo'qolib qolgan va bir muddat o'tib, deputatlar tomonidan kun tartibidan olib tashlangan milliy qonun. Davomiylikda shu saytda yana bir guruh mutaxassislar, til fidoyilarining qisqacha chiqishlari chop etildi.

Xususan, professor Qozoqboy Yo'ldosh fikriga ko'ra: "Qonun bundan 34 yil oldin qabul qilingan bo'lsa, yillar davomida hayot o'zgardi. U qabul qilingan paytda biz ittifoq tarkibida edik, u paytda bugungi o'zgarishlarni ko'zda tutish qiyin edi. Qonun shu holicha yaxshi ishlab ketganda, uni o'zgartirishga ehtiyoj bo'lmasdi, ammo yaxshi ishlamadi. Qonun maqomli hujjatda majburiylik, shartlilik bo'lishi kerak. Ammo bizning qonunda ko'proq ikki yoqlamalilik bo'ldi, majburiylik sust edi. Bugungi kungacha qonun to'la bajarilmay kelayotgani uchun qayta ishlash zarur edi. Qonun maqomidami, majburiylik, javobgarlik bo'lishi kerak. Amal qilganlar esa namunali fuqaro, tashkilot sifatida e'tirof etilishi kerak. Yangi loyihada qonunni bajarmaslik imkoni qoldirilmayotganidan umidvormiz".

Haq gaplar. Bizning amaldagi qonunimizda na majburiylik, na javobgarlik bor, hammasi six ham, kabob ham kuymasini shaklda ishlangan.

Shuningdek, olim Zuhridin Isomiddinov kuyunchaklik bilan: "Qonunni juda chiroyli, mukammal yozib qo'yish mumkin, lekin unga amal qilsakkina qonun bo'ladi. Amaldagi qonunimizni boshqa davlatlarning davlat tili borasidagi qonuni bilan solishtirib ko'rdim. Boshqalarning qonuni, deylik, 10 varaq bo'lsa, bizniki 5 varaq. Bizning qonun matni 5 ming 187 ta belgidan iborat ekan, taxminan mingga yaqin so'z.

Qozog'iston qonuni 15 ming 13 ta belgi, Ozarbayjonniki 12 mingdan ko'p, Turkmanistonniki 15 ming 469 belgi, Qirg'izistonniki 14 mingdan ortiq, Rossiyaniki 10 ming 158 ta belgi. Eng kichik bo'lgan Rossiyaniki ham bizning qonundan 2 barobar katta, boshqalarniki 3 barobar katta.

Davlat tili to'g'risidagi qonun matni men bilgan qonunlar ichida eng kichigi. Kichikligi mayli, lekin lo'nda qilib yozilgan bo'lsa, yetarli bo'ladi shuncha ham. 1-moddada o'zbek tili davlat tili ekani aytilib, qolgan 5 moddada shu qat'iylik yumshatilaveradi. Boshqa davlat qonunlarida davlat tilini bilish majburiy qilib qo'yilgan millatidan qat'i nazar. Qonunga o'xshaydi-da ularniki, bizniki esa xuddi qonunga yozilgan sharhga o'xshaydi. Birinchi moddada aytilgan keskin gap uchun, qolgan moddalarda uzr so'rab chiqqanga o'xshaydi. Qonun loyihasini mukammallashtirish ehtiyoji bor. Hech bo'lmasa, bu safar maqbul qonun bo'lsin. Jamoatchilik muhokamasiga qo'yib, qo'shimchalar qo'shishsa, yanayam yaxshi bo'ladi".

To'g'ri-da, deyarli har bir bandda davlat tilida amalga oshiriladi, zarur bo'lsa boshqa tilda tarjimai beriladi kabi moddalar kimga kerak? Boshqa til deganda faqat "ulug' og'a" tili nazarda tutilayotganligi axmoqqa ham ayon-ku, bu bilan o'zimizni o'zimiz aldayapmiz, xolos.

"Ma'rifat" gazetasi bosh muharriri Husan Karvonli: "1995-yil 21-dekabrdagi yangi tahrirdagi davlat tili haqidagi qonun bor. G'alati narsalar bor. 10-modda yuqorida aytilgan "uzr so'rash"ga yaqqol misol: "Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin". Qonun bunaqa bo'lmasligi kerak. Ko'pchiligi bilmasa, o'rgansin o'zbek tilini, bilsin. Endi 12-moddaga qarang: "O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni notarius yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi" O'zbek tili to'g'risidagi qonunga rus tili nimaga aralashyapti? Sovet davridagi mustamlakachilik tafakkuri bilan yozilgan bu. 1989-yilgi emas, 1995-yildagi tahririda ham shunday.

24-modda: "O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xusumat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonunchilikka muvofiq javobgar bo'ladilar". Bu yerda boshqa tillarga daxl qilganlarga javobgarlik nazarda tutilyapti, o'zbek tiliga emas, vaholanki, qonun o'zbek

tili to‘g‘risida. Va qonunda bundan boshqa o‘rinda javobgarlik to‘g‘risida gap ketmaydi. 1989-yilgi variantining 4-moddasidagi majburiyatlar 1995-yilgi tahrirda olib tashlangan.

Oldingi tahrirda shunday band bor edi: “O‘zbekiston Respublikasida ishlovchi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari rahbarlari o‘z xizmat vazifalarini bajarish uchun respublika davlat tilini yetarli darajada bilishlari shart”.

1989-yilgi variantning 5-moddasida shunday deyilgan: “O‘zbekiston Respublikasi Oliy davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining qaror va boshqa hujjatlari respublika davlat tilida tayyorlanadi, qabul qilinadi va e‘lon etiladi. Rasmiy nashrlarda ularning rus, qoraqalpoq, tojik, qozoq, qirg‘iz, turkman va boshqa tillardagi tarjimai beriladi”. Lekin 1995-yilgi tahrirda ancha yumshatilgan bu ham. 28-modda (1989-y.): “O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va davlat boshqaruv muassasalarining, shuningdek, korxonalar, tashkilotlar va idoralarning rahbarlari o‘zlariga bo‘ysunuvchi soha doirasida ushbu Qonun talablariga rioya qilinishiga shaxsan javobgardirlar”. 1995-yilgi tahrirda, ya‘ni amaldagi qonunda bunday javobgarlik yo‘q”, degan fikrlarga kim e‘tiroz bildira oladi, kim noto‘g‘ri deb ayta oladi? Shunday qonun bilan o‘zbek tilininig davlat tili sifatidagi mavqeyini qanday ko‘tarish mumkin? Qanday qilib boshqaruv organlari, mahalliy hokimliklar, tashkilotlar va shirkatlarda davlat tili ustuvorligini ta‘minlash mumkin? Ustiga ustak rahbar-xodimlarning aksariyati davlat tilida ravon gapira olmasalar, adabiy tilimizning og‘zaki va yozma me‘yorlarini bilishmasa, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida savodli yoza olmasalar, hali ham rus tili va yozuvini ma‘qullab tursalar...

Xulosa

Lekin nima bo‘lganda ham oxirgi yillarda tilimiz va yagona yozuv borasida bir qadam bo‘lsa-da oldinga odim tashlangani quvonarli hol, albatta. Faqatgina har birimiz qonun usuvorligi bilan cheklanmasdan, millat yakdilligi, tilimiz ravnaqi, sofligi yo‘lida harakatni susaytirmasligimiz lozim.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida bu borada qilinadigan keng ko‘lamli ishlarning to‘laqonli tarhini chizib berar ekan, bu ishlarning natijalarini quyidagicha ifoda etadi: “Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e‘tiborni mustaqillikka bo‘lgan e‘tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. – Toshkent, 2019.
2. Sh.Mirziyoyev’s speech at the ceremony dedicated to the thirtieth anniversary of the granting of the status of the state language to the Uzbek language, – Tashkent, 2019.
3. “Давлат тили ҳақида”ги қонун. – Тошкент, 1989.
4. Law “On State Language” – Tashkent, 1989.
5. “Davlat tili haqida”gi qonun. – Toshkent, 1989.
6. “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida qonun. – Toshkent, 1995.
7. M. Aminov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov, Y. Odilov “Davlat tilida ish yuritish”, – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2021.
8. (*google.com.internet manbalari*)
9. (*sources from google.com.internet*)

BADIIY MATNDA FRAZEMALARNING POETIK IMKONIYATLARI**Hamid Yodgorov¹³***(Guliston, O'zbekiston)***Annotatsiya**

Mazkur maqolada poetik matnda frazeologik birliklarning tutgan o'рни, ularning poetik aktuallashtirishga o'ta moyilligi, voqea, hodisa hamda turli xarakterlarni tasvirlashda o'zining ixchamligi, siqqligi, ma'no ifodasining ta'sirchanligi kabi masalalar yoritilgan. Shu bilan birga, ijodkorning frazemalarni badiiy matnga olib kirishdagi mahorati va undan foydalanish individualligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: *badiiy matn, poetika, frazema, ko'chma ma'no, poetik aktuallashtirish, mahorat, so'z qo'llashdagi individuallik, sillabik tenglik, ekspressivlik, turg'un birikmalar.*

POETIC POSSIBILITIES OF PHRASES IN ARTISTIC TEXT**Annotation**

In this article, the role of phraseological units in the poetic text, their extreme tendency to poetic actualization, their conciseness, compactness, impressiveness of meaning expression in describing events, events, and various characters are covered. At the same time, the artist's skill in bringing phrases into the artistic text and the individuality of its use are highlighted.

Key words: *artistic text, poetics, phrase, figurative meaning, poetic actualization, skill, individuality in the use of words, syllabic equality, expressiveness, stable combinations.*

Hayotdagi xilma-xil voqea-hodisalarning tagiga yetish, turli-tuman harakat-holatlarga baho berish, katta-kichik tajribalarni umumlashtirish asosida xalq

¹³ **Hamid Yodgorov** – filologiya fanlari doktori, dotsent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Sirdaryo viloyati hududiy bo'linmasi rahbari.

E-pochta: hamidyodgorov@mail.ru

Iqtibos uchun: Yodgorov H. 2023. "Badiiy matnda frazemalarning poetic imkoniyatlari". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 94-97.

chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalari bo'lmish frazeologik birliklar badiiy matnda deyarli hamisha poetik aktual bo'ladi.

Shu o'rinda tilshunos A.Mamatovning quyidagi fikrlarini eslash o'rinlidir:” U yoki bu xalqning yashayotgan joyining tabiati, iqtisodiy tuzumi, tarixi, madaniyati, hayot tarzi, og'zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san'ati, fani, urf-odati, dini kabilar bilan bog'lanadi”(1).

Odatda ijodkor o'z poetik asarlari tilining ravon va mazmundor bo'lishi uchun, qofiyalarning to'q va misralarning teng bo'lishi uchun kurashar ekan, ko'p hollarda **turg'un birikmalar** - frazemalarni ham asosiy mazmunini buzmaganda holda shaklan yo kengaytirib, yo qisqartirib beradi:

Qaydasan, sen qo'yding yo'qlamay,

Menda ham bu **ko'ngil to'q** endi.

Oldingi uzun tun uxlamay,

Jon chekib yozishlar yo'q endi... (H. Xudoyberdiyeva)

Ushbu she'riy parchada **“ko'ngil to'q”, “jon chekmoq”** iboralari qo'llanilgan. Keyingi frazemaning shaklini qisman o'zgartirib berish bilan o'z asari tilining ravonligi va ifodaliligiga erishgan hamda chuqur mazmunni obrazli qilib berishga muvassar bo'lgan.

Shoira quyidagi misralarda esa xalq orasida mashhur bo'lgan **“ko'ngli to'lmoq”** iborasini bo'lishsiz formada – **“ko'ngil to'lmaydi”** shaklida yangicha uslubda qo'llab, asar tilining bo'yoqdorligini ta'minlagan, natijada mazkur ibora poetik aktuallashtirgan:

Shunchaki yozmoqqa **ko'ngil to'lmaydi,**

Shunchaki yozmoqqa **bormaydi qo'lim.**

Shunchaki yozmoqqa chidab **bo'lmaydi,**

Shunchaki yozmoq, bu-sho'irga **o'lim.** (H. Xudoyberdiyeva)

Xalq tilida **“tosh otmoq”, “bosh ko'tarmoq”** iboralari mavjud.

Shoira **“Ko'pni ko'rdim”** nomli she'rida har ikki iboradan juda mohirona ....foydalangan. Bilamizki, **“Tosh otmoq”** iborasi *yomonlik qilmoq, dushmanlik qilmoq, ko'rolmaslik* kabi ma'nolarni tashishga xizmat qiladi. Vaholanki, bu qusurlar odam tabiatida bo'lsa, u illat hisoblanadi. Shunday ekan, o'qimishli, rahbar **“arboblar”** bir-biriga tosh otsalar, xalqni kim boshqaradi? Odatda muchal yillari har to'rt yilda bir keladi, shoira **“avomining yili hamon qo'ydir, yuvvosh”** deyish bilan **“bularining barchasi qo'y yilida tug'ilganlar, shuning uchun qo'yday yuvvosh, ularga baribir, jamiyatda, hayotda bo'layotgan voqealar bilan ishi yo'q, na fikr bildiradi, na illatlarga qarshi kurashadi”** degan ma'noni ilgari suradi.

Mazkur misradagi *hamon* so'ziga ulkan ma'no yuki ortilgan, go'yo avom xalq faqat qo'y yilida tug'ilganday... Uchinchi misradagi "Ziyolisi boshqorong'i, ko'tarmas bosh" jumlasida ziyolilar o'zi bilan o'zi band, "yo'qotgan" narsasini topolmaganday, boshini ko'tarolmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Shoir "bosh ko'tarmoq" iborasini bo'lishsiz formada qo'llab, poetik ifodalilikni ta'minlagan. Nihoyat, yakunlovchi misra yuqorida bildirilgan fikrlarga xotima vazifasini bajarmoqda, negaki *uxlamoq* so'zi ko'chma ma'noda kelganda, *vaqtni boy bermoq*, *imkoniyatdan ajralmoq*, *g'aflatda qolmoq* kabi salbiy ma'no tashishga xizmat qiladi.

Arboblari bir-biriga **oturlar tosh,**

Avomining yili hamon qo'ydir, yuvvosh.

Ziyolisi boshqorong'i, **ko'tarmas bosh,**

Bu dunyoga uxlatgani yubordingmu? (H. Xudoyberdiyeva)

Misollardan ko'rinadiki, Halima Xudoyberdiyeva o'z asarlari tilini shirali va ravon qilish uchun xalq tilidan foydalanar ekan, tilga ehtiyotkorlik va hurmat bilan yondashadi. Ayrim hollarda esa, u vazn va o'lchovni saqlash, to'liq qofiyalar yaratish uchun xalq tilining turli formalaridan hamda eski o'zbek adabiy tilining ayrim formalaridan ham unumli foydalanadi.

Muhammad Yusuf she'riyatining o'ziga xosligini shoirning jonli xalq tilidan maksimum foydalanishi belgilasa, ajabmas.

Shoir xalq mulki bo'lmish turg'un birikmalar – frazemalardan o'z ijodida unumli foydalangan:

Qon yig'latdi qaysi bag'ritosh,

Jayron, nega ko'zing to'la yosh?

Oyog'ingga qo'yib yotay bosh,

Jayron, nega ko'zing to'la yosh?

Ushbu she'riy parchada **“qon yig'lamoq”**, **“oyog'iga bosh qo'ymoq”** iboralari qo'llanilgan. Badiiy matnga ustalik bilan olib kirilgan mazkur frazemalar asar mazmunini nihoyatda boyitgan, shu bilan birga, kitobxon ko'z oldida voqelikni jonli tasvirlash imkonini bergan. Imoratdagi har bir g'ishtning o'z o'rni bo'lgani kabi mazkur she'riy asarda ham har bir so'z o'zining muqim o'rniga ega.

Shoir quyidagi misralarda esa xalq orasida mashhur bo'lgan **“qo'liga qaramoq”** iborasini bo'lishsiz formada – **“qo'liga qaramagan”** shaklida yangicha uslubda qo'llab, asar tilining bo'yoqdorligini ta'minlagan:

Ey, o'tmishdan o'tgan kunin so'ramagan,

O'zbek borsa, kim qo'liga qaramagan?

Botirlari qul bo‘lishga yaramagan, -
Suluvlari bo‘yniga osilgan dunyo!

Misollardan ko‘rinadiki, Muhammad Yusuf jonli xalq tilini chuqur o‘zlashtirgan ijodkor sifatida til birliklaridan badiiy mazmunning to‘kisligini ta‘minlashda individual layoqatini to‘la namoyon qila olgan. Shu bois, o‘z asarlari tilining shirali va ravon bo‘lishiga erishgan. Ayrim hollarda esa, u vazn va o‘lchovni saqlash, to‘liq qofiyalar yaratish uchun xalq tilining barcha ko‘rinishlaridan hamda eski o‘zbek adabiy tilining ayrim formalaridan ham unumli foydalanadi.

Muhammad Yusufning umumxalq tili imkoniyatlaridan foydalanishdagi, xususan, xalq iboralaridan foydalanish sohasidagi novatorligi, birinchi navbatda, shoirning frazemalarni o‘z asarlari mazmuniga yarasha qayta ishlab, silliqlashtirishda va ixchamlashtirishida ko‘rinadi:

Aslida-ku, baringiz bir o‘zbeksiz,
Bir yurt o‘g‘li, bir uzukka ko‘zdeksiz.
Bo‘g‘zimda tosh qotib qolgan so‘zdeksiz,
Mardu maydon bo‘lib ketgan o‘g‘lonlar.

Tilda **“uzukka ko‘z qo‘yganday”**, **“tosh qotmoq”** iborolari mavjud. Shoir mazkur iboralarni bir oz o‘zgartirib, yangicha qo‘llab, ularni yangi ma‘no bilan boyitadi. Yoki:

Bu dunyoda balki, bir onaning siz-
Tilab olgan yolg‘iz o‘g‘li edingiz.
Qaytmas bo‘lib qaro yerga ketdingiz,
Mulki afg‘on bo‘lib ketgan, o‘g‘lonlar.

Jonli xalq tilida **“tilab olgan o‘g‘il”** iborasi tez-tez ishlatiladi. Shoir shu iborani mohirlik bilan misralar ichiga joylab, yaxlit bir umumlashma ma‘noni bera olgan.

Xulosa o‘rnida aytish kerak, xalq iborolari voqelikni obrazli tasvirlashda, ya‘ni uni kitobxon ko‘z oldida jonli namoyon qilishda tasvir vositasi sifatida beqiyos ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov A. “O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi. – Toshkent, 1997. – B. 37.
2. Xudoyberdiyeva H. Tanlangan asarlar. –T., 2020.
3. Muhammad Yusuf. Saylanma. –T., 2005.

SIRDARYO TOPONIMIKASI

Ermatov Ixtiyor¹⁴

(Guliston, O'zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Sirdaryo viloyati toponimlarning o'tmishi va bugungi holati, barqarorlashgan va beqaror toponimlar tahlil etilgan. Viloyat toponimlarining tashkil topishida sobiq sovetlar tuzumining ta'siri, toponimlarni milliyashtirishda mustaqillik mafkurasining ta'siri haqida fikr yuritiladi. Toponimlar maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Til, so'z, atama, toponim, toponimik lug'at, barqaror toponimlar.*

TOPONYMICS OF SIRDARYA

Annotation

The article analyzes the past and present status of toponyms of Syrdarya region, stabilized and unstable toponyms. The impact of the former Soviet regime on the formation of regional toponyms and the influence of the ideology of independence on the nationalization of toponyms are discussed. Toponyms serve as illustrative material of the article.

Key words: *language, word, term, toponym, toponymic dictionary, stable toponyms.*

Ilm-fanning barcha sohalari bo'yicha davr talablariga javob beradigan toponimik tizimlarni yaratish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Shu bilan birga, ularni amalga oshirish nihoyatda murakkab, katta kuch talab qiladigan ish ekanligi ham shubhasiz.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillaridanoq ma'naviy-ma'rifiy islohotlar, ma'naviy kamolot tarbiyasi masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ma'naviyat tushunchasining asosida turuvchi ona tili va uni har tomonlama rivojlantirishga bo'lgan doimiy e'tibor benihoya kuchaydi. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi

¹⁴ Ixtiyor Ermatov – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Guliston davlat universiteti.

E-pochta: ermatov.ixtiyor@mail.ru

Iqtibos uchun: Ermatov I. 2023. "Sirdaryo toponimikasi". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 98-105.

berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan tarixiy nutqida shunday degan edi: "Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi". O'zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish borasidagi bu talab o'zbek tilining, hech istisnosiz, barcha sathlariga oid hodisalarni yanada chuqurroq, yanada xolisroq, yanada kengroq tadqiq etishni taqozo etadi. O'zbek tili kommunikativ va semantik-leksik sathidagi ana shunday tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammolardan biri toponimlardir. Shuning uchun ham boshqa tilshunosliklarda bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligida ham toponimik tizim tadqiqiga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Leksik strukturadagi bir qancha birliklar, ularning o'zaro munosabatini talqin qilishda tilshunoslikda anchayin umumiy bir fikr shakllangan bo'lsa-da, toponimlar masalasida o'zbek tilshunosligida tamoman bir yechimga kelingan emas. O'zbek tilshunosligi oldida "O'zbekiston taraqqiyotining bugungi yangi bosqichi – milliy yuksalish davri talablaridan kelib chiqib, ona tilimizning jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish" [1] masalasi turgan ekan, o'zbek tilini dunyo tilshunosligining zamonaviy tadqiq usullari orqali ilmiy asosda chuqur o'rganish maqsadga muvofiq. Shuning uchun toponimiyani tavsiflash o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu esa mazkur ishning dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Kishilar oq-qorani tanib tirikchilik qila boshlashibdiki, tevarak-atroflaridagi yerlarni, daryo-ko'llarni, tog'**lar-u** qir-adirlarni, o'tloq-yaylovlarni ma'lum bir nom bilan atab kelganlar. Dastlabki toponimlar oddiy turdosh otlardan farq qilmaydigan sodda nomlar bo'lgan. Atrof tabiiy muhiti haqidagi tasavvur kengayib, bir buloqni ikkinchisidan, bir o'tloqni boshqasidan, yaqindagi tepalikni narigisidan farqlash ehtiyoji tug'ila boshladi. Shundan so'ng Kattabuloq – Kichikbuloq, Qiziltepa – Ko'ktepa, Tuyayaylov – Echkiyaylov singari murakkabroq joy nomlari paydo bo'lgan. Ijtimoiy ong rivojlangan sari tushunchalar soni ortib geografik nomlar grammatik va semantik jihatdan murakkablasha borgan [3, 176-bet].

Sirdaryo viloyatida joyning xususiyatidan kelib chiqib nomlangan toponimlarni ham ko'plab uchratish mumkin. Masalan, *Darvozaqir* – Boyovut tumanidagi qishloq nomi. Bu tepalik yassi bo'lib, u "*tepacha*", "*qircha*" ma'nolarini olgan. Hozir ham xalq bu joylarini "*qircha*" so'zi bilan ifodalaydi. Qishloq M34 – xalqaro ahamiyatli magistral yo'li (Guliston – Yangiyer shaharlari) oralig'ida nisbatan tepalik(qir)da joylashgan. Shu yerda yashovchi mahalliy aholining aytishiga qaraganda, qishloq

dastlab tashkil topgan vaqtlarda qishloqqa kiraverishda darvoza o'rnatilgan. Shu hodisa qishloq nomiga ko'chgan. Darvozali qir // Darvozaqir nomini olgan.

Yana bir joy nomi Energetiklar bo'lib, u Shirin shahridagi xiyobon nomi hisoblanadi. *Energetiklar* – energetika mutaxassisleri. Turli ko'rinishdagi energiya ishlab chiqarish va ulardan foydalanish bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar [9].

Ko'nchi toponimi Guliston tumanidagi qadimgi (eski) qishloq va bozor nomi. Hayvon terisini oshlab (maxsus ishlov berib), undan asosan oyoq kiyimi va ot anjomlari uchun har xil charm mahsulotlari tayyorlaydigan hunarmand “*ko'nchi*” nomi bilan ataladi. Qishloqda qadimda asosan ko'nchilar yashagan. **Ko'nchi** – terichi, **ko'nchilik** – terichilik ma'nosida qayd etiladi.

Taltepa Xovos tumanidagi tepalik nomi. *Tal* (arabcha) – tepalik, do'nglik, pastak tog', tuproq va qum uyumi. By yerda pleonastik qo'llanish hodisasi natijasida toponim hosil bo'lgan.

Mo'g'ol toponimi Xovos tumanidagi tumanidagi qishloq nomi. *Mo'g'ol, mug'ol* – etnonim. Nomning birinchi komponenti qishloq aholisining turkiy mo'g'ol qabilasidan ekanligini ko'rsatuvchi so'z. Mo'g'ullar istilosi davrida O'zbekistonga kelib o'rinish qolgan turkiy qabilalardan biri *mug'ul, mo'g'ul* deb ataladi. Rashiddinning qayd qilishicha, *mo'g'ul* so'zi dastlab *mungol* tarzida qo'llanib, “*kuchsiz, soddako'ngil*” ma'nosini bildirgan. Aholining etnik tarkibi qishloqning nomlanishiga asos bo'lgan.

Sardoba tumani Gumbaz qishlog'ida, Toshkent – Samarqand – Buxoro shaharlarini bog'lovchi M39 avtomagistral yo'li yoqasida joylashgan Yog'ochli Sardoba (Og'ochli sardoba) nomli me'moriy yodgorlik mavjud. U, shuningdek, Mirzacho'lda mavjud bo'lgan 3 ta sardobadan biri va viloyatda shu turdagi yagona inshootdir.

Yog'ochli sardoba o'rta asrlarda “*Xudoysera*” deb ham atalgan. Hozirda unga nisbatan “*Og'och*” nomi ham qo'llaniladi. Sardoba XVI asrda o'zbek hukmdori Abdullaxon (1557-1598) davrida bunyod etilgan bo'lib, uning Amir Temur (1370-1405) davrida qurilishi bilan bog'liq rivoyat bizgacha yetib kelgan. Tarixiy yodgorlik O'zbekiston moddiy va ma'naviy merosning ko'chmas mulk obyektlari milliy ro'yxatiga kiritilgan va davlat muhofazasiga olingan. U Sirdaryo viloyatidagi 4 ta ekoturizm obyektlaridan biri hamdir.

Sayxunobod tumanidagi ko'l nomi *Qamishli* deb nomlanadi. Qamish o'sadigan (o'sgan) joy, to'qay, to'qayzor. *Qamish* so'ziga egalikni bildiruvchi ma'nosidagi sifat yasovchi *-li* affiksini qo'shish orqali yasalgan. Qamishli – bu ko'lning atrofida har doim qamish o'simligi o'sib turganligi Qamishli deb atalishiga sabab bo'lgan.

Joylarni nomlashdagi yana bir o'ziga xoslik, millat nomlari bilan yuritilishida kuzatamiz. Masalan, *Koreyslar* Boyovut va Guliston tumanlaridagi mahalla nomi. Sirdaryo tumanidagi qabriston nomi. 1920-yilda respublikaga ko'chib kelgan koreyslar juda ko'pchilikni tashkil qilgan. 1960-1970-yillarda Mirzacho'lni o'zlashtirishda koreys millatiga mansub aholi ham faol ishtirok etgan. Shu joylarda koreyslar yashaganligi uchun ham mahalla va qabristonlar shunday nomlangan.

Turkmanovul Boyovut tumanidagi qishloq nomi. Turkmanlar yashayotgan (yashab o'tgan) qishloqda shunday nom berilgan. *Turkovul* ham xuddi shu kabi nomlangan. U Guliston tumanidagi aholi punkti nomi. Turk millatiga mansub aholi istiqomat qiladigan joy. Turk va ovul so'zlarining qo'shilmasidan hosil bolgan.

Sarmich toponimi Boyovut tumanidagi mahalla nomi. Jizzax viloyati Yangiobod tumanidagi Sarmich qishlog'idan ko'chib kelgan aholi nomiga qo'yilgan. *Sarmich* (Sarmunshiy – Sarmush – Sarmuch – Sarmich fonetik o'zgarishga uchragan) forscha so'z bo'lib, bosh munshiy, bosh kotib degan ma'noni anglatadi. Davlat ishlarini yurituvchi, rasmiylashtiruvchi, devonxona xodimi, kotib [4, 25-bet].

Viloyatda o'tgan yuz yil ichida bir joyning bir necha nomlar bilan atalganini kuzatish mumkin bo'ladi. Masalan, hozirgi Guliston shahri joylashgan yer 1905-yildan Duxovskiy va Spasskiy qishloqlari ma'muriy jihatdan birlashtiriladi va temir yo'l stansiyasining nomi bilan Golodnaya step deb yuritiladi [6]. Golodnaya step nomli temir yo'l stansiyasi atrofidagi ishlab chiqarish markaziga Knyajeskiy deb nom berilgan. Bu qishloq 1914-yilda knyaz N.K.Romanovga qarashli yerda tashkil topganligi uchun shunday nomlangan. 1914-yilda hozirgi Guliston shahri o'rnida Duxovskiy, Spasskiy, Knyajeskiy nomli qishloqlar bo'lgan. 1917-yil 26-noyabrdan Mirzacho'l nomini oldi [7]. 1952-yil 26-fevralgacha Mirzacho'l shaharchasi nomi bilan yuritilgan. Hozirgi Guliston shahri mana shu qishloqlar va shaharcha o'rnida tashkil topgan. 1961-yildan shahar maqomi berilgan va Guliston shahri deb nomlangan.

Shunday bo'lsada Sirdaryo viloyatida takror qo'llanadigan joy nomlarini ko'plab uchratish mumkin. Birgina Do'stlik toponimini tahlilga tortamiz. *Do'stlik* – Boyovut, Xovos va Mirzaobod tumanlaridagi qishloqlar nomi. Viloyatning barcha tuman va shaharlarida *Do'stlik* nomli mahallalar mavjud. Guliston shahri markazidan oqib o'tuvchi kanalning nomi ham *Do'stlik*. Sayxunobod tumanidan oqib o'tuvchi kanalning nomi ham *Do'stlik*. Sirdaryo va Sayxunobod tumanlaridagi qabristonlar nomi ham *Do'stlik* deb atalgan.

O'tgan asrning 60-70-yillarida Mirzacho'lni shiddat bilan o'zlashtirish boshlandi. Sirdaryodan Janubiy Mirzacho'l kanali orqali katta miqdorda suv keltirildi.

Sobiq Ittifoqning turli hududlaridan Mirzacho'lini o'zlashtirish uchun ko'plab mutaxassislar ko'chib kelishdi.

Bir qator yangi tumanlar, shaharchalar, qishloqlar qurildi. Yangi aholi maskanlariga yangi nomlar berildi. Millati, tili, e'tiqodidan qat'i nazar, barcha mehnatkash xalq bir tan bir jon bo'lib Mirzacho'lini obod qilish uchun jonbozlik ko'rsatishdi. Turli millat va elat vakillarining hamkorligi sharafiga yangi tashkil etilgan qishloq, mahalla va hatto qabristonlarga ham *Do'stlik* nomi berildi.

Do'stlik so'zi ijtimoiy-axloqiy va psixologik tushuncha. O'zaro hurmat, yoqtirish, manfaatlarning umumiyliigi, yaqinlik, bir birini tushunishga asoslangan kishilar o'rtasidagi munosabat shaklini ifodalaydi. Do'stlik millat va xalqlar o'rtasidagi ijobiy aloqalarda ham o'z ifodasini topadi. Hozirgi davrda ko'p millatli mamlakatimizning rivojlanishi uchun xalqlar o'rtasidagi do'stlik nihoyatda muhim.

Do'stlik oykonimi haqiqatdan Mirzacho'lni o'zlashtirishda qatnashgan saksondan ortiq millat va elat vakillarining hamkorligi sharafiga berilgan nomdir. Nom rasmiy-ma'muriy tarzda berilgan, xalqlarning ittifoqligi, birgalikda xo'jalik yuritishi, do'stligi kabi omillar uning paydo bo'lishida ijtimoiy asos vazifasini bajargan.

Aslida geografik obyektlarga balandparvoz nomlar qo'yish, chaqiriq yoki shior toponimlarning sonini ko'paytirish, mafkuraviy lof urishning hayotiy siyosat emasligini sho'rolar toponimiyasi ko'rsatdi. Shuning uchun, har qanday joy nomi, jumladan, oykonimlar mustaqillikning muhim ko'rsatkichi, yurt jamoli, xalqning aql-zakovati mahsuli bo'lmog'i kerak.

Masalan, Ahillik nomli toponim (qishloq, mahalla, aholi punkti nomi) viloyatimizda 7 ta, Bahor va Bahoriston nomli toponim 6 ta, Birlashgan 4 ta, Bunyodkor 5 ta, Gulbahor 4 ta, Dehqonobod 6 ta, Do'stlik 15 ta, Zarbdor 3 ta, Ziyokor 4 ta, Ittifoq 4 ta, Islomobod 4 ta, Madaniyat 4 ta, Mangulik 3 ta, ma'naviyat va ma'rifat 6 ta, Mustaqillik 9 ta, Navbahor 4 ta, Navro'z 8 ta, Nurliyo'l, Nurlihayot, Nurlikelajak 5 ta, Paxtaobod, Paxtazor, Paxtakor 12 ta, Tinchlik 6 ta, Shodlik 4 ta, Yangiturmush 2 ta, Yangihayot 7 ta, Quyosh 4 ta va boshqalar. Bu ro'yxatni yana ham davom ettirish mumkin. Bir viloyatda shuncha joy nomlarining qaytarilishi ijobiy holat sanalmaydi, albatta.

Joy nomlari bu tariximizning ko'zgusi. Hatto kishilarning ham o'zlariga atab qo'yilgan ismi bor. Kishilar ismlarini boshqa ismga alishtirmaydilar. Odatda bolaga ism tug'ilgandan so'ng ota-ona tomonidan qo'yiladi. Joy nomlari, toponimlar esa o'sha joyning o'zi bilan birga tug'iladi. Ba'zan kishilar joy nomlarini sun'iy ravishda,

o'z maqsadlariga muvofiq o'zgartiradilar. Oqibatda bir joyning ikki nomi hosil bo'ladi.

Bir joyni turlicha nomlash toponimikada ijobiy hodisa sanalmasa-da, afsuski kuzatiladi.

Toponimlarning aniq ta'riflangan bir nomni ifodalashi lozimligi, qat'iy bitta nomning ikki yoki undan ortiq so'z bilan ifodalanishi xoh ilmiy-nazariy jihatdan bo'lsin, xoh ta'lim jarayoni **nuqtayi** nazaridan bo'lsin o'zini oqlamaydi, aksincha, chalkashliklarga sabab bo'ladi.

Sirdaryo viloyati toponimlarida bir joyni ikki nom bilan atash ko'p uchraydi. Albatta, buning obyektiv va subyektiv sabablari bor.

Birinchidan, viloyat nisbatan yosh, yangi tashkil topganligi uchun bo'lsa kerak.

Ikkinchidan, viloyat Mirzacho'l qo'ynida yangidan qad rostladi, viloyatning o'zlashtirilmagan yerlarida oldindan odamlar yashamagan, shuning uchun joylar ham nomlanmagan.

Uchinchidan, viloyat 1963-yilda tashkil topgan bo'lsa, 60 yil ichida ikki mafkuraviy tuzumni ko'rishga ulgurdi. Bu, albatta, joy nomlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

To'rtinchidan, sobiq Ittifoq davrida Mirzacho'l o'zlashtirildi, cho'l obod maskanlarga aylantirildi, gullab yashnadi. Unda turli millat vakillari, O'zbekiston Respublikasi, hatto sobiq Ittifoqning turli respublikalaridan aholi majburiy ravishda cho'lni o'zlashtirish uchun ko'chirib olib kelindi. Ular ko'chib kelib joylashgan yerlarini o'zlashtirdi, obod qildi, shu yerlarda muqim yashab qolishdi va qayerdan ko'chib kelgan bo'lsalar (masalan, Zomin mahallasi, Baxmal qishlog'i) o'sha yerga shu nomni berdilar. Buni to'g'ri holat deb baholaymiz.

Beshinchidan, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng Sirdaryo viloyatidagi joy nomlari mafkuramizga, milliyligimizga to'g'ri kelmasligi sababli yana o'zgartirildi, bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Yuqorida keltirgan sabablarimiz viloyatimizdagi toponimlarning "beqaror"ligiga sabab bo'ldi. Til mustaqilligiga, davlat mustaqilligiga erishgan bo'lsakda viloyat toponimlarini nomlashda quvonarli natijalarga erisha olmadik. Bu holatni joylarni nomlashda **buyruqbozlikka**, yuqoridan kelgan ko'rsatmaga amal qilishning natijasi sifatida baholaymiz.

Xalqimizda shunday naql bor "xalqning bozori bilan mozoriga tegma". Joylarni nomlashni xalqni o'ziga berish kerak.

Ilmiy poydevori chuqur bo'lmagan har qanday ustqurma bir kun barbod bo'ladi. Sovet davlati parchalanib ketgandan keyin joy nomlari milliy qadriyat qatlamlaridan

biri sifatida qaralib, mustaqil toponimik siyosat yurgizila boshlandi, xalq tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan shahar va qishloqlar, ko'chalar va boshqa geografik obyektlarning nomlari o'zgartirila boshlandi, tarixiy nomlar tiklandi, qayta nomlandi [8].

Toponimlar xalq ijodi mahsulotlari o'laroq xalq kabi sodda, oddiy, hamma uchun tushunarli bo'lmasa, real haqiqatni aks ettirmasa uzoq vaqt yashay olmaydi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash siyosatida ham burilish nuqtasi bo'ldi, toponimlarni milliyashtirish harakati boshlandi. 1990-yilda Guliston tumanidagi Frunze aholi punkting shu joyning tarixiy nomi bilan Boyovut qishlog'i deb nomlanishi viloyatimizda bu borada qo'yilgan dastlabki qadam bo'ldi.

Ta'kidlash joizki, geografik obyektlarga nom berishda quyidagi shartlarga rioya qilishni zarur deb hisoblaymiz:

Birinchi, nomning ma'nosi aniq, tuzilishi sodda, qulay bo'lishi lozim.

Ikkinchi, qo'yiladigan nom tilning grammatik qoidalariga mos kelishi zarur. Nom birgina geografik termin yoki ijtimoiy-siyosiy istilohlardan, birgina o'simlik yoki hayvon nomlaridan iborat bo'lmasligi kerak.

Uchinchi, bir xildagi nomlar ko'payib ketmasligi lozim, chunki bir viloyat, shahar yoki tumanning o'zida bir xil yoziladigan nom ikkita bo'lsa, chalkashlik tug'iladi. Tarixiy toponimlarni o'zgartirmaslik kerak, ular lisoniy, tarixiy, siyosiy va ilmiy ahamiyatga ega. Xalq o'tmishidan darak beruvchi bunday nomlarni kelajak avlodlar uchun saqlab qolish shart.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, xalqimiz tarixi bilan bog'liq joy nomlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega ilmiy tadqiqot hisoblanadi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq milliy qadriyat, urf-odat va an'analarni tiklash masalasida muhim ishlar qilinib, milliy tuyg'ularga xos bo'lgan ma'naviyatimiz tiklandi. Tarixiy atamalarni o'rganish, qayta tiklash bo'yicha davlat miqyosida katta ishlar bajarildi. Mustabid tuzum mafkurasining asosiy targ'ibot yo'nalishi hisoblangan atamalarni o'zgartirish, milliy g'oyalar aks ettirilgan atamalarni qo'yish bo'yicha ijobiy ishlar qilindi. Atamalarning ilmiy-nazariy asoslari yaratilib, joy nomlarini qo'yish, o'zgartirish, bekor qilish bilan bog'liq tarixiy yo'nalishlar belgilanib, shaxslar nomini qo'yish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilganligi quvonarli bo'ldi.

O'zbekistonning nisbatan yangi tashkil topgan hududi hisoblangan Sirdaryo viloyatiga xos tarixiy-topologik manbalar ma'lum ma'noda o'rganilmoqda, mavjud atamalar umumlashtirilib, ilmiy, nazariy jihatdan asoslab berilmoqda. Sirdaryo

viloyati ko‘p urug‘li, ko‘p tilli xalqlar yashaydigan hudud hisoblanib, aholi tiliga, urf-odatlariga mos kelmaydigan atamalar ham mavjudligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining o‘ttiz yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4479-son qarori.

2. Begmatov E. Joy nomlari – ma’naviyat ko‘zgusi. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998. – 64-b.

3. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1977. – 176-b.

4. Zokirov A. Toponimiya Djizakskoy oblasti Uzbekskoy SSR: avtoref. diss... kand. fil. nauk. – Toshkent, 1991. – 25-s.

5. Xodjiyev M., Qudratov S., Samadov B. Sirdaryo tarixi / Monografiya. “Ziyo” nashriyoti. – Guliston, 2020.

6. Pirimqul Do‘st Muhammad. Sirdaryo kecha va bugun (Mirzacho‘lni o‘zlashtirish tarixi). IV qism. – Guliston, “Zar qalam” nashriyoti, 2002.

7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2006. – 320-b.

8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlk, V tom. – Toshkent, 2006.

9. Abbosali Vafoiy, Sherali Avezmetov // O‘zbek tiliga o‘zlashgan forscha so‘zlar. – Toshkent “Movarrounahr” nashriyoti – Tehron “Al-hudo” xalqaro nashriyoti, 2005.

**“TUYA” ZONIMI ISHTIROK ETGAN MAQOLLARDA FREYMLAR
TADQIQI (TUYANING BIOLOGIK HOLATI ASOSIDA)**

**Bibish Jo'rayeva¹⁵,
Marjona Jumayeva¹⁶**
(Buxoro, O'zbekiston)

Annotatsiya

Mazkur maqolada “tuya” zoonimi ishtirok etgan maqollar kognitiv tilshunoslikning o'rganish obyekti hisoblangan freym hamda slotlar nuqtayi nazaridan tahlilga tortilgan hamda dastlabki freym–tuyaning biologik holati va uning tarkibidagi kichik slotlar turli misollar vositasida ochib berilgan. O'zbek xalq maqollarida mavjud bo'lgan hamda o'zida xalqning milliy mentalligini namoyon etadigan “tuya” LMG bilan bog'liq maqollar tahlilga tortilgan. Freymlarning kognitiv tilshunoslikdagi o'rnini hamda uning tarkibidagi slotlar, “tuya”ning biologik holati bilan bog'liq jihatlar lingvistik aspektida ochib berilgan. Mazkur paremalarning leksik-semantik xususiyatlari, boshqa xalq milliy-madaniy fondi bilan o'xshash va farqli jihatlari misollar yordamida dalillangan.

Kalit so'zlar: *zoonim, obyekt, kognitiv tilshunoslik, freym, slot, fiziologiya, sintaktik gap, subfreym, semantika, lingvistika, lingvokulturologiya.*

**STUDY OF FRAMES IN PROVERBS WITH THE PARTICIPATION OF
“CAMEL”. (BASED ON THE BIOLOGICAL CONDITION OF THE CAMEL)****Annotation**

In this article, the proverbs with the zoonym “camel” are analyzed from the point of view of frames and slots, which are the object of study of cognitive linguistics, and the biological state of the original frame-camel and its small slots are revealed by means of various examples. The proverbs related to the “camel” LMG, which are present in Uzbek folk proverbs and show the national mentality of the

¹⁵ **Bibish Jo'rayeva** – filologiya fanlari doktori, professor. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo'linmasi

E-pochta: bibish.jurayeva@mail.ru. Tel raqam: +998914196089

¹⁶ Marjona Jumayeva – Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi.

E-pochta: jumayevamarjona731@gmail.com. Tel raqam: +998904132553

Iqtibos uchun: Jo'rayeva B., Jumayeva M. 2023. “Tuya” zoonimi ishtirok etgan maqollarda freymlar tadqiqi (tuyaning biologik holati asosida)”. Zamonaviy o'zbek tili. 2: 106-113.

people, are analyzed. The role of frames in cognitive linguistics and the slots in it, aspects related to the biological state of the “camel” are revealed in the linguistic aspect. The lexical-semantic features of these paremas, the similarities and differences with the national-cultural fund of other peoples are proved with the help of examples.

Key words: *zonym, object, cognitive linguistics, frame, slot, physiology, syntactic sentence, subframe, semantics, linguistics, linguoculturology*

Kirish. Inson tafakkurida har qanday birlik o'zining assotsiatsiyasida, avvaldan belgilangan o'rnida mavjud bo'ladi. Kognitiv tilshunoslikning o'rganish obyekti inson egallagan bilim va tajriba hisoblanishi bilan qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu egallangan bilimlarni ma'lum bir qolip hamda sxemaga solishinishi-yu, o'ziga xos **assotsiativ** maydonlarni hosil qilishi bilan freym hamda slotlar ham shunchalik ahamiyatlidir.

Inson hayoti davomida o'zlashtirgan bilimlarni ma'lum bir qolipga solmagina u voqelanish jarayonida izchillik hamda mukammallik kasb etadi. Xususan, birgina *non* konseptini tasavvur qilishimiz bilan bir qancha freymlar to'pi, assotsiativ maydon darhol shakllanadi. Nonga bog'liq bo'lgan uning qator turlari, *non* bilan aloqador jarayonlar, so'zlovchining mazkur mahsulot bilan bog'liq bo'lgan o'tmish hayoti, xalqimiz tarixida urushga ketayotgan askargan *non* tishlatish-u, beshikdagi chaqaloq boshiga *non* qo'yishimiz, kelinchakning yangi uyga *non* bilan kirib kelishi kabi lingvokulturologik xarakterga ega bo'lgan jarayonlar ham yaqqol xotirada jonlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Freym” tushunchasini tilshunoslikka birinchilardan bo'lib Ch.Filmor **tatbiq** etdi (Fillmore 1985; Fillmor 1988). Ammo oldingi tajribaning yangi axborotni qabul qilish va idrok etishdagi rolini maxsus o'rgangan psixolog F.Bartlett ushbu faoliyat «bilishning stereotip namunalari hamda ma'lum ijtimoiy guruh uchun xos bo'lgan normalar (me'yorlar)» zamirida kechishini ta'kidlagan (Qarang: Velichkovskiy 1982: 42). F.Bartlett fikricha, inson har qanday axborotni qabul qilishda oldindan tayyor strukturalardan foydalanadi va ushbu andozaviy tuzilmalar axborotni eslab qolish, xotirada saqlash vazifasini osonlashtiradi. Bundan tashqari, freymga monand bo'lgan sxema nazariyasiga asos solinishi xotirada iz qoldirgan oldingi tajribaning yangi axborotni qanday yo'l bilan faol idrok etilishiga ta'sir ko'rsatishi masalasini oydinlashtirishga imkon beradi [3, 41].

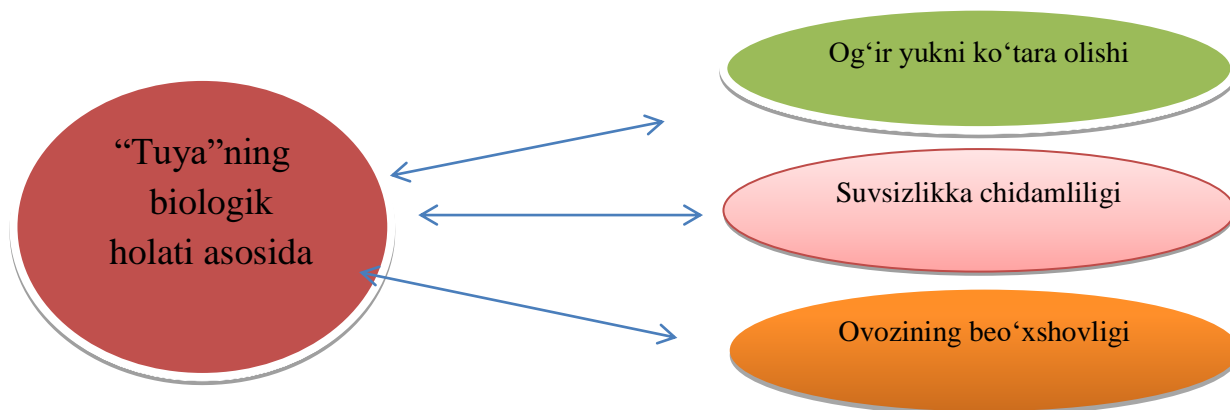
Freym haqida tilshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Bir qator tilshunoslar freymni faqatgina sintaktik gap tarkibidagi yagona predikat sifatida qabul qilsalar,

yana bir guruh olimlar freymlar subfreym (kichik freymlar) dan tashkil topgan, voqelik haqidagi umumiy bilimlarni o‘zida jamlagan hodisa sifatida qabul qiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Freymalar tilda bir qancha slotlardan tashkil topadi. Shundan kelib chiqib mazkur jonivor qatnashgan maqollarni freymlar guruhidan tashkil topgan deyish mumkin.

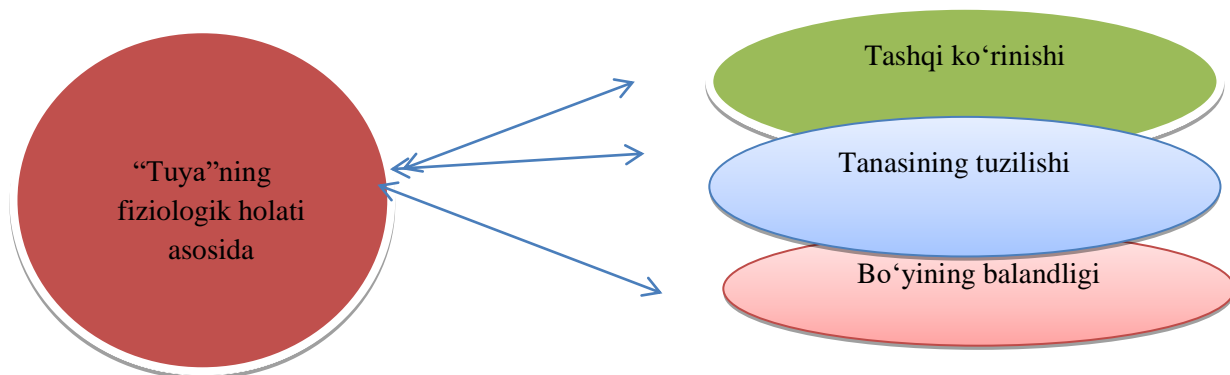
I. “Tuya”ning biologik holati asosida shakllanadigan freymlar to‘pi

1-diagramma

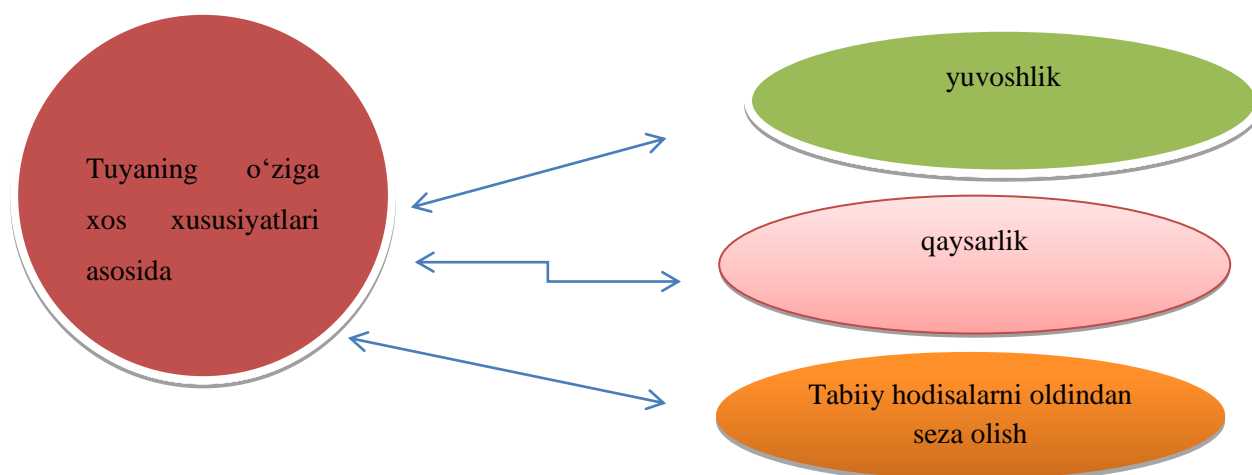
II. “Tuya” zoonimning fiziologik xususiyatiga ko‘ra shakllanuvchi freymlar to‘pi

2-diagramma

III. Tuyaning o‘ziga xos xususiyatlari nuqtayi nazaridan tarkib topgan slotlar

3-diagramma

Tahlil va natijalar. Dastlabki freymlar to'pining shakllanishida tuyaning biologik xususiyatlari asos bo'lib xizmat qilgan. Xususan, lug'atlarda tuyaning biologik holati bilan bog'liq bir qator maqollar uchraydi.

Dastlabki slot: Uzoqni ko'ra olish

Tuya manzil ko'rar, eshak oyog'in ostini

O'zbekiston Yevrosiyo materigining ichki qismida joylashganligi tufayli kontinental iqlimga ega. Havo iqlimi aksariyat mo'tadil bo'lsa-da, ammo cho'l hududlarida harorat ancha yuqori va quruq hisoblanadi. Ana shunday issiq haroratda burnidagi ikki qator o'sgan tuklar yordamida nafasidan namlikni ajrata oladigan va shu orqali tanasidagi haroratni mo'tadillashtira oladigan jonivor – tuya hisoblanadi [4, 29].

Cho'l hayvonlari turkumiga kiruvchi mazkur jonivor o'rkachidagi yog'larni 30-35 kun davomida ozuqa sifatida ishlata olishi va o'z vaznining yarmiga teng bo'lgan yukni bemalol ko'tara olishi bilan "Sahro kemasi" deya nomlanadi. "Buyuk Ipak Yo'li" ning chorrahasida joylashgan yurtimizda savdo-sotiq ishlari faqat quruqlik orqali amalga oshirilgan. Dengizlar va tog'lar bo'lmaganligi uchun ham quruqlikdagi eng maqbul ulov – tuya jonivori tanlangan. Eshak ham ulov vositasi sifatida vazifa bajarishi bilan tuyaga yaqin jonivor hisoblansa-da, ammo u faqat yaqin masofa uchun xizmat qila olgan, uzoq masofa uchun ushbu jonivor also tanlanmagan. Bunga eshakning biologik jihatdan suvsizlik va ozuqasizlikka chidamsizigi hamda uzoq masofani bosib o'ta olish xususiyatiga ega emasligi sabab bo'lgan. Tuyalar ajoyib ko'rish qobiliyatiga ega: ular bir kilometrdan yurgan odamni, harakatlanayotgan mashinani 3–5 kilometrdan ko'rishadi. Ular namlikni mukammal hidlaydi va 40–60 kilometr uzoqlikdagi chuchuk yaylov yoki chuchuk suvning hidini sezadi, shuningdek,

osmonda momaqaldir oq bulutlarini sezadi va yomg'ir yog'adigan joyga yetib borish umidida o'z yo'nalishi bo'ylab ketadi [4, 19]. Eshakning ko'rish qobiliyati esa cheklangan bo'lib, u uzoqni tuya darajasida ko'ra olmaydi. Mazkur maqolning freym sifatida shakllanishida, birinchidan, tuyaning eshakka nisbatan uzoqni ko'ra olishi; ikkinchidan, tuya jonivorining eshakka nisbatan chidamliligi, uzoq vaqt suvsizlik va ozuqasizlikda yashay olishi; uchinchidan, ulov vositasi sifatida eshakka nisbatan uzoq masofaga bora olish xususiyatlari asos bo'lgan.

Maqol xalqimizning madaniy fondida ana shu ikki zoonimning xususiyatlaridan va o'tmishdagi ajdodlarimiz turmush ratzidan kelib chiqqan holda keng qo'llanadi **hamda** tuya zoonimining o'zbek tilshunosligida *ulov vositasi* sifatida freym darajasiga ko'tarilishini asoslaydi.

Yuqoridagi paremaning bir necha variant va sinonimlari ham ham mavjud. "Tuyaga minsang, uzoqqa ko'z tashlab yur", "Tuyaga mingach, uzoqni o'yla", "Eshak minib, tuyoq tagini ko'rma, tuya minib, olis manzilni ko'zla".

Bu bilan majozan: "Aql-idroki baland, mulohazali, ko'p o'qigan, ko'pni ko'rgan odam biror ishni qilarda, biror gapni gapirarda uzoqni ko'zlab, orqa-o'ngini o'ylab, aql- farosati bilan ish tutadi, so'z qotadi. Aqli kalta, farosati yo'q odam esa ish qilishda ham, gap gapirishda ham atroflicha mulohaza qilib o'tirmay, oqibati nima bo'lishini o'ylamay kaltabinlik bilan ish ko'radi", demoqchi bo'ladilar [7, 225].

Misr madaniyatidada ham ushbu maqolga o'xshash parema mavjud. *Better a poor horse than no horse at all. Yarim tuyadan yarim eshak yaxshiroq.* Ularda tuyaga nisbatan eshak jonivorining afzalligi ta'kidlanmoqda, bu esa bevosita ikki xalq madaniyat va **mentaliteti**ning turlicha ekanligini ko'rsatadi. Misr maqolida tuyaning kattaligi, bahaybatligiga nisbatan eshakning kichik jussasi afzal ekanligi, yarimta tuyaning vaznidan, yukidan yarimta eshakning og'irligi yaxshiroq ekanligi ta'kidlanmoqda. Bu ikki maqolning ikki xalq adabiyotida turlicha variantda mavjudligi ularning har ikkalasida madaniy jarayonning ayri-ayri kechganligi va madaniy fondning alohida-alohida ekanligi bilan izohlanadi.

Tuyani cho'mich bilan sug'orib bo'lmaydi.

Tuyalar qattiq cho'l sharoitida 3 haftagacha suvsiz yashashga qodir bo'lgan jonivor. Tuya ustidagi "tepaliklar" yog' ishlab chiqarish, suvni zaxira sifatida ushlab turish hamda bemalol o'tlab yurish imkonini beradi.

Tuyaning o'rkachi uzoq vaqt ovqat yemasdan va dam olmasdan yurishga imkon yaratadi. Agar o'rkachda hech vaqo bo'lmasa xuddi bo'sh qopga o'xshab osilib qoladi. O'rkach suyaksiz, faqat yog' va mushak to'qimalaridan iborat. Uni oziq moddalar ombori deb atash mumkin.

Katta safarlarga chiqishdan oldin tuyani yaxshilab boqishgan. Shu sababli uning o'rkachi "o'sish"ni boshlagan va 45 kg gacha yukka ega bo'lgan. Yog' qatlami tufayli tuya bir necha kun oziqlanmay yashashi mumkin. Tuyalar suvni ham zaxira qilib oladilar. Yo'l oldidan 57 litrgacha suv ichgan. Birdaniga shuncha suyuqlikni qanday qilib icha oladi deb hayron bo'lishingiz mumkin... Buning siri shundaki, avval tuyaga ozgina tuz berishgan. Keyin u shunaqangi kuchli chanqoqni his qilganki, 60 litrga yaqin suvni ko'rdim demagan. Tuyada uchta oshqozon bor. Birinchisida chala-yarim chaynalgan o'simliklar, ikkinchisida suyuqlik bo'ladi, uchinchisida esa yeyilgan o'simliklar hazm qilinadi. Birinchi va ikkinchi oshqozonlarda suv saqlanadigan xaltalar joylashgan. Ular to'lgach mushak to'qimalari bilan mustahkam berkitiladi. Jonivor suvsagan paytdagina xaltachalar ochiladi va ehtiyojga yarashasi ishlatiladi [10].

Dono xalqimiz tuyaning ushbu biologik xususiyatlarini juda yaxshi bilgan hamda kundalik hayotida, maishiy faoliyatida undan keng foydalangan.

Suvsoqlikni – tuya ko'tarar,

Semizlikni – qo'y.

Qo'y har qanday semizlikni ko'tara olish xususiyati bilan boshqa jonivorlardan ajralib turadi. Maqolda qo'y chidamlilik ramzi sifatida gavdalanadi. Majozda haddan ziyod ortiqcha vazn egalariga nisbatan aytilgan. Semizlik inson salomatligi uchun salbiy holat bo'lib, ko'plab kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Variantlari: Og'irlikni yer ko'tarar, semizlikni qo'y, Semizlikni qo'y ko'tarar, oriqlikni yer.

– Qovun bilan tugunchani, men, tarvuzni Omon ko'tarib oldi. "Semizlikni qo'y ko'tarar" deganlaridek Omonga badavlatlik yoqmas edi [9, 104]

Yuvosh tuya – yulishga yaxshi.

Qo'y-echkilarning junini qirqib oladilar, tuyaning junini esa qo'l bilan yulib-yulib oladilar [8, 256]. Agar tuya yuvosh bo'lsa, bu ish yanada oson kechadi. Maqolning yaratilishida maishiy turmushda haqiqatan ham tuyaning junini qo'l bilan yulishlari asos bo'lgan.

Yigit ish bichuvda bilinar

Tuya – suv kechuvda.

Tuya boshqa hayvonlarga nisbatan suv kechuvda ojiz bo'ladi. U suzishni bilmaydi. Oyog'i suv tubidan ko'tarildi deguncha, oqib ketadi. Shuning uchun tuya sayoz suvlardangina o'ta oladi. Yigit kishi ham ish bichishi - ishning rejasini tuza olishi bilan haqiqiy erligini, mahoratini namoyon eta oladi [8, 330].

Er kishining qadr-qimmati, obro'si uning tadbirkorligi hamda uddaburonligida ko'rinsa, tuyaning mahorati uning uchun qiyin bo'lgan jarayon – suv kechuvda namoyon bo'ladi.

Tuyaning buydasi – eshakning bo'ynida.

Buyda – tuyaning tumshug'idan bog'lab, eshakning bo'yniga solib qo'yiladigan arqon. Odatda tuya karvonini eshak boshlab boradi. O'tmishdagi buzuq, axloqsiz shaxslar xalqqa bosh bo'lsa, ushbu maqol kinoya tarzida ishlatilgan.

Tuyaning buydasi – o'z chuydasida.

Buyda – tuyaning chilviri, burundig'iga o'tkaziladigan uzun tizimcha arqon. Chuyda – tuyaning bo'yni hamda tizzasidagi uzun o'siq yunglar. Uni qirqib olib arqon qiladilar. Maqolning to'g'ri ma'nosi: "Tuyaning o'z chuydasini olib, bo'yniga arqon qiladilar. Tuya o'zini-o'zi bog'lab beradi.

Ocharchilikda yegan quyqaning dami ketmas,

Qora qayishda so'qqan tuyaning dog'i ketmas.

Quyqa – qo'y yoki echkining kuydirilgan kalla terisi. Qora qayish – tuya qamchini, xom qamishdan to'qiydilar, yo'g'on bo'ladi. Tuya – kek saqlaydigan jonivor. Bir marta urilsa, u buni uzoq vaqt unutmaydi, kek saqlab yuradi, hattoki, odamni tagiga bosib, to'shi bilan ezib o'ldirishi ham mumkin.

Tuyali yerda – tut bo'lmas, Yumushli yerda yut bo'lmas.

Tuya – biologik jihatdan tut mevasini juda yoqtiradi. Bo'yi uzun bo'lganligi sababli daraxtning tepa qismidagi tut mevalarini ham bemalol iste'mol qila oladi. Mazkur maqol uning ana shu xususiyatidan kelib chiqib aytilgan.

Xulosa va takliflar . Boshqa mavjudotlardan farqli ravishda inson o'zining tafakkur tarzi va dunyoqarashi bilan ayni holatni sintez qilib, voqelik haqida muayyan tasavvur yarata oladi. Kognitiv tilshunoslik insonda mavjud bo'lgan bilim fondi orqali tilda qo'llanuvchi birliklarga munosabat bildira olish imkoniyatini yaratadi. Xususan, "tuya" LMG qatnashgan har qanday maqolda mazkur holatning isbotini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imom Al Buxoriy. Al jome as-sahih. 2-qism. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1997. – 432 b.
2. Маслова В. Лингвокультуроология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
3. Maslova V. Lingvokulturologiya: Darslik. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 b.

4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Рисола. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 41 б.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Risola. – Jizzax: Sangsor, 2006. – 41 b.
6. Schmidt-Nielsen B., Schmidt-Nielsen K. [The camel, facts and fables](#) // [UNESCO Courier](#), 1955. – № 8. – С. 29.
7. Shmidt-Nielsen B., Shmidt-Nielsen K. Tuya, faktlar va ertaklar // UNESCO Courier, 1955. – No 8. – B. 29.
8. To'g'ay Murod . Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Sharq, 2008. – 128 b.
9. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. – 127 b.
10. Xolmonova Z., Tosheva D. Zoonim komponentli paremalarning izohli lug'ati. –Toshkent: Turon zamin ziyo, 2016. – 359 b.
11. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси, 1990. – 524 б.
12. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. – Toshkent: O'zbek Ensiklopediyalar kengashi, 1990. – 524 b.
13. Sharipova M. Chorva nomlari asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining lingvopoetik va uslubiy xususiyatlari ("Qo'y" lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida): Filol.fan. nom.diss... – Buxoro, 2023. – 144 b.
14. <https://sinaps.uz/maqola/10133/>

TIL SISTEMASINING TAYANCHI

Jumanazar Abdullayev¹⁷

(Guliston, O‘zbekiston)

Annotatsiya

Maqola so‘zning tilning asosi, bosh birliklik maqomini tasdiqlash va asoslashga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *morfosentrik nazariya, til, so‘z, morfema, tilning asosi, bosh birlik, birlamchi birlik, ikkilamchi birlik, ilohiy tuhfa.*

THE BASIS OF THE LANGUAGE SYSTEM

Annotation

The article is devoted to confirming and justifying the status of the word as the basis of the language, the main unity.

Key words: *morphocentric theory, language, word, morpheme, basis of language, primary unit, primary unit, secondary unit, divine gift.*

O‘zbek tilshunosligida tilning asosi, bosh birligini belgilash hamon eng muhim va dolzarb muammolik maqomini yo‘qotgani yo‘q. Vaholanki, til sistemasining tuzilishi bilan bog‘liq deyarli barcha masalalarning ijobiy yechimi ayni shu masalaning to‘g‘ri hal etilishini taqozo qiladi. Afsuski, til birliklariga sistema sifatida yondashuvchi sistem-struktur tilshunoslikning substansial va semantik-funksional yo‘nalishlari namoyandalari talqinlari tufayli bu borada o‘ta muammoli holat yuzaga keldi – tilshunoslarimiz ikki lagerga bo‘linib qoldi. Chunki substansial tilshunoslik asoschilari uchun tilning asosiy birligi morfema hisoblanadi (H.Ne‘matov, R. Rasulov, 8). Sistem-struktur tilshunoslikning semantik-struktur yo‘nalishida ham shunday fikrlashga moyillik kuchli (A.Nurmonov, 6).

Biz *tilning asosi, bosh birligi so‘z edi, hozir ham shunday va bundan keyin ham shunday bo‘lib qolaveradi*, deb bilguvchilar tomonidamiz. Shu ma’noda aytish mumkinki, ushbu muammoni ijobiy hal qilish, ushbu masalada bir xil yechimga kelish o‘zbek tilshunosligining hal qiluvchi, asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqola shu munosabat bilan yozildi. Maqsadimiz tilning asosi, bosh birligi boshqa

¹⁷ Jumanazar Abdullayev – Guliston davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedراسi dotsenti

E-pochta: Jumanazar56@mail.ru

Iqtibos uchun: Abdullayev J. 2023. “Til sistemasining tayanchi”. Zamonaviy o‘zbek tili. 2: 114-123.

guruhdagilar qayd etganidek morfema emas, so'z ekanligini baholi qudrat asoslash, shunga harakat qilishdan iborat.

Tadqiqotning obyekt va usullari

Tadqiqotning obyekt tilimizdagi so'zlar va ularning ta'rif-tavsiflari, predmeti esa hozirgi o'zbek adabiy tili sistemasini tashkil etuvchi birliklar tizimida so'zning o'rnini belgilashdir. Biz so'zni o'zbek tili sistemasining quyosh yanglig' asosi, markaziy, bosh birligi deb bilammiz. Binobarin, til bilan bog'liq masalalarning barchasi shundan kelib chiqib hal etilishi lozim deb hisoblaymiz. Shunga ko'ra tadqiqotda kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish kabi umumiy va leksik-semantik, funksional tadqiq usuli kabi lingvistik metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bizning yuqorida qayd etilgan to'xtamga kelishimiz bejiz emas, albatta.

Avvalo, boshqa til birliklarning birontasini so'zsiz tasavvur qilib, mohiyatini anglab bo'lmaydi. Tovush, bo'g'in, urg'u, qo'shimchasimon, qo'shimcha; so'z shakli, yasama, qo'shma, juft, takroriy so'z, so'z tizmasi, so'z qo'shilmasi, so'z birikmasi, sodda gap, uyushgan gap (R. Sayfullayeva, 10), qo'shma gap, matn kabilarning barchasi so'zga nisbatan (anglanish-ilg'anish, mavjud bo'lish, yuzaga kelish, hosil bo'lish, funksiyalanish jihatidan) ikkilamchi, uchlamchi va hokazolamchi lingvistik hodisalar bo'lib, birlari – so'zdan kichiklari so'zni shakllantirish va moddiylashtirish, yangi so'z yasash, uning ma'no-mazmun tovlanishi-yu shakl o'zgarishlarini maqsadga muvofiq ifodalash, ko'rsatish-tasvirlash uchun xizmat qilsa va so'z tarkibida, uning shakliy va mazmuniy tarkibi ichiga kirib, ularni tashkil etuvchi bir qism, unsur sifatida xuddi shunday elementlar bilan munosabatda muayyan funksional qiymat (F. de Sossyur, 14; S. Ivanov, 3; A. Nurmonov, 3, 4; H. Ne'matov, 7;) kasb etsa, ikkinchilari – so'zdan kattalari esa, so'zlarning va undan kichik birliklarning so'z bilan o'zaro birikishi-bog'lanishi, aloqaga kirishi, o'ziga xos mantiqiy-grammatik, uslubiy, intonatsion tavsiflanishining natijasi, ularning shunday faoliyatidan hosil bo'lgan, bo'ladigan, tuziladigan, shular tufayli shunday birliklar sifatida mavjudlik kasb etadigan hodisalardir.

Shunga ko'ra, qurilish materiali, hosil qiluvchi vosita jihatidan inson yaratgan ilmiy, ijodiy boyliklarning aksariyatining asosini ham so'z va so'z bilan bog'liq jarayonlar, hodisalar, so'z san'atlari tashkil qiladi. Ma'na-viy-ma'rifiy-madaniy qimmatli lingvistikaga oid nimaiki bor, bari so'zda mujassam, so'zlarga jo etilgan, so'zlar bilan yaralgan, belgilangan, nomlangandir.

Ikkinchidan, qayd etilgan barcha boyliklarning mazmun-mohiyati, sir-sinoati-yu go'zalligi ham so'zlar orqali talqin-u sharh etilib, izohlab-tushuntirib, ochib, ko'rsatib,

tasvirlab beriladiki, bu ishlarning hech birini ham so'zlarsiz, ularning asosiy tashkil etuvchilik xususiyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Qolaversa, nainki aql, balki qalb, ruhga doir neki bo'lsa, so'z vositasida, so'zlar orqali, ularning turfa xil qo'shilma, bog'lanmalari, badiiy tasvir vositalari, so'z san'atlari yordamida anglatiladi, talqin qilinadi. Binobarin, tilning shakl-shamoyili, mazmuniyu talqini ham so'z bilan, so'zlarda ifoda topgan, so'zlar sabab reallik, moddiylik kasb etgandir. O'z navbatida, ongimizdagi, xotiramizda saqlanuvchi til – lisoniy boylikning asosini ham so'zlar tashkil qiladi. So'zlarsiz ular ham shakl va mazmun-mohiyatdan ajraladi.

Xullas, so'zsiz, so'zlarsiz na real, talaffuz-tovushli til – nutq, na ruhiy, psixik, neyrofonemik til – lison sistema sifatida mavjud bo'la olmaydi. Bu sistemaning faoliyati uchun, avvalo, so'z, so'zlar bo'lishi shart. Tildagi so'zlardan boshqa barcha birliklar, hodisalar, qonun-qoidalarning hayot-faoliyati, ish ko'rishi, mavjudligi ham so'z bilan belgilangan, so'z bor bo'lsa, bor, yo'q bo'lsa, yo'qdir.

Shu sabab til deb atalgan tilsimotning mohiyati ham boshqa narsalarda emas, so'z bilan, so'zlar bilan birga yashaydi, so'zni anglash, mohiyatiga yetish bilan ochiladi, idrok etiladi va shunga ko'ra mazkur anglangan mohiyat ta'rif, yechim-xulosani ham, albatta, so'zlar bilan ifodalash, qayd etish shart bo'ladi - **boshqa vositalar so'z bilan qayd etiladigan ma'no-mazmuni hech qachon uning o'zidek aniq ifodalay olmaydi.** Shuning uchun ularni tushunish ham, tushuntirish, o'qitish ham qiyin, murakkab bo'ladi. Vaholanki, til ilmi ham, til ta'limi ham buning aksi bo'lishi, tilga oid har qanday birlik, hodisa, qonun-qoida mohiyati o'zlashtirishga qulay tarzda ta'rif-tavsiflanishi, o'quvchi tushunadigan usulda sodda qilib yoritib berilishi, aniq va izchil, mohiyatga monand talqin etilishi zarur. Aniqki, bunga ham so'z bilan erishiladi.

Demak, tilning qulfi ham, kaliti, ochqichi ham so'zning o'zi, so'zning o'zidir. Boshqacha aytganda, tilga ham, tilning asosini tashkil qilgan so'zlarning ichiga ham so'z bilan kiriladi, til va so'z olamining eshigi ham so'z bilan ochiladi. Dunyoda buni inkor qiluvchi biron kuch bormi? Bizningcha, yo'q, bo'lishi ham mumkin emas.

Negaki, tom ma'nodagi dastlabki so'z va so'zlarni (undov va taqlidlar bu qatorga kirmaydi) dunyoviy kuchlarning birontasi, shu jumladan, eng oliy mavjudot – insonning o'zi ham yaratmagan, yarata olmasdi ham. Hatto bugun ham yarata olmaydi (Butun umr bo'yi bus-butun holda bizniki, faqat o'zimizniki bo'lgan va hech bir motivatsiyasi bo'lmagan, hech bo'lmasa, bironta so'z yasa-gan, ijod qilganmizmi? Albatta, yo'q.) va demakki, so'zlarning yaralish sirini ham bilmaymiz, bilishga qodir emasmiz (tom ma'nodagi so'zlarning, ulardan yaralgan tilning, tillarning qanday

paydo bo'lganini, yuzaga kelga-nini va nima uchun narsa-hodisalar aynan shunday, shu so'zlar bilan **atalishini**, tillar aro har xilligini – birida boshqacha, boshqasida yana boshqacha nomlanishini Odam ota zotidan biron kimsa ocha olganmi? Bizningcha, hech kim! Bu inson zotining imkoniyatidan tashqaridagi narsadir).

Buning sababi aniq va bitta - boshqa sababga o'rin ham, zarurat ham yo'q- tom ma'nodagi so'zlar ilohiydir. Ular kimningdir, qaysidir jamiyatning, xalqning, millatning ijodi, kashfiyoti, ixtirosi emas. Ularning **yaratuvchisi** yaratganning o'zidir. Shu sabab bu ilohiy jarayonning siri ham uning o'zigagina ayon.

Qiyos uchun misol: inson o'zidan, o'zining tafakkur, til faoliyatidan andoza olib robot yaratgan. Robot ham gapiradi, lekin uning o'zi gapirishi-ning sirini biladimi? Bu gaplarni tashkil so'zlar, grammatik vosita, qoidalar qayoqdan kelganini, qanday yaratilganini anglay oladimi, anglashi mumkinmi? Mumkin emas. Har qancha takomillashtirilgan bo'lmasin, unga bunday imkoniyat nasib etmaydi, chunki unda bunday imkoniyatning bo'lishi mumkin emas. Sababi ularni uning o'zi yaratmagan, ularni unga biz **berganmiz**, ularning yaratuvchilari bizmiz. Boshqacha aytganda, robotning so'zlari va so'zlash qobiliyati uning o'ziniki emas. Bu imkoniyatlarni unga biz "ato et-ganmiz", aslida ular biznikidir. Robotning "tili" o'z-o'zidan emas, biz tomonimizdan "chiqarilgan". Binobarin, uning sirini ham ushbu temir odam emas, biz bilamiz.

To'g'ri, u biz yaratgan so'zlardan, tartib-qoida, dasturlardan foydalanib, shular asosida gap tuzishi, "fikrlashi", "gapirishi" mumkin. U shu **narsalarnigina** biladi, shularni uning "ijodi" deyish mumkin. Xuddi **shuningdek**, biz ham o'zimiz yaratmagan narsaning yaralish sirini bilmasligimiz (o'zimiz yaratganlarnikini bilamiz, albatta, bunday so'zlar ham bor, lekin gap bu yerda tom ma'nodagi dastlabki so'zlar – ilohiy so'zlar haqida ketyapti. Ularni biz yaratmaganmiz. Ular insonga go'yoki vahiy qilingan) aniq va bu alohida isbot talab qilmaydi. Buni har bir aqlli odam o'zi anglab yetadi.

Ammo shunga qaramasdan, inson necha ming yillardan buyon bu tilsimotning sirini bilishga urinib keladi va bu yo'ldan hech qachon qaytmagan. Inson uchun bu, darhaqiqat, juda qiziqarli mashg'ulotdir. Insonni doimo shunaqa sirli mohiyatlar o'ziga tortib, rom qilib keladi. Ularning aniq natijasiz natija bilan tugashi bugun bizga oldindan ma'lum bo'lsa-da (Chunki yaratganga ayon narsalar bandasi uchun sirigicha qolaveradi), biroq, mohiyati bilishdan, bilishga intilishdan iborat bo'lgan inson buning sirini ochishga harakat qilishdan hech qachon voz kechmagan, bu sirli jumboqni yechishga qayta-qayta murojaat qilavergan. Bu uning qismati, taqdiri, mohiyati bo'lsa, ne ajab. U hatto abadiy qonunlarning aksini isbotlamoq uchun ayni sirli narsalarni

bilmoqchi, sir sababini ochmoqchi bo'ladi. Lekin, yuqoridagi sababga ko'ra, uning bu boradagi "yutuqlari" qanchalik haqiqatga yaqindek tuyulmasin, eng yaxshi, eng to'g'ri faraz, taxmindan boshqa narsa bo'la olmaydi, bundan ortiq emas.

Shu ma'noda, bizning o'ylashimizcha, insonga aql-idrok, ruh bergan yaratuvchi unga shunga yarasha – shu aql-idrok, ruh, qalb kuchini o'zida mujassam eta oladigan yana bir ilohiy ne'mat – dastlabki so'zlarni va ularni aytish, talaffuz qilish, ifodalash, so'zlash qobiliyatini ham ato etgan. Qolgan birliklar, yuqorida ta'kidlanganidek, ana shu so'zdan, so'zlardan tug'ilgan, shu so'z, so'zlar tufayli paydo bo'lgan, yaratilgan, kashf qilingan ikkilamchi, uchlamchi va hokazo birliklar, hodisalar bo'lib, ilohiy so'zga abadiy tobe maqomdadirlar. Bu har qanday insoniy til uchun qonuniyatdir. Har bir tilda ilohiy so'zlar bor va u til sifatida ana shu ilohiy so'zlar timsolida dunyoga kelib, rivojlangan, yanada taraqqiy etib, hozirgi daraja-holatga kelgan.

Ilohiy so'zlar asosida, shularga tayanib yaratilgan ikkilamchi, uchlamchi va hokazolamchi birliklarning yuzaga kelishi, shakllanishida odam aralashgan, o'shalarni odam yaratgan, yasagan, ijod qilgan, kashf qilgan desa bo'ladi va haqiqatda ham shunday. Binobarin, o'shalarga nisbatan, ilohiy mohiyat, asosni unutmagan holda, har qalay, ijtimoiylik (insoniylik, indivi-duallik) maqomini bersa bo'ladi. Biroq aslo birlamchi so'zga, ilohiy so'zlar-ga nisbatan bunday deb bo'lmaydi.

Shu sabab, shu asoslarga ko'ra til haqidagi ilmda, yuqorida ta'kidlanganidek, asosiy e'tibor, birinchi galda, so'zga qaratilishi, so'z masalasi ijobiy hal etib olinishi, tilni tadqiq-tahlil etish, o'rganish, o'zlashtirish avval so'zdan, so'zni tanish, so'zning mohiyatini ochish, so'zga ta'rif berishdan boshlanishi, boshqa barcha birliklar, hodisalar, jarayonlar muho-kamasi shu maqsadga bo'ysundirilishi, ularning ma'novazifasi, mohiyati so'zdan kelib chiqib, so'zga bog'lanib, so'zga asoslanib belgilanishi, aniq-lanishi kerak va shundagina tilshunosligimiz mohiyat va maqsadga muvofiq taraqqiy etadi.

Aks holda, ya'ni bunga amal qilinmasa, til, til birliklari tadqiqida so'zdan uzoq ketilsa, so'zni hisobga olmay, so'zdan uzilgan holda, so'zga asoslanmay, uni asos, asosiy, bosh, birlamchi birlik hisoblamay, uning o'rniga boshqa birlik birlamchilik qilib, o'sha asosida fikr yuritilsa, shubha yo'q-ki, maqsaddan yiroqlashiladi, mazmun-mohiyat xiralashib, mavhumlik-noaniqlikka yo'l qo'yiladi. Chunki boshqa yo'l asosiy mohiyat –so'zdan uzoq-lashtiruvchi ramziy, sxematik, mavhum umumiyliklar bilan ish ko'rishdan boshqa narsa bo'lib chiqmaydi. Vaholanki, so'zdan boshqa birliklarning hech qaysisi obyektini so'zdek aniq va izchil ifodalash imkoniyatiga ega emas. Bu esa so'zdan boshqa birlik birlamchi bo'lsa, asos, bosh birlik deb so'z emas,

boshqa birlik belgilansa, natija hamma vaqt mavhum, umumiy, asl mohiyat-dan uzoq bo'ladi, deganidir.

So'zni emas, morfemani bosh birlik deb bilganlar shu sabab shunday ahvolga tushib qoldilar. Tildagi deyarli barcha birliklarni, shu jumladan, hatto so'zning asosiy turi, lug'aviy ma'noli leksemani ham morfema **doirasiga** kiritish shuni anglatadi. Vaholanki, faqat yasovchi lisoniy birliklargina morfema hisoblanadi va ular yangi so'z yasash hamda shakl yasash uchun xizmat qiladi. Shu sababli morfema nutqda yasama, yasalgan so'z va so'z shakli tarkibida ularning eng kichik nomustaqil ma'noli qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Binobarin, uning shu holatini ko'rib, bevosita kuzatib, shu asosda unga *morfema so'zning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismi yoki nomustaqil qismi* deyish ham morfemaning mohiyatini qayd etmaydi, balki uning so'zning mohiyatiga aloqador xususiyatlari bilan bog'liq tomonlarini anglatadi, xolos. Chunki tildagi so'zlar faqat tub so'zlardan iborat emas, ular asosida va morfema vositasida qanchadan-qancha yangi so'zlar yasalgan va yasaladi, uzluksiz ravishda so'zshakllar hosil qilinib turadi. Insonning fikrlash, tafakkur, bilish jarayoni, nutq faoliyati shuni taqozo qiladi. Bu taraqqiy etib, takomillashib boruvchi abadiy jaryondir.

Demak, avval so'zning mohiyatini ochish, so'ng morfemani belgilash kerak bo'ladi. Buning aksini qilish tub so'z-leksemaning va so'zlik belgisini yo'qotmagan boshqa juda ko'p tub holatdagi ma'noli qismlarga bo'linmas o'ziga xos so'zlarning barchasini morfema doirasiga kiritilishiga, morfema deb bilinishiga olib keladi (Morfemani asosiy, birlamchi, bosh birlik deb bilganlarda xuddi shu holat kuzatildi).

Avval so'z masalasini ijobiy hal qilmaslik qonuniy ravishda mohiya-tan to'g'ri bo'lmagan shunday natijalarni keltirib chiqarishi aniq. Buning oqibatida morfemaning o'zini ham to'g'ri aniqlash va belgilash, mohiyatini, ma'no-vazifasini ochish, shunga monand ta'rif berish imkoniyati bo'lmaydi. Masala yanada chalkashib, amalda yechib bo'lmaydigan holat yuzaga keladi. Avval so'z masalasini ilmiy asosda ijobiy hal qilmay, so'z termin-tushunchasining o'rnida kerakli –keraksiz o'rinlarda leksemaning qo'llanishi esa masalaga aniqlik kiritish o'rniga, battar chuvalashtirib yuboryapti. O'zbek tilshunosligida bugungi kunda ham na so'z, na leksema, na morfema masalari o'zining aniq, izchil va to'laqonli, yagona yechimiga ega emas. Bir-biriga zid, bir-birini inkor qiluvchi, til birligi tabiatiga to'g'ri kelmaydigan ta'rif va talqinlar ham bor va bu til ilmida ham, til ta'limida ham jarayonning salbiy oqibatlarga olib kelishda davom etmoqda (Hojiev, 21,22, 23). Vaziyat tub o'zgartishlarga muhtoj.

Yuzaga kelgan dolzarb muammolarni bartaraf qilishning asosiy va eng to'g'ri yo'li avval tilning asosi, bosh va asosiy birligi bo'lgan so'zning mukammal, mohiyatga monand nazariyasini ishlab chiqishdan iboratdir. Xatolar,

chalkashliklarning bosh sababi ham shunda – qayd etilgan tavsif-dagi so‘z nazariyasi ishlab chiqilmaganida. Bizga juda jo‘n, oddiy tuyulgan bu masala aslida nihoyatda murakkab va serqirra, g‘oyat ko‘ptomonli muammodir (Nurmonov, 3,4; Ne‘matov, 7)

Demak, tilning asosi, bosh birligi bo‘lgan so‘zni lison va nutq farqlanishiga ko‘ra ilmiy ta‘rifi va tavsifini yaratish, darhaqiqat, o‘zbek til-shunosligining hal qiluvchi dolzarb masalasidir. Bu esa so‘z nazariyasini uning serqirra mohiyatiga mos qilib qayta ishlab chiqish tilshunoslikning markaziy masalasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zotan, til mavjudligining sharti bo‘lgani sabab so‘zning, so‘z mohiya-tining ochilishi quyosh yanglig‘ ilohiy yaratilgan kashf etilishi bo‘lib, uning sharofati bilan boshqa birliklar ham aniq namoyon bo‘ladi, o‘zligini ko‘rsatadi, ularda shunday imkoniyat yuzaga keladi.

Hamma gap shundaki, tilning *mohiyati ham umumiylikda emas, aksincha, ayni xususiylikda, xususiyliklardadir*. Go‘zallik ham, shu jumladan, tilning go‘zalligi ham ayni shunda, shunday hodisalardadir. Tilning xususiyliklari esa, albatta, so‘zlar va so‘zlar vositasida, ularga tayanib, ular asosida, ulardan foydalanib yaratilgan hodisalardir.

Bu holatlarning barchasining asosi, sababi bor, albatta. Sababi shundaki, boshqa vositalarning birontasi o‘zidan boshqa narsa-hodisalar haqida so‘zchalik aniq va yorqin, maqsad-muddaolarimizga mos va muvofiq, tushunarli ma‘lumot uzatish-tashish-yetkazishga qodir emas. Ularda insonga berilgan ilohiy tuhfa – **BUYUK SO‘Z** qudrati, salohiyati yo‘q (qayoqdan bo‘lsin), bo‘lmaydi ham!

Shu ma‘noda shunga ishonchimiz komilki, so‘zlarga boshqa hech bir vositada yo‘q mislsiz kuch-qudrat, tunganmas mazmun-mohiyat, imkoniyat ato etilgan va hali hech kim bu mazmun-mohiyat, imkoniyatni to‘la ochib, namoyon qila olgani yo‘q. Bu ham qonuniyatdir.

Zero, birinchi galda, ular bizning ikki olam haqidagi tushunchamiz, tasavvurimiz, aqlu idrok, bilimimizning in‘ikosidir. Ularda avvalo ana shu ikki olam manzarasi mujassam - muxtasar ifodasini, aksini topgan. So‘zlarni shu olamlarning tildagi tajallisi, aksidensiyasi, manzarasi desa bo‘ladi. Shunga ko‘ra, shu sabab, bor bo‘lsa yoki yasalsa, so‘zning o‘rnini faqat va faqat undan ma‘nodorroq, mazmunliroq, qaysidir jihati bilandir undan ustunroq bo‘lgan boshqa so‘z bosishi mumkin, xolos, aslo boshqa vosita emas.

Biz bejiz uni, so‘zni quyoshga mengzamadik. Quyosh quyosh-da! Ushbu sistemadagi jamiki olamlar va ulardagi mavjudotlarning taqdiri shu buyuk quyoshga, undagi mislsiz egergiya-hayotbaxsh nur-ziyoga bog‘liqdir. So‘z ham, bizningcha, til

sistemasida shunday maqom-mavqega ega. Til, til sistemasi so'z tufayli mavjuddir. So'z bor-til bor, til sistemasi bor.

Demak, najot tilning ana shu quyoshida, quyosh yanglig' buyuk birligi MO'JIZAKOR SO'Zdadir. Shu ma'noda tilshunoslikning maqsadga muvofiq taraqqiyoti so'z haqidagi ilm, so'zshunoslikning rivoji, takomili bilan belgilanadi, desak mubolag'a bo'lmas. Binobarin, istisnosiz, har bir tilshunos avval so'zshunos bo'lmog'i, hammadan burun so'zning nima ekanli-gini, uning mohiyati nima bilan belgilanishini bilishi, chuqur o'zlashtirib olishi lozim va shart, deb hisoblaymiz. Bu masalani ijobiy hal qilmay, yuqorida qayd etilgan asoslarga ko'ra, tilshunos bo'lish, boshqa masalalarda muvaffaqiyat qozonish mumkin emas, demak, pirovard maqsadga ham erishib bo'lmaydi.

Bizning pirovard maqsadimiz esa, hech shubhasiz, ona tilimiz –o'zbek tilining biz uchun eng aziz va muqaddas, eng qudratli va tengi yo'q tasvir, ifoda, ta'sir vositasi ekanligini ochib, ilmiy asoslab berishdir. Bu oliy maqsadning ro'yobga chiqishi oddiy so'z bilan til deb atalgan ushbu buyuk sis-tema-silsilani shakllantirib turgan mo'jizakor ilohiy-ijti-moiy (insoniy) vosita – so'zning, so'zlarning to'laqonli mohiyatini ochish, belgilash, ta'riflash bilangina hayotiy haqiqatga aylanishi mumkin. Ammo bu tilshunoslikning butun tarixidan ma'lumki, oson ish emas.

Bobolarmiz bu yo'lda tengi yo'q ishlarni amalga oshirishgan. Birinchi galda ana shu ishlarni o'rganmog'imiz, mag'zini chaqmog'imiz lozim. Zotan, otalar so'zi-aqlning ko'zidir, qari bilganni hatto pari ham bilmaydi. O'tmishni unutgan o'zligini tanimas. Bizning o'zligimiz esa, birinchi galda, o'zbekcha so'zimizda, so'zlarimizda, ular asosida yaratilgan so'z ilmi, so'z **koshonalari**, so'z san'atlarimizda mujassamdir. O'ylab ko'raylik-chi, biz **ularni** qanchalik bilamiz, qaysi birini chuqur o'zlashtirgan ekanmiz? So'zni bilishimiz, mohiyatiga yetgan yoki yetmaganimiz shu savolning javobiga qarab ayon bo'ladi. Va shu javob ona tilimizni bilishimiz, mohiyatini tushuni-shimizni (yoki aksini) ham anglatadi. Zotan, so'z tilning asosi, bosh birli-gidir. Bunday birliklarda nafaqat tilning, balki ikki olamning sirlari yashiringan bo'lsa, ne ajab. Axir, har ikki olam haqidagi ilm ham so'zlar vositasida bunyod etilgan emasmi?! Demak, so'zni bilmoq, mohiyatiga yetmoq tilni bilmoqdan ham ortiq ahamiyatga molik haqiqatdir. So'zning mohiyatini ochmoq, bu haqiqatning tagiga yetmoq mana qanchalar muhim!

Biz so'zning tilning asosi, bosh birliklik maqomiga, buning ko'proq undagi ilohiylik bilan bog'liq jihatiga bir qur nazar tashladik, baholi qudrat shuni asoslashga harakat qilib ko'rdik. Ammo bundan so'z sof ilohiy hodisa degan xulosaga kelib chiqmaydi va kelib chiqmasligi ham kerak. So'z ilohiy bo'lishi bilan birga, o'zida

ijtimoiy-insoniy sifatlarni ham mujassam etgan birlikdir. Shu sabab so'zimizda o'zligimiz bor, o'zimiz ham yashaymiz. O'zbek tili deymiz, Navoiy, Bobur so'zi, Ergash Jumanbulbul so'zi deymiz. Qodiriy, Cho'lpon so'zi deymiz. Bu bejiz emas. So'zning ijtimoiy, jamiyatga xos, **el-u** xalq, millatga xos, shuningdek, individual-shaxsiy alomatlar ham bor. Endi bularning har biri alohida tadqiq mavzulari.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., Ne'matov H., Rasulov R. Leksik mikrosistema va uning tadqiqi metodi-kasi (Sistem leksikologiya tezislari)// O'zbek tili va adabiyoti.1989, 6-son, 35-40-b.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2005.
3. Ivanov S.N. Ocherki po sintaksisu uzbekskogo yazыka. L.: LGU, 1959.
4. Nurmonov A. So'z haqida so'z// O'zbek tili va adabiyoti. 1987, 3-son, 27-31-b.
5. Nurmonov A., Sarimsoqov B. Til sistemasida so'zning o'rni va so'zlarni turkumlarga ajratish muammolari// O'zbek tili va adabiyoti.1999, 5-son, 19-23-b.
6. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – T., 2001.
7. Ne'matov H. So'z, uning til va nutqdagi o'rni // O'zbek tili va adabiyoti. 1988, 6-son, 38-43-b.
8. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T., 1995.
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. – T., 2006.
10. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 2009.
11. Tojiyev Y. Tilshunoslikdagi ba'zi muammolar haqida mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. 2004, 6-son, 25-30-b.
12. Tojiev Y. O'zbek tili morfemikasi. – T., 1992.
13. Usmonov S. So'z va uning morfologik strukturasi haqida. – T.,1957.
14. F.de Sossyur. Kurs obщey lingvistiki. – M., 1933.
15. Xayrullayev M. Til birliklari va nutq birliklarining pog'onali munosabati. DDA. – T., 2010.
16. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi umumiylik va xususiylik dialektikasi talqinida. 1-2-j. – And., 1994.
17. Yakubova N.K. Pravila formalnogo sinteza uzbekskix slovoform // Sistema i urovni yazыka. – M., 1969.
18. G'ulomov A. O'zbek tilning morfem lug'ati. – T., 1978.

19. Hojiyev A. Yasama so‘z lisoniy birlikmi yoki nutq birligimi? // O‘zbek tili va adabiyoti. 2004, 1-son, 49-54-b.

20. Hojiyev A. Til qurilishining asosiy birliklari yuzasidan mulohazalar//O‘TA.2004,3-son, 29-35-b.; 5-son, 33-43-b.; 2005, 2-son, 45-49-b., 4-son, 46-49-b.

21. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. T., 2010.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI
(“QO‘Y” LMG ASOSIDA)

Bibish Jo‘rayeva¹⁸
Maftunaxon Sharipova¹⁹
(Buxoro, O‘zbekiston)

Annotatsiya

Mazkur maqolada “qo‘y” LMGga oid birliklar ishtirok etgan o‘zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlari yoritilgan. *Qo‘chqor, qo‘zi, to‘qli, hisori, shishak, sovliq, jaydari* kabi leksemalar mantiqiy markazda ma‘no ifodalashiga ko‘ra guruhlariga ajratilgan. Mazkur leksemalar har bir guruhda o‘ziga xos semalarni namoyon etishi e‘tiborga olingan. Jumladan, “qo‘chqor” leksemasi xalq maqollarida: *ustunlik, kuch-qudrat, yetakchilik*; “qo‘zi”: *befarosatlik, beg‘amlilik, himoyasizlik, uddaburonlik, bepisandlik, o‘ynoqilik, o‘ziga xoslik, tez ulg‘ayuvchanlik*; “to‘qli”: *afzallik, boylik, illatning saqlanishi*; “sovliq” va “hisori”: *boylik*; “shishak”: *bepisandlik*; “jaydari”: *mahsulot manbayi* kabi ma‘nolarni ifodalab kelishi asoslab berilgan. Ushbu lug‘aviy ma‘noviy guruhga kiruvchi leksemalardan “qo‘y” va “qo‘zi” zoonimlari o‘zbek xalq maqollarida nisbatan faol qo‘llanishda ekanligi ayonlashdi. Maqollar badiiy asarlardan olingan parchalar yordamida dalillandi.

Kalit so‘zlar: *zoonim, sema, guruh, maqol, leksema, mantiqiy markaz, majoz*

SEMANTIC FEATURES OF UZBEK FOLK PROVERBS (BASED ON LSG “SHEEP”)

Abstract

This article describes the semantic characteristics of Uzbek folk proverbs used by units of the “Sheep” LSG. Lexemes such as *qo‘chqor, qo‘zi, to‘qli, hisori, shishak, sovliq, jaydari* are divided into groups according to their meaning in the logical center. It was noted that these lexemes show specific themes in each group. For example, the lexeme “ram” is used in folk proverbs: supremacy, power, leadership; “lamb”:

¹⁸ **Bibish Jo‘rayeva** – filologiya fanlari doktori, professor. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi

E-pochta: bibish.jurayeva@mail.ru. Tel raqam: +998914196089

¹⁹ **Maftunaxon Sharipova** – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Buxoro davlat universiteti

E-pochta: behruz.lux.stal93@mail.ru, 90-514-57-29

Iqtibos uchun: Jo‘rayeva B., Sharipova M. 2023. “O‘zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlari (“qo‘y” lmg asosida)”. Zamonaviy o‘zbek tili. 2: 124-131.

recklessness, carelessness, vulnerability, impudence, impudence, playfulness, originality, rapid growth; “to‘qli”: advantage, wealth, preservation of vice; “sovliq” and “hisori”: wealth; “shishak”: rudeness; “jaydari”: it is known to express such meanings as the source of the product. Among the lexemes belonging to this lexical-spiritual group, it was found that the zonyms “sheep” and “lamb” are relatively actively used in Uzbek folk proverbs. Proverbs are proved with the help of excerpts from works of art.

Key words: *zonym, sema, group, proverb, lexeme, logical center, metaphor*

Xalqning tilda aks etgan madaniy o‘ziga xosligi ijtimoiy-maishiy, tarixiy, geografik, psixologik kabi omillar bilan bog‘liq bo‘lib; ular xalq moddiy va ma‘naviy hayotining umuminsoniy emas, balki o‘ziga xos milliy-mental xususiyatlarini ifodalashga xoslangan bo‘ladi.

Milliy-madaniy xususiyatlarni o‘rganish va saqlash masalalari tobora dolzarb bo‘lib borayotgan hozirgi davrda xalq og‘zaki ijodi namunalari tadqiq etish muhim masala sifatida maydonga chiqadi. Xalq og‘zaki ijodining sermahsul turi maqol bo‘lib, u yaxlit ma‘noga ega bo‘lgan va deaktuallashtirilgan birliklardan iborat bo‘lgan gap shaklidagi turg‘un ifodadir (predikativ tuzilma). Maqol xalq va uning tili bilan birga tug‘iladi, xalq u bilan yashaydi; zamirida xalqning kechinmalari, dunyoviy tajribasi, falsafasi ifodalangan bo‘ladi. Sharq xalqlari maqolni “til jilosi” («цветом языка»), “ochilmagan marvaridlar” («ненанизанными жемчужинами»), yunon-rimliklar («господствующими мнениями»), “ustun fiklar”, italiyaliklar “xalq maktabi” («училищем народа») ispanlar “ruhni davolovchi” («врачевством души»), nemislar “ko‘cha donoligi” («уличной мудростью») kabi nomlar bilan ifodalaydi. Shuningdek, maqol o‘ziga xos milliy, madaniy, an‘naviy, maishiy qatlamlardan tashkil topgan umuminsoniy tuyg‘ularni, psixofizik holatlarni ifodalashga ham xizmat qiladi.

O‘zbek xalq maqollari tarkibida “qo‘y” LMG ishtirok etgan maqollar anchagina bo‘lib, bu holat xalqning ijtimoiy hayot tarzi bilan bog‘liqdir.

Qo‘y – asrlar mobaynida inson hayotida muhim oziq-ovqat mahsuloti (go‘шти, yog‘i), kiyim-kechak (teri, juni) manbasi sifatida katta rol o‘ynagan [1, 129]. Mavjud kalta dumli qo‘y zotlari muflonlardan, uzun dumli qo‘y zotlari va qorako‘l qo‘ylari arxarlardan, dumbali (hisori, jaydari va sh.k.) qo‘ylar arkallardan kelib chiqqan. Qo‘y bundan 8 ming yil avval xonakilashtirilgan. Go‘sfand [f. – qo‘y]: go‘sfand yili ayn. Qo‘y yili [3].

Tilimizda “qo‘y” lug‘aviy ma‘naviy guruhiga *barra, qo‘zi, to‘qli (toqli, tuxli, tuqli) tusoq, shishak, chori, novchori, panji, mang‘i, chang‘i, marri, sovliq, qirri, qo‘y, qo‘chqor, bo‘rdoqi, baqlan, jundas jaydari, jaydari, hisori, qo‘ng‘iroti, arabi, merikos, shirboz, balder qozi, baqlan, tishak, irk, man, olot zotli, qorako‘l* kabi leksemalar kiradi. O‘zbek xalq paremalari tarkibida *qo‘y, qo‘chqor, qo‘zi* leksemalari faol, *sovliq, to‘qli (to‘xli), bo‘rdoqi, shishak, jaydari, hisori* leksemalari esa ayrim o‘rinlarda qo‘llanishi; *tusoq, chori, novchori, panji, mang‘i, chang‘i, marri, qirri, baqlan, jundas jaydari, qo‘ng‘iroti, arabi, merikos, shirboz* kabi leksemalarning ishtiroki etmasligi kuzatildi.

1. Barra → 6 oylik qo‘y
2. Qo‘zi → 1 yoshli qo‘y
3. To‘qli → 2 yoshli qo‘y
4. Tusoq → 3 yoshli urg‘ochi qo‘y
5. Chori → 3 yoshli qo‘chqor
6. Shishak → 1 yoshli qo‘chqor
7. Novchori → 4 yoshli qo‘chqor
8. Panji → 5 yoshli qo‘chqor
9. Shashshi → 5 yashar qo‘y (bulung‘urlik cho‘ponlar)
10. Mang‘i → 6 yoshli qo‘chqor
11. Chang‘i → 7 yoshli qo‘chqor
12. Marri → bolasi so‘yilgan ona qo‘y
13. Sovliq → ona qo‘y
14. Qirri → qisir qo‘y
15. G‘o‘non → ikki yashar ayg‘ir yoki qo‘chqor
16. Do‘nan → ikki yoshga to‘lib, uch yoshga qadam qo‘ygan qo‘y

yoki echki

17. Vasila → qo‘y yetti marta tuqqach yettinchisi erkak bo‘lsa, so‘yib yer edilar. Agar urg‘ochi bo‘lsa, podaga qo‘shib yuborardilar. Shu podaga qo‘shilgan qo‘yning oti vasiladir [2].

18. Shirboz → (forscha) sut emib o‘sayotgan, semiz qo‘zi

“Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan izohlar:

1. Balder qozi → ertagi qo‘zi
2. Baqlan → baqlan qozi – yosh va semiz qo‘zi
3. Toqli → to‘qli, olti oylik qo‘chqor, qo‘zi
4. Tishak → ikki yoshli qo‘y

5. Irk —————> qo'y, to'rt yoshga qadam qo'ygan qo'y

6. Man —————> to'rt yashar qo'y

Navlari:

1. Hisori —————> oyoqlari uzun, yungi qilchiq bo'ladigan qo'y [6] (nav)

2. Qo'ng'iroti —————> bo'yni uzun, yuz kilogacha go'sht beradigan qo'y (nav)

3. Jundas jaydari —————> junni ko'p beradigan qo'y (nav)

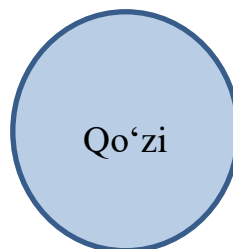
4. Oloy zotli —————> (nav)

5. Jaydari —————> (nav) mahalliy zotga mansub, mahalliy (uy hayvonlari haqida)

6. Qorako'l (nav) —————> O'zbekistonning Qorako'l tumanida yetishtirilgan, hozirgi vaqtda iqlim sharoitlari o'xshash boshqa hududlarda ham tarqalgan, qo'zisidan jingalak yungli mo'yna olinadigan zotli qo'y navi.

O'zbek xalq maqollaridagi "qo'y" LMGga oid birliklarni mantiqiy markazda ma'no ifodalash imkoniyatiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Bepisandlik
2. Tez ulg'ayuvchanlik
3. Befarosatlik
4. Beg'amlik
5. Himoyasizlik
6. Uddaburonlik
7. O'ynoqilik
8. O'ziga xoslik

1. Bepisandlik. *Yo'lbars yo'lbarsdir, Hech qachon qo'zichoq bo'lmasdir.*

Qo'zichoq ulug'vorlik jihatdan yo'lbarsga tenglasholmaydi. U yo'lbarsning oldida ojiz hayvonga aylanadi. Qo'zi yosh, himoyasiz; yo'lbars esa quch-quvvatga to'lgan, yirtqich hayvon bo'lgani sababli ular bir-biriga zid qo'yiladi. Majozda ham qo'rqq odamlar hech qachon jasur insonlarga tenglasholmasligi ifodalab berilgan.

– *Shu onda Asadbek yanglish fikr yuritayotgandi. Bu fikri o'zi yaxshi ko'rib aytib yuradigan "yo'lbars-yo'lbarsdir, hech qachon qo'zichoq bo'lmas", degan gapiga zid edi [4, 297].*

2. Tez ulg'ayuvchanlik. *Qo'y tug'ar qo'zi bo'lar, Yil o'tmay o'zi bo'lar.*

Qo'y tez ko'payadigan hamda tez ulg'ayadigan chorva mollaridan hisoblanadi. O'zbek xonadoni bolajon bo'lganligi va farzandga bo'lgan mehr-muhabbat bu millat vakillarida chegara bilmaslik xususiyati, odatda, uy hayvonlaridan qo'yga qiyoslanadi.

Oilada tug'iladigan farzand ulg'ayib o'z ota-onasiga o'xshashi, uning fe'l-atvori, xususiyatlarini o'zida ifodalashi maqolda majozan ifodalangan.

3. Befarosatlik. *Oqsoq qo'zi tushdan keyin ma'raydi.* Majozda noshud, qo'lidan bir ish kelmaydigan, buning ustiga erinchoq odamni oqsoq qo'y-qo'ziga tashbeh etadilar. Bunday odam bir ishning uddasidan chiqolmay, azbaroyi qiynalib ketganidan keyin "uh uradi, dod-faryod qiladi, hasratidan chang chiqadi".

4. Beg'amlik. *Pichan tizzagacha, qo'y junigacha, suv qayiqqacha, Ammo kulrang qo'zichoq maza qilib yotadi.* Pichan – hayvonlarga ozuqa bo'ladigan o't, o'rib quritilgan o't, xashak. Pichan, ya'ni o't tizzaga yetgach o'riladi, umri tugaydi. Qo'y ham juni olungunga qadar boqiladi, so'ng so'yiladi. Kulrang qo'zichoq esa hech narsadan xabarsiz, voyaga yetgunga qadar tashvishsiz bo'ladi. Ushbu maqol hayotda xursand, xafa, o'lim yoqasida turgan kishilar bilan bir qatorda, beg'am, boshqalar dardi bilan ishi yo'q kishilar ham mavjud ekanligiga ishora tarzida qo'llanadi.

5. Himoyasizlik. *Kambag'alning yolg'iz qo'zisiga qashqir tegar.*

Ma'nodoshi: "Ming qo'ylining qo'yi qoldi, bir qo'ylining qo'yi ketdi". Kambag'alligi sababli ko'plab qiyinchiliklarga chidagan xalq peshanasi sho'rlikidan nolib, ushbu maqolni qo'llagan, shu orqali boshiga tushgan kulfatlardan shikoyat qilgan. Ko'chma ma'noda esa ushbu maqol bir kishida g'am-anduhning ketma-ket kelishi, uning musibatga duchor bo'lishi ifodalanadi.

6. Uddaburonlik. *Ema bilgan qo'zilar ikki onani emar, Ema bilmas qo'zilar o'z onasini emmas.* Uddaburon, chaqqon qo'zilar o'zining onasidan tashqari, boshqa ona qo'yning ham sutini ichadi. Shu tariqa o'zini och qolishdan saqlab, tezda ulg'ayishiga sabab bo'ladi. O'z onasini emishni ham uddalay olmagan qo'zichoqlar esa go'l, lapashang bo'lib, bir chekkada qolib ketadi. Natijada u boshqa qo'zilardan ko'ra sekin o'sadi, kasalliklarga tez chalinib hatto nobud bo'lishi ham mumkin. Majozda esa aqlli, tadbirli insonlar bir necha ishni uddalay olishi, hayotda o'z o'rniga ega bo'lishiga ishora qilingan. Aksincha, biror ishni eplay olmagan kishilar hayotda ko'p qiyinchiliklarga duchor bo'ladi, zarar ko'radi. Ushbu maqol hushyorlikka chorlov tarzida aytilgan hikmat sanaladi.

– *Va yana aytibdurlarki, "Ema bilgan qo'zilar ikki onani emar, ema bilmas qo'zilar o'z onasini emolmas", kamina o'z nafsini ham xushnud qilurman va sulton amrini... Sen xo'jangga tanbih bergudek bo'ldingmu?*

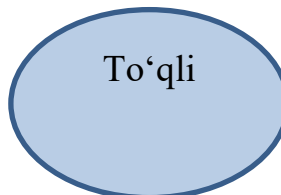
7. O'ynoqilik. *O'ynoqi qo'zi oyna sindirar.* Majozda haddan tashqari o'ynoqi boladan qo'rqish kerakligi ifodalangan bo'lib, ya'ni bundaylar eng qadrli narsani yo'qotishi mumkinligi ta'kidlanadi. Ko'zgu, oyna kabilarning asosi suvga borib

taqalgani sababli o'zbek xalqi orasida ko'zgu, oynaga tozalik, shaffoflik ramzi sifatida qaraladi.

8. O'ziga xoslik. *Qo'zi ma'rab o'sar, Bola yig'lab.* Qo'zining o'ziga xosligi bu – uning ma'rashi bo'lganligi kabi hayotda ham bola yig'lab voyaga yetadi.

1. Afzallik
2. Boylik
3. Illatning saqlanishi

1. Afzallik. *Minnatli tuyadan beminnat to'qli yaxshi.* To'qli – urg'ochi qo'zi, qo'zichoq. Minnatli oshdan beminnat, hajm jihatdan kichik bo'lsa-da har qanday narsa, buyum, xizmat afzal ekanligiga maqolda ishora qilinadi.

2. Boylik. *Eshon keldi – to'qli ketdi.* O'tmishda ilmiga amal qilmagan ayrim din namoyondalari o'z targ'ibot-tashviqotlari bilan zolimlarga zulm pichog'ini qayrab borayotganliklari va o'zlari mehnat qilmay o'zgalar hisobiga yashayotganliklarini ko'rgan, bilgan, fahmlagan xalq ularning notog'ri xatti-harakatlarini tanqid qiluvchi fikrlarni ushbu maqol orqali bildirgan [7, 87].

3. Illatning saqlanishi. *Qo'ziligidagina sutga to'yimagan, To'qliligida turtkisin qo'yimas.* Xalqimizda yangi tug'gan sigirning quyuq sutini yig'ib, pishirib, og'iz qilib, tansiq taom sifatida qo'ni-qo'shnilarga tarqatish odati mavjud. Go'dakligida shunday quyuq, to'yimli sutga yolchimagan to'qli ulg'ayganida ham to'yimaydi, hayotining dastlabki davrlarida qorni to'yimagan maqol, ochko'z inson umri davomida ham shu xususiyatini saqlab qoladi. Ushbu maqol keksa kishilar yosh onalarga: bolani **o'g'zingga** yaxshilab to'yg'az, deb nasihat qilgan chog'da qo'llanadigan paremalardan biri sanaladi.

1. Boylik

Sovliq to'yda kerak, Sog'lik kunda kerak. Nayman urug'iga mansub o'zbeklarda ona qo'ylar sovliq deb yuritiladi. Xalqimizda to'yga qo'y qo'shanch qilish odati mavjud. Shu jihatga ko'ra, maqolda sovliq to'yda as qotishi, inson uchun esa sog'lig' kundalik ehtiyoj ekanligi ilgari surilgan.

Boylikning boshi – sovliq. Xalqimiz o'tmishida boylik ro'zg'orda saqlanadigan jonliq bilan belgilanganligi sababli turkiylar xonadonida mayda mol sifatida, asosan, qo'y, ya'ni sovliq boqilgan. Chunki u tez ko'payuvchan va ulg'ayadigan chorva

mollaridan sanaladi. Demak, maqolda sovliq – xonadon egasiga daromad olib keladigan jonivor sifatida baholanadi.

1. Boylik

Hisori

Yung olaman desang – jaydari, Boy bo'laman desang – hisori. Bulung'urlik cho'ponlar oyoqlari uzun, yungi qilchiq bo'ladigan [6, 16] qo'yni hisori deb nomlashadi. Ajdodlarimizda hisori boylik ramzi sifatida baholangan bo'lib, ushbu holat maqolda xuddi shu taxlitda metaforizatsiyaga uchragan.

1. Bepisandlik

Shishak

Shishak so'yding, Pishak so'yding. Xalqimizning mehmondo'stligi, bag'rikengligi uning uyiga tashrif buyurgan mehmon hurmatiga atab qo'y, qo'chqor so'yishi bilan belgilangan. Hisori qo'ylarni iloji boricha shishakligida so'ymaganlar. Shishak – bir yoshli qo'chqor. Uning go'shti oz bo'lsa-da, eti mazali bo'ladi. Hajm-miqdor jihatdan pishak, ya'ni mushukka o'xshatilgan shishak, odatda, ozlik, maydalik, bepisandlik semalarini ifodalab kelishga xizmat qiladi.

1. Mahsulot manbayi

Jaydari

Yung olaman desang – jaydari, Boy bo'laman desang – hisori. Junni ko'p beradigan qo'y *jaydari, jundas jaydari* kabi nomlar bilan atalishi ma'lum. Agar qo'ychi boy yoki cho'pon jun (yung) olish niyati bo'lsa, jaydari navli qo'yni boqishi, aks holda daromad ko'rish istagidagilar esa hisorini boqishi ma'qulligi ta'kidlangan.

Ajdodlarimiz turmush tarzida chorva nomlarining faol qo'llanishi, ularning metaforizatsiyaga uchrab maqol tarkibidan o'rin egallashi ushbu zoonimlarning otabobolarimiz kundalik hayotida muhim o'rin tutganligidan, ular umrguzaronligining bir qismiga aylanganligidan darak beradi. Kuzatishlar natijasida o'zbek xalqining milliy yashash tarzini ifodalagan maqollarning aksariyatida “qo'zi”: *befarosatlik, beg'amlik, himoyasizlik, uddaburonlik, bepisandlik, o'ynoqilik, o'ziga xoslik, tez ulg'ayuvchanlik* kabi semalarda reallashib, odatda, *ojizlik* ma'nosida kelishi; “to'qli”, “sovliq”,

“hisori”: *boylik*; “shishak”: *bepisandlik*; “jaydari”: *mahsulot manbayi* kabi yetakchi semalarni ifodalashi ayonlashdi.

Tahlillar o‘zbek xalqi ongidan “qo‘y” LMGga kiruvchi leksemalar bilan bog‘liq tushunchalar chuqur o‘rin egallaganligi va har bir holat bo‘yicha ularning alohida-alohida ma‘no ifodalashga xoslanganligi ko‘rsatdi. Bu esa, o‘z navbatida, ajdodlarimiz milliy ongining serqirraligi, tafakkur tarzining kengligi, hayotida mavjud bo‘lgan ijtimoiy voqealarni ramzlarda ifodalash darajasi nihoyatda yuksakligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007. – 687 б.
2. Begmatov E. va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 3-jildi – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 687 b.
3. QUR‘ONI KARIM. Qalam surasi. 51-52-oyat. “HILOL NASHR” nashriyot-manbasi. Ma‘nolar tarjimai. – 403 b.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2005. – 289 б.
5. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Т., 2005. – 289 b.
6. O‘zbek xalq maqollari. 1-jild. A-O. – Toshkent: Fan, 1987. – 368 b.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдли. 1-жилд. А-Р. Москва: Рус тили. 1981.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikki jildlik. 1-jild. A-R. Moskva: Rus tili. 1981-yil.
9. Malik Tohir. Shaytanat. Uchinchi kitob. – Т.: Nashriyot-matbaa konserining Bosh tahririyati, 1997. – 384 b.
10. Gulxaniy. Zarbulmasal va g‘azallar. – Т.: O‘zSSR Davlat badiiy adabiyoti, 1958. – 39 b.
11. Chorvachilik. – Т.: O‘qituvchi, 1980. – 380 b.
12. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990. – Б. 528; Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.
13. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. – Т., 1990. – В. 528; Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma‘nolar mahzani (o‘zbek maqollarining izohli lug‘ati). – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2001. – 448.

KO'P MA'NOLILIK, PRESUPPOZITSIYA VA ASKIYA

Usmonjon Rahimov²⁰Zebiniso No'monova²¹

(Andijon, O'zbekiston)

Annotatsiya

Ushbu maqolada tadbiiy tilshunoslikdagi ayrim muammolar, pragmalingvistik tadqiqot usullari, so'zlarning ko'pma'nolik, ma'no ko'chish hodisalarining pragmatik tadqiqi, paralingvistik vositalarning lingvopragmatik tadqiqi, ularning tagma'no-presuppozitsiya bilan bog'liq tomonlari yoritilgan. Xalqimiz donoligining bir ko'rinishi bo'lgan askiya va qiziqchilik san'tidagi so'z o'yinlari, kulgi qo'zg'atishga asos bo'lan nutqiy vaziyatlar pragmatik tadqiq etilishi to'g'ri xulosa chiqarishga olib kelishi ochib berilgan. Chunki askiya va qiziqchilik san'atida so'z qo'llashda o'ta zukkolik talab etiladi va san'atkor so'zni noto'g'ri qo'llasa, ma'no nozikliklar nuqtai nazardan inson sha'ni va nafsoniyatiga tegishi, uyatsiz holatga tushib qolishi mumkinligi pragmatik tahlil qilingan. Shuning uchun har qanday matni pragmalingvistik va lingvopoetik tahlil qilish xolisona xulosaga olib kelishi va maqsadga muvofiq bo'lishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *askiya, qiziqchilik san'ati, pragmalingvistika, pragmatika, lingvopoetika, ma'no ko'chish, ko'pma'nolilik, paralingvistika, tagma'no, presuppozitsiya*

POLISEMY, PRESUPPOSITION AND ASKIYA

Abstract

In this article is discussed some problems in applied linguistics, research methods of pragmatic linguistic, pragmatic study of polysemy, phenomena of figurative meaning, linguopragmatic study of paralinguistic means and their aspects related to meaning-presupposition. It has been revealed that the pragmatic study of speech situations which are the basis for laughter, which is a manifestation of the

²⁰ **Usmonjon Rahimov** – filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malakasini oshirish markazi Andijon viloyati hududiy bo'linmasi rahbari.

²¹ **Zebiniso No'monova** – Andijon davlat universiteti doktranti

Iqtibos uchun: Rahimov U., No'monova Z. 2023. "Ko'pma'nolilik, presuppozitsiya va askiya". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 132-138.

wisdom of our people and puns in the art of askiya which leads to the correct conclusion. Because the use of words in the art of askiya and comedianism requires great ingenuity, and if the artist uses words incorrectly, the meaning affects on the honor and dignity of a person in terms of subtleties which is related to shameless which may be pragmatic analysis of the possibility of falling into the situation. Therefore, it is shown that the pragmalinguistic and linguopoetic analysis of any text leads to an objective conclusion and is appropriate for the purpose.

Key words: *askiya, comedianism, pragmalinguistics, pragmatics, ambiguity, linguopoetics, change of meaning, paralinguistics, connotation, presupposition.*

Askiya xalqimiz donoligini namoyish qiluvchi va milliy urf-odatlarimizni, o'ziga xos an'analarimizni avlodlardan avlodlarga yetkazuvchi alohida san'at hisoblanadi. Bu san'at insonlarga kulgi orqali estetik zavq beradi. Unda oddiy kulgi bo'lmay, balki xalq donoligi asosida yaratilgan quyma so'zlar ostidagi kulgi bo'ladi. SHuning uchun bu san'at ustalari va muxlislardan zukkolik talab etiladi. Chunki askiya matnida kulgi qo'zg'atuvchi asoslar xilma-xil bo'ladi. Dastlab ularni lisoniy vositalar, lisoniy bo'lmagan vositalarga ajratish mumkin. Kulgi qo'zg'atuvchi asoslarni tushunish uchun askiya matnidagi so'zlarning lisoniy xususiyatlarini aniqlash zarur. Askiyada kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy asoslarga tildagi ko'p ma'nolilik, ma'nodoshlik, shakldoshlik va ziddoshlik hodisalarini kiritish mumkin. Bundan tashqari, ma'no ko'chish hodisalari, o'xshatish, sifatlash, jonlantirishlar ham kulgi qo'zg'atishi mumkin.

Keyingi davrlarda so'z ustalari – askiyachi va qiziqchilar so'zlarning ko'pma'noligi asosida turli ichakuzdi matnlar yaratmoqdalar. Ayniqsa, Hojiboy Tojiboev ijodida bu narsa o'ziga xos tarzda amalga oshirilgan. Bu ijodkor so'zlarning ko'pma'noligidan nihoyatda ustalik bilan foydalanib, xalqimiz qalbiga yo'l topgan. Masalan, H.Tojiboyev “yurmoq” so'zining turlicha ma'nolarini kulgi uchun asos qilib oladi. “Yurmoq” fe'li leksik jihatdan bir narsaning bir joydan ikkinchi joyga o'tishini anglatadi.. Shu bosh ma'no atrofida jiplashuvchi ma'nolar ham borki, ular shu so'zning ko'chma ma'nolaridir. “Yurmoq” fe'li “mashinaning yurishi”, “motorning yurishi”, “odamning yurishi (tetapoya tarzida)”, “qiz bola bilan yurish”, “ishning yurishi”, “havoning yurishi”, “o'rdakning yurishi”, “g'oz va juvoz yurishi”, “poezd va avtobuslarning yurishi (jadval ma'nosida)” kabi ma'nolarga ega. Hojiboy Tojiboev shu so'zning ma'nolari o'rtasidagi munosabatdorlik orqali kulgili hangoma tuzadi. Unda kulgi uchun asos “yurmoq” so'zining ikkinchi ma'nosi bo'ladi. Birinchi ma'no – bosh ma'no hisoblanib, “insonning yurishi”ni anglatga, ikkinchisi “qiz bola bilan yoki

ayol kishi bilan oshiqona yurishni” anglatadi. Askiyada ko‘proq shakliy jihatdan insonning yura olish qobiliyatiga e’tibor qaratilib, har qanday inson 2 yoshdan keyin yura olishi ta’kidlanadi. Matnda sintaktik-shakliy jihatdan insondagi yura olish qobiliyati ifodalansa-da, lekin mazmunan “oshiqona yurish” anglashiladi. Shu ma’no kulgi qo‘zg‘atadi. Ya’ni “... palonchining eri yurarmish. Ha, yuradi-da. Nima, o’tirsinmi? Bu yerda yuguradiganlar bor-u. Qani, aytinglarchi, kimning eri yurmaydi! Hammaniki yuradi...”

Matnda “yurar emish”, “o’tirsinmi”, “yuguradiganlar” so‘zlari shakliy jihatdan odamning yura olish qobiliyatiga e’tiborni qaratadi. Lekin mazmunan “oshiqona yurishni” anglatadi. “Er” so‘zi esa “oshiqona yurish” ma’nosini yana ham kuchaytiradi. Natijada ko‘p ma’nodlilik asosida kulgi qo‘zg‘atadi. Lekin har qanday ko‘p ma’nodlilik kulgini paydo qilavermaydi.

Kulgi qo‘zg‘alishi uchun ham shakliy, ham mazmuniy uzviylik, aloqadorlik bo‘lishi kerak. Agar o‘zaro aloqadorlik shaklan hamda mazmunan bir butunlikni tashkil etmasa, kulgi qo‘zg‘almaydi. Masalan: xalqimiz orasida chaqaloqning yurishi katta xursandchilik sifatida nishonlanadi. SHuning uchun “palonchining o‘g‘li yurib qolibdi” tarzidagi gapda “tetapoya bo‘lib yurish” ma’nosi tushunilib, “hayriyat, qo‘li bo‘shab qolibdi”, - deb javob beriladi. Bu gaplardagi “o‘g‘li”, “yurib qolmoq” so‘zlari “oshiqona yurish” ma’nosiga ishora qilmaydi. Natijada muayyan nutqiy sharoitda kulgi uchun asos bo‘lmaydi. Bu gaplarda ham ikki mazmun tushunilishi mumkin. Lekin ikki mazmun anglanishi uchun muayyan nutqiy sharoit, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida o‘zaro shartnomaviy munosabat bo‘lishi kerak. Ya’ni, so‘zlovchi hamda tinglovchi o‘rtasida “yosh bolaning yurishi haqidagi axborot bo‘lsa, yangi yo‘lga yurish” tushuniladi. Agar so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida “kasal bo‘lib qolgan, yurmayotgan bola – voyaga yetgan kishi va hokazo” haqida axborot bo‘lsa, kasalligi shifo topibdi, darmonga kirib qolibdi” kabi mazmun tushuniladi. Keyingi “hayriyat, qo‘li bo‘shab qolibdi” gapi muayyan nutqiy sharoitda, o‘zaro shartnomaviy munosabatda ikkala gap uchun ham mos kelaveradi. SHuning uchun har qanday gapni axborot vositasi sifatida tushunishimiz uchun muayyan nutqiy sharoit hamda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi kommunikativ maqsad birligi – umumiyliigi bo‘lishi zarur. Ana shunday zaruriy shartlar umumlashmasi bo‘lmasa, kulgi qo‘zg‘almaydi.

Biz yuqoridagi “palonchining o‘g‘li yurib qolibdi” gapini boshqacharoq shakllantirsak, kulgi qo‘zg‘alishi mumkin. Lekin shunda ham muayyan nutqiy sharoit va so‘zlovchi hamda tinglovchi o‘rtasidagi o‘zaro shartnomaviy munosabat kulgiga

moslangan bo'lishi shart. Masalan, "palonchining o'g'li yurib qolibdi" gapini quyidagicha shakllantirish mumkin:

1. Palonchining o'g'li yuradigan bo'lib qolibdi.
2. Palonchining o'g'li yurar emish.
3. Palonchining o'g'li yuradigan chiqibdi.
4. Palonchining o'g'li yuryapti ekan

5. Palonchining o'g'li yurgan ekan. So'zlovchi va tinglovchilar o'rtasidagi o'zaro shartnomaviy munosabatda. "Qizlar bilan yurish" ma'nosi bo'lsa hamda muayyan nutqiy sharoit ham shunga qaratilsa, yuqoridagi gaplarda quyidagicha ma'nolar anglashiladi:

birinchi gapda "Voyaga yetib, qizlar bilan gaplashadigan bo'lib qolibdi", ikkinchi gapda "Qizlar bilan yurar emish", uchinchi gapda "Qo'nimsiz, odobsiz chiqibdi", to'rtinchi gapda "Qizlar bilan gaplashayapti ekan", beshinchi gapda "Qizlar bilan yurgan ekan" kabi ma'nolarni tushunish mumkin.

Agar muayyan nutqiy sharoitda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida "Kasali tuzalib, darmonga kirib qolibdi" tarzida gap ketsa, u holda boshqacha ma'no anglashiladi.

SHuning uchun har qanday ko'p ma'nolilik orqali kulgi qo'zg'alishi uchun albatta o'zaro shartnomaviy munosabat va muayyan nutqiy sharoit bo'lishi zaruriy shartlardan biri hisoblanadi.

Quyidagi matnni ko'rib chiqamiz: - "... choyxonamizda qora choy, ko'k choy, oq choylar bor. Qaysinisidan damlab kelay? – Oq choy bo'lishini endi eshitayapman, u qanaqa choy? - Qora choy qon bosimini ko'taradi, ko'k choy tushiradi. Oq choy hofizlarga".

Bu matnda kulgi qo'zg'alishiga "oq choy" birikmasi asos bo'ladi. "Oq choy" birikmasi ikki ma'no ifodalaydi. Birinchisi – "qaynoq suv", ikkinchisi – "spirtli ichimlik – aroq". Ikkala ma'nosi ham matnga shakliy va mazmuniy jihatdan mos kelaveradi. Kulgi qo'zg'alishi uchun ikkinchi ma'nosi asos bo'ladi. Birinchi ma'nosi matndagi asos ma'no bo'lib, u hofizlarning ovozi bo'g'ilib qolmasligi uchun qaynoq suv ichishni anglatadi va shu so'z birikmasi ostida "spirtli ichimlik" ma'nosi ham bo'lib, u tagma'no hisoblanadi. Xuddi shu tagma'no kulgiga asos bo'ladi.

Bundan tashqari, tildagi metonimiya hodisasi asosida ham kulgi qo'zg'alishi mumkin. So'z ma'nolarining ko'chishida metonimiya alohida ahamiyat kasb etadi. Unga ko'ra, predmet yoki hodisalarning makon va zamondagi o'zaro doimiy bog'lanishlari asosida birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi. Bunda bir predmet bilan

ikkinchi predmet o'rtasida tashqi va ichki o'xshashlik bo'lmaydi. Ular orasidagi doimiy aloqa biri nomi bilan ikkinchisini atash imkonini beradi. [1,2]

Ana shunday hodisa asosida askiyachilar va qiziqchilar insonlarni kuldiruvchi matnlar yaratadilar. Hojiboy Tojiboev ijodida "...palonchining oshida ko'rinmadingiz" gapi orqali kuldiruvchi hangomalar bor edi.

Bu hangomada kulgi qo'zg'alishiga metonimiya orqali ko'chayotgan ma'no asos bo'ladi. Bunda "osh" so'zi o'zaro makon va zamonda to'y, marosim o'rnida qo'llangan. SHuning uchun "marosimda ishtirok etmagan" tushunchasini ifodalash uchun "oshida ko'rinmadingiz" birikmasi ishlatilgan. Natijada to'g'ri ma'noda "Marosimda qatnashmadingiz" tarzida qo'llanilgan. Lekin shu gapning tagida ikkinchi ma'no borki, u "osh" so'zi bilan bog'liq holda yuzaga chiqadi. Uning yuzaga chiqishi ham to'g'ri ma'noda tushuniladi. Ya'ni "oshni ichida odam ko'rinmasligi" anglashilib, kulgi uchun asos bo'ladi. Shuning uchun "oshida ko'rinmaslik" birikmasi yuqoridagi gap uchun ham shakliy, ham mazmuniy mos keladi. Bu ikki jihatdan moslik ham to'g'ri ma'nodagi fikr ifodalashga ham kulgi qo'zg'atishga asos bo'ladi. "Oshda ko'rinmaslik" birikmasi ko'chma ma'noda "birovning oshida – marosimda ishtirok etmaslik"ni ifodalab, gapdagi sintaktik bog'lanishning kommunikativ vazifasini ko'rsatadi. To'g'ri ma'noda esa kulgi qo'zg'atishga asos bo'lib, "oshning ichida ko'rinmaslikni" anglatadi.

Yana shunday matnlardan birida "samovarda ko'rdik" birikmasi ishlatiladi. Bunda ham metonimiya asosida samovar – choyxona ma'nosini anglatadi. Askivyachi esa so'z birikmaning ko'chgan ma'nosini emas, to'g'ri – predmet ma'nosini asos qilib kuldiradi.

Xullas, askiyada kulgi qo'zg'atish uchun lisoniy asoslar bor bo'lib, ular turlicha tagma'nolar orqali, tildagi xilma-xil hodisalar tufayli yuzaga chiqadi.

Bundan tashqari, kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy bo'lmagan vositalar borki, ular nutqni bevosita kuzatib boruvchi asoslar hisoblanadi. Ular til tuzilishiga kirmaydi, ammo nutqning ta'sirliligini, mazmunan murakkabligini ta'minlaydi. Ana shunday vositalar ichida "imo-ishoralar", "mimikalar" alohida o'rin tutadi. Ular tilshunoslikda paralingvistik vositalar nomi ostida o'rganiladi. Paralingvistik vositalar nutqning ta'sirliligini, ixchamliligini ta'minlaydi. SHu bilan birgalikda kulgi qo'zg'atish uchun asos bo'ladi. Nutqda ifodalash mumkin bo'lmagan holatlarni imo-ishoralar va mimikalar orqali ifodalash mumkin bo'ladi. Mimikalar, imo-ishoralar xilma-xil bo'lib, turlicha ma'no ifodalashga xizmat qiladi. [3]

Kulgi qo'zg'atuvchi vositalarga ovoz toni va ohangni ham kiritish mumkin. Ovozni pasaytirish, ko'tarish, ohangini o'zgartirish orqali ham kulgi ifodalash

mumkin. Masalan, Hojiboy Tojiboev ijodida ana shunday holatni kuzatish mumkin. U bir hajviyasida “Hammayoq odam” birikmasini uch xil ohang bilan aytib, ham fikrning ta’sirliligini ham kulgini yuzaga keltiradi. Ya’ni “Hammayoq odam!”, “Hammayoq o:dam!!”, “Hammayoq o::dam!!!” tarzida aytib, ham odamning ko‘pligini ta’kidlasa, ham kulgini qo‘zg‘aydi. Bunda kulgini qo‘zg‘ovchi asos ohang bo‘ladi. Chunki kinoteatr kassasi oldidagi odamlarning ko‘pligini so‘z bilan emas, ohang bilan asoslab, kulgini yuzaga keltiradi. SHuning uchun muayyan nutqiy vaziyat va nutqiy sharoitda ohang orqali ham kulgi qo‘zg‘alishi mumkin. Tinglovchilar odamlarning qay darajada ko‘p ekanligini ohang orqali tushunib, kuladi.

Kulgining yuzaga kelishida mubolag‘a ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mubolag‘a orttirib, bo‘rttirib ko‘rsatish ma’nosini bildiradi. Mubolag‘ada ikki xil xususiyat ko‘rsatiladi. Birinchisi haddan ziyod kattaytirilsa, ikkinchisida haddan ziyod kichraytiriladi. Bu holat ilmiy adabiyotlarda giperbola va litota tarzida izohlanadi.

Mubolag‘ada ham ko‘chma ma’no alohida ahamiyat kasb etadi. Lekin uni to‘g‘ri ma’noda tushunmaslik kerak. Askiyada mubolag‘a ko‘proq loflar aytib kuldirish uchun ishlatiladi. Quyidagi matnda ana shunday holatni kuzatishimiz mumkin. “Birinci lofchi ikkinchi lofchiga o‘g‘lini maqtab kuldi: - Mening o‘g‘lim 3 yosh bo‘lishiga qaramay, bo‘yi chunonam o‘sib ketdiki, yulduzlarni qo‘li bilan ushlab tekshirayapti. Ikkinchi lofchi birinchi lofchiga javob berdi: - o‘g‘lingiz yulduzlarni tekshirayotganda, boshiga biror narsa tegibdimi? Birinchi lofchi bulutni aytayotgan bo‘lsa kerak, deb o‘ylab, javob beribdi: - Ha. Ikkinchi lofchi: - O‘sha tekkan narsa o‘g‘lim kiygan to‘nning peshi bo‘ladi.

Bu matnda mubolag‘a asosidagi tagma’no kulgi uchun asos bo‘lyapti. Natijada “to‘n” va “pesh” so‘zlari orqali o‘ziga xos mubolag‘a yuzaga kelyapti.

Xullas, askiya va hajviy hikoyalar hamda qiziqchiliklardagi kulgining lisoniy asoslari mavjud. Ular nutqiy jarayonda o‘ziga xos ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Ularni umumiy tarzda kulgi qo‘zg‘atuvchi vositalar deyish mumkin. Kulgi qo‘zg‘atuvchi vositalar alohida tekshirishni talab etadi. Chunki bu vositalarning lisoniy xususiyatlari nihoyatda murakkab bo‘lib, ko‘pqirrali butunlik hisoblanadi. Unda lisoniy birliklar va lisoniy bo‘lmagan uzvlar o‘zaro munosabatdorlikda birlashadi. Umumiy birlikda ham fikr ifodalaydi, ham kulgi qo‘zg‘atadi. “Kosa, kosa tagida nim kosa” yuzaga chiqadi. Kosa tagidagi nim kosa asosida kulgi qo‘zg‘aladi. Kinoya, kesatiq, qochiriqlarda ham yuqoridagicha xususiyat bor. Ular anglatgan ma’nolarni tushunish uchun ham nutqiy sharoit, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi shartnomaviy munosabat hisobga olinishi kerak. SHu sababdan tildagi tagma’no

hodisasi yuqoridagilarni tushunishga yordam beradi, lisoniy asoslarini yoritishga imkoniyat yaratadi. Xullas, yuqoridagicha matnlarni presuppozitsion aspektida tekshirilsa, xolisona xulosalar olish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev M. va boshq. O‘zbek tili. – Toshkent. 1978.
2. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent. 1980.
3. Nurmonov A. O‘zbek tilining paralingvistik vositalari haqida. – Andijon, 1980.

References

1. Mirzayev M. and others. The Uzbek language. Tashkent. 1978 year.
2. Shoabdurahmonov Sh. and others. Modern Uzbek literary language. Tashkent. 1980 year.
3. Nurmonov A. On the paralinguistic means of the Uzbek language. Andijan, 1980 year.

**SINONIMLAR IZOHLI LUG'ATLARIDA SINONIMIK QATORLARNI
TUZISH ASOSLARI**

Farida Saidova²²
(Toshkent, O'zbekiston)

Annotatsiya

O'zbek tilshunosligida hozirgi kunda leksikografik tadqiqotlar va amaliy lug'atchilikka alohida urg'u berilmoqda. Xususan, lug'at tuzish metodikasi bo'yicha amaliy lingvistik tadqiqotlarning bajarilayotganligi, davlat grantlari asosida maqsadli loyihalarning amalga oshirilayotganligi, buning natijasi o'laroq, lug'atlarni takomillashtirishga doir amaliy tavsiyalarning taklif etilayotgani – fikrimiz dalili. So'zlararo leksik-semantik munosabatlar hamisha tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan hisoblangan. Jumladan, sinonimiya hodisasi o'zining turli-tumanligi, tarkibiga boshqa hodisalarni qamrab olishi bilan ahamiyatli. Hozirgi kunda yaratilayotgan va dolzarbligi yuqori bo'lgan sinonimlar izohli lug'atlarida sinonimik qatorlarni tuzish mezonlarini ishlab chiqish muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Sinonimik qatorning chegarasini belgilashda bosh so'zning ahamiyati katta. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, lug'aviy paradigmalarning bir qator sifatida namoyon bo'lishi, har bir qatorning o'z bosh so'zi bo'lishi tabiiy. Bitta leksemaning mazmuniy maydon hosil qiluvchi a'zolari mavjud bo'lsa, umumiy ma'noga ega bo'lgan bosh so'z ham mavjud. Bundan tashqari sinonimik qator a'zolarining joylashish tartibi bo'yicha ham ayrim mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *bosh so'z, izohli lug'at, leksema, lug'at, mezon, sinonimiya, sinonimik qator, sinonimik qator a'zolari*

**FUNDAMENTALS OF COMPOSING SYNONYMIC LINES I
EXPLANATORY DICTIONARIES OF SYNONYMS****Abstract**

In Uzbek linguistics, lexicographic studies and practical lexicography are currently being emphasized. In particular, the fact that practical linguistic research is being carried out on the methodology of creating a dictionary, targeted projects are

²² **Farida Sidova** – Renessans ta'lim universiteti dotsent v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) saidovafarida95@gmail.com, +998978561595

ORCID ID: 8.811.111.8.81'373

Iqtibos uchun: Saidova F. 2023. "Sinonimlar izohli lug'atlarida sinonimik qatorlarni tuzish asoslari". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 139-152.

being implemented on the basis of state grants, and as a result, practical recommendations for improving dictionaries are being offered - proof of our opinion. Lexical-semantic relations between words have always been considered one of the most urgent issues of linguistics. In particular, the phenomenon of synonymy is important due to its diversity and the fact that it includes other phenomena. One of the most important issues is the development of the criteria for creating synonymy lines in the explanatory dictionaries of synonyms that are being created and are of high relevance today. The main word is of great importance in determining the boundary of the synonymous line. At this point, it should be noted that it is natural for lexical paradigms to appear as a series, and each series has its own head word. If there are members of one lexeme that form a meaningful field, there is also a head word with a common meaning. In addition, some comments on the order of placement of the members of the synonymous series have been made.

Key words: *head word, annotated dictionary, lexeme, dictionary, criterion, synonymy, synonym series, members of synonymous series.*

Tildagi o‘zgarish (so‘zning eskirishi / yangi so‘z paydo bo‘lishi) davr talabi va boshqa omillar bilan bog‘liq. Tilshunoslik taraqqiyoti ham shunday. Dunyo tilshunosligida bo‘layotgan o‘zgarishning ko‘pida inson va til munosabati aks etadi. Tilning insonga, insonning tilga ta’siri tilshunoslikdagi chayir qoidalarni o‘zgartirib yubordi. U inson bilan chuqurroq bog‘landi (albatta, biz nazarda tutgan inson tilshunos emas). Hozirgi kunda aksar tadqiqot amaliy, ya’ni tilning inson uchun ahamiyati va samaradorligi fonida olib borilmoqda. Xususan, o‘zbek tilshunosligida ham “nazariyadan amaliyotga”, “lisoniy imkoniyat – shaxs – nutq” tamoyili asosida ish ko‘radigan amaliy filologiya oyoqqa turmoqda [Khamroyeva , Mengliyev 2019, 105-107; Mengliyev , Karimov 2020; Musulmonova 2020; Turayeva 2020; Gulyamova, Mengliyev 2019].

Tilning rivojlanishida, ayniqsa, leksik sathning ahamiyati juda katta. So‘z har doim tilshunoslik uchun muhim obyekt hisoblangan. Bu o‘zgarmas hodisa. Chunki inson muloqotga kirishishi uchun, albatta, gaplardan foydalanadi. Gaplar esa so‘zlashuv nutqida juda qisqa, hattoki bitta so‘zdan, bitta ishoradan iborat bo‘lishi mumkin. So‘zning ma’nosi, uni qanday qo‘llash va shu so‘zga tegishli ma’lumotlar izohli lug‘atda namoyon bo‘ladi. Izohli lug‘atning til rivojidagi o‘rni undagi so‘z ma’nolarining to‘g‘ri ochib berilgani bilan beqiyos.

Shaklan har xil, mazmunan bir xil so‘zlar qatorining muayyan o‘xshashlik asosida o‘zaro bog‘lanishi, bu birliklar orasidagi farqlar, ularning tabiati va yuzaga

chiqish sabablari maxsus ilmiy ishlarda, o'nlab qo'llanma va darsliklarda o'z yechimini topgan [Ne'matov, Rasulov 1995, 105]. Sinonim leksema semalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo'lib, ifoda semasi farqlanadi. Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, ibora, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so'z, so'z birikmasi, nutqiy ko'chma so'z bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi [Ne'matov, Rasulov 1995, 113].

Adabiyotlarda sinonimlar, asosan, to'rt turga bo'linadi [Sodiqov, Abduazizov, Irisqulov 1981, 104]:

1. Ma'no ottenkasiga putur yetkazmay, bir-birining o'rnida bimalol ishlatila oluvchi so'zlar *absolyut sinonim* deyiladi: *tilshunoslik – lingvistika*.

2. Ma'no jihatdan farqlanuvchi sinonimlar **semantik tipga** kiradi: *botir, jasur, qo'rqmas, dadil*.

3. Nutq situatsiyasi yoki kontekstda ma'nolari jihatdan bir-birining o'rnida qo'llana oluvchi sinonimlar *kontekstual sinonim* sanaladi: *shoir, yozuvchi, adib*.

4. Ma'no ottenkalarida emotsional-ekspressiv hissiyotni ifodalovchi sinonimlar – *stilistik sinonim*: *yz, bashara, aft, chehra, nusxa, turq*.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra assotsiatsiyalanuvchi turidan bo'lgan sinonimiya bugungi kunda ham dolzarbligi, amaliy ahamiyatini yo'qotmagan, nazariy bahs-munozaralari haligacha davom etayotgan hodisa. Sinonimlarning o'zbek tilshunosligida nazariy tadqiqi va lug'atlarining tuzilishi o'tgan asrning 40-yillaridan boshlandi. Tilshunos S.Ibrohimov tomonidan maktab o'quvchilari uchun 1939-yilda tuzilgan ilk "O'zbek tilining sinonimlar lug'ati"dan boshlangan sinonimik leksikografiya amaliyoti Hojiyevning 1974-yilda nashr etilgan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" [Hojiyev 1974, 308] da o'zining an'anaviy taraqqiyot bosqichiga yakun yasadi deyish mumkin. 2022-yil nashr qilingan "O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati" [Mahmudov 2022] (2 jilddan iborat) sinonimik leksikografiyaning yangi bosqichini boshlab berdi. Izohli lug'at juda mukammal ko'rinishga ega. Mualliflar tomonida sinonimlar izohiga o'zgacha yondashuv sinonimik qatorlar tahlil qilinganda yaqqol ko'zga tashlanib turibdi. Bu lug'atni o'zbek leksikografiyasining ulkan yutuqlaridan deb hisoblash mumkin.

O'zbek lug'atchiligi namunalarini yaratish mobaynida tuzilgan reja, mavjud maxsus qo'llanma, yo'riqnomalarga asoslanilgan. S.F.Akobirovning "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning chegaralari va manbalari haqida"gi maqolalari [Akobirov 1971,

1960, 1965, 1966], akademik A.Hojiyev tomonidan tuzilgan “O‘zbek tilining ko‘p jildli izohli lug‘atini tuzuvchilar uchun yo‘riqnoma” kabilar shular jumlasidan [Sabirova 2021, 60].

O‘zaro ma‘nodosh bo‘lgan so‘zlar guruhini sinonimik qator tashkil qiladi. Sinonimik qatorlar ikki yoki undan ortiq so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin. Eng kichik sinonimik qator ikki so‘zdan tashkil topgan bo‘lib, bunday sinonimlar tilshunoslikda leksik dubletlar (mutlaq sinonimiya, absolyut sinonimlar) deb yuritiladi: *gul, chechak; yozuvchi, adib; muallif, avtor; tilshunos, lingvist; joy, o‘rin* va h.

Sinonimlarning bu turi leksik dubletlar (mutlaq sinonimlar) deyarli barcha tillarda mavjud. Masalan, *tilshunos – lingvist* so‘zlari o‘zaro mutlaq sinonim. Ammo nutqiy vaziyatda (kontekstda) ulardagi mutlaqlik xususiyati pasayadi. *H.Berdiyev mashhur tilshunos va adabiyotshunos olimlar rahbarligida tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yozgan*. Mazkur jumladagi *tilshunos* so‘zi o‘rniga *lingvist* so‘zini qo‘yib ko‘rish orqali bu fikrni isbotlash mumkin. *Berdiyev mashhur lingvist va adabiyotshunos olimlar rahbarligida tilshunoslikka oid ilmiy asarlar yozgan*. Bu gapdagi g‘alizlik *lingvist* va *olim* so‘zlari valentlikka kirisha olmasligida ko‘rinadi. Chunki *lingvist* so‘zning denotativ semasida *olim* tushunchasi mavjud. *Tilshunos* so‘zi esa *olim* so‘zini talab qiladi.

Leksik dubletlar haqida A.Hojiyev shunday fikr bildiradi: “Agar hech qanday farqli belgi bo‘lmasa, bunday sinonimlik o‘tkinchi holat bo‘lib, ma‘lum vaqtlardan so‘ng ulardan biri shu ma‘noda iste‘moldan chiqadi. Tilning tabiati shuni talab etadi” [Hojiyev 1981, 241]. Bu fikrni taniqli semasiolog M.Mirtojiyev qo‘llab-quvvatlaydi va absolyut sinonimlar tarkibidagi bir so‘z yoki arxaiklashadi, yoki sherigiga nisbatan semantikasini bir jihati bilan farqlanishi haqida o‘z qarashlarini bildirib o‘tadi.

Sinonimlar izohli lug‘atlarining asosiy korpus qismini sinonimik qatorlar tashkil qiladi. Sinonimik qatorning chegarasini belgilashda bosh so‘zning ahamiyati katta. Bitta leksemaning mazmuniy maydon hosil qiluvchi a‘zolari mavjud bo‘lsa, umumiy ma‘noga ega bo‘lgan so‘z bosh so‘z ham mavjud. Ilmiy adabiyotlarda *bosh so‘z* terminiga sinonim sifatida *uslubiy betaraf, neytral, mo‘tadil, dominant so‘z* kabi terminlar qo‘llangan. Ushbu bo‘limda sinonimik qatorning umumiy ma‘noga ega, uslubiy betaraf, har jihatdan neytral bo‘lgan leksemani *bosh so‘z* termini qabul qilindi va qolgan o‘rinlarda xuddi shunday qo‘llangan.

Bosh so‘z sinonimik qatordagi barcha so‘zlar bildirgan umumiy ma‘noni ifodalashi, barcha uslublar uchun, barcha zamon uchun bir xilda foydalana oladigan so‘z bo‘lishi lozim. Masalan, *dushman, yov, g‘anim, ag‘yor, yog‘i* sinonimik qatorida

dushman so'zi bosh so'z sifatida tanlangan. Chunki u o'z qatoridagi boshqa so'zlar orasida eng keng qo'llaniladigan, barcha uslublar uchun umumiy xoslangan so'z.

Sinonimik qator uchun bosh so'z muhim hisoblanar ekan, avvalo, bosh so'zning chegarasini belgilab olish zarur. Bosh so'zning chegarasi bir qarashda aniqqa o'xshaydi: umumiy ma'noga ega, barcha uslublar uchun xoslangan, keng qo'llanadigan so'zlar bosh so'z sifatida tanlanadi. Vaholanki, bitta qatorda bir nechta shunday so'zni uchratish mumkin.

Jilmaymoq, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq sinonimik qatorida ikkita uslubiy betaraf so'z mavjud: *jilmaymoq* va *iljaymoq*. Ushbu so'zlarning O'TSILda keltirilgan izohida quyidagicha fikr yuritilgan: Ovoz chiqarmay ko'z, lab harakati bilan kulgi ifoda qilmoq, miyig'ida kulmoq. *Jilmaymoq* va *iljaymoq* so'zlari stilistik jihatdan neytral hisoblanadi. *Irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq* so'zlari salbiy ottenkaga ega. Bu salbiy ottenka *irjaymoq* so'ziga nisbatan *tirjaymoq* so'zida, *tirjaymoq* so'ziga nisbatan *ishshaymoq* so'zida, *ishshaymoq* so'ziga nisbatan *irshaymoq* so'zida kuchliroq.

Ushbu sinonimik qatorda ikkita uslubiy neytral so'z bo'lishiga sabab, shaxsiy munosabat bildiruvchi sememaning ikkalasi ham (ijobiy va salbiylik) mavjudligidir. *Jilmaymoq, kulimsiramoq* ijobiy bahoga ega sinonimlar hisoblansa, sinonimik qatorning boshqa a'zolari salbiy bahoni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun bu sinonimik qatorda ikkita bosh so'z hosil bo'lgan. Aslida bu qatorda ijobiylik va salbiylik bo'yog'i aralashib ketmasligi kerak. Chunki bu sinonimik qator, graduonimik qator emas. Agar ushbu qator graduonimik qatorga yuzasidan tahlil qilinsa, *belgining salbiy bo'yoqdorlik oshib borishiga ko'ra* xususiyati orqali darajalanish qatorini tiklash mumkin.

Sinonimlar ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar, qoidasi asosida sinonimlar guruhini shakllantirish, shunga asosan, bosh so'z tanlab olinishi zarur.

Sinonimik qatorda bosh so'zni belgilashda mavjud bilimlar asosida mo'tadillik, faollik, birikuvchanlik mezonlariga tayanish mumkin.

1. Mo'tadillik. Bu mezon leksemaning atash (denotativ) semasi bilan bog'liq. U sinonimik qatorni to'g'ri shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Denotativ sema leksemaning borliqdagi harakat-holatlik, narsa-predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatini atovchi, nomlovchi semadir. Ular borliq, tushuncha va sememani bir-biriga bog'lab turadi. Ayni shu sema bosh so'zni tanlashda juda muhim. *Yaxshi, tuzuk, durust, binoyi* sinonimik qatorida bosh sifatida *yaxshi* so'zi qabul qilinadi. Mo'tadillik omili asosida tahlil qilinsa, *yaxshi* so'zi *tuzuk, durust, binoyi* so'zlariga nisbatan mo'tadil va umumiy. Ularni birlashtirib turuvchi ma'no – "belgi" tushunchasi.

Sinonimik qatordagi so'zlarning barchasida shu ma'no mavjud. Ammo boshqa a'zolariga nisbatan *yaxshi* so'zida neytrallik mavjud, *tuzuk*, *durust*, *binoyi* so'zlarida esa belgining kuchsizroq ifodasi mavjud. Shunga asosan, *yaxshi* so'zi bosh so'z hisoblanadi.

2. Faollik. Leksemaning ifoda (konnotativ) semasi orqali aniqlash mumkin bo'lgan mezon. Leksemaning ifoda semasi semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri)ni atovchi turi. Bu sema sinonimik qatorda so'zlarning to'g'ri tartibda joylashishi muhim; shunga asosan bosh so'z aniqlanadi. *Yaxshi*, *tuzuk*, *durust*, *binoyi* sinonimik qatorining bosh so'zi yaxshi leksemalari faollik omili asosida tahlil qilinsa, *yaxshi* so'zida (boshqa sinonimik qator a'zolariga qaraganda) uslubiy "shaxsiy baho" semasi mavjud emas. U barcha uslublarda keng qo'llanadi, qo'llanish doirasi va davri chegaralanmaganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shu asosda *yaxshi* so'zining takrorlanuvchanlik hamda shu qator a'zolariga nisbatan qo'llanilish darajasi ortiqligi bosh so'z ekanligining isbotidir.

3. Birikuvchanlik. Leksemaning funksional semasi ushbu mezon uchun asos bo'la oladi. Leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday o'rinni egallashini bildiruvchi semadir. Bosh so'z o'z sinonimik qator a'zolaridan farqli ravishda istalgan uslubda o'zi birikishi lozim bo'lgan so'z bilan hech qanday g'alizliksiz birika olish xususiyatiga ega bo'ladi. *Yaxshi* bosh so'zining birikuvchanlik xususiyati *tuzuk*, *durust*, *binoyi* so'zlariga nisbatan keng: *yaxshi baho*, *yaxshi sifat*, *yaxshi xulq*, *yaxshi yangilik* va hokazo. Aniqlovchi aniqlanmish asosida hosil qilingan ushbu birikmalarni qatorning boshqa a'zolarida qo'llab ko'rilsa, ma'no o'zgaradi: *tuzuk baho*, *tuzuk sifat*, *tuzuk xulq*, *tuzuk yangilik*; *durust baho*, *durust sifat*, *durust xulq*, *durust yangilik*; *binoyi baho*, *binoyi sifat*, *binoyi xulq*, *binoyi yangilik* kabi. Sinonimik qator a'zolarining barchasi odam leksemasi bilangina valentlikka kirisha oladi. *Yaxshi odam*, *tuzuk odam*, *durust odam*, *binoyi odam*. Ammo *odam* so'zining sinonimi hisoblangan *inson* so'zi bilan faqat *yaxshi* so'zi valentlikka kirisha oladi.

Yuqoridagi fikrlar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

birinchidan, bosh so'z sinonimik qatorning boshqa a'zolariga nisbatan ma'no jihatdan "kambag'al" hisoblanadi. Masalan, *yuz* so'zi *oraz*, *chehra*, *bashara* so'zlarida shaxsiy munosabat ham mavjud bo'lib, ijobiylik/ salbiylik baholari qo'shimcha ma'no sifatida vujudga keladi;

ikkinchidan, bosh so'zning qo'llanish doirasi boshqa sinonimik qator a'zolaridan kengroq bo'ladi;

uchinchidan, bosh so'z sinonimik qator a'zolari uchun umumiy bir ma'noga ega bo'lganligi sababli boshqa ma'nodoshlari bilan almashib kela oladi;

to'rtinchidan, boshqa lug'aviy paradigmalari uchun muayyan sinonimik qatordan "vakil" sifatida bosh so'z tanlanadi.

Har qanday lug'at turi uchun so'zlik muammosi adabiy til va uning uslublarini chuqur tadqiq qilgan holda hal qilinishi kerak. Bu o'rinda so'z yasalishi, grammatika masalalari, shuningdek, yasama, qo'shma, juft va qisqartma so'zlarning so'zlikdan joy olishi masalalari ham ilmiy asoslanishi kerak. Shu sababdan sinonimlar lug'ati uchun sinonimik qatorni shakllantirish metodi ishlab chiqilishi lozim. Buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur quyidagi fikri orqali har bir butunlik – sistemaning bo'linuvchanlik xususiyatiga ega ekanini ta'kidlaydi: "Til yaxlit bir butunlikni tashkil qiluvchi elementlarning sistemasidir. Uni tashkil etuvchi har bir elementning ma'nosi bir paytning o'zida shu sistemani tashkil qilayotgan boshqa elementlarning mavjudligiga asoslanadi".

Sinonimik qatorni shakllantirishda bir necha tasniflarni ajratish mumkin:

- 1) sinonimik qator a'zolarining miqdoriga ko'ra;
- 2) sinonimik qator a'zolarining tuzilishiga ko'ra;
- 3) so'z turkumlari bo'yicha sinonimik qatorlar;
- 4) sinonimik qator a'zolarining bo'yoqdorligiga ko'ra;
- 5) sinonimik qator a'zolarining qo'llanilish doirasiga ko'ra.

Sinonimik qator a'zolarining miqdori xususida aniq bir to'xtamga kelinmagan. Sinonimik qator (SQ) kamida ikkita leksemadan iborat bo'lishi lozim, biroq a'zolari sonining nechtagacha borishi mumkinligi haqida xulosalar mavjud emas. Bunday xulosaning bo'lishi mumkin emasligini esa, tilning o'zgaruvchanlik xususiyati orqali anglash mumkin. Til doim rivojlanishda bo'lganidek, sinonimik qator a'zolari (SQA) ham o'zgarib, yangilanib boradi: sinonimik qator a'zolarining miqdori oshishi yoki kamayishi mumkin.

Yuqoridagi boblarda ko'rib chiqilgan *agressiya*, *tajovuzkorlik*, *tajovuz*, *bosqinchilik* sinonimik qatoridagi *agressiya* so'zi hozirgi kunda juda kam qo'llanadi, muayyan soha doirasidagina mavjud ushbu so'z termin sifatidagina saqlanib qolishi mumkin. Ushbu sinonimik qatorning bosh so'zi mavqeidan ketish ehtimoli ham kuchli. Bundan tashqari, *befahm*, *fahmsiz*, *befarosat*, *farosatsiz*, *betamiz*, *haftafahm* sinonimik qatori O'TSILda quyidagicha tahlil qilinadi:

Narsa-hodisaning mohiyatiga tushunish qobiliyati yo'q, fahm-farosati yo'q; fahm-farosat bilan ish qilmaydigan. *Haftafahm* oddiy so'zlashuv uslubiga xos. Hozirgi davrda bu sinonimik qatoriga *kaltafahm* so'zini qo'shish mumkin. Chunki bu leksema

ham badiiy va oddiy so'zlashuv uslubida faol qo'llanadi. Shunday ekan, sinonimik qatorning chegarasini belgilash mumkin emas va buning imkoni yo'q.

Sinonimik qator a'zolarining miqdoriga ko'ra (1) ikkita a'zodan iborat SQ hamda (2) murakkab SQ kabi ikki turga bo'linadi:

Ikki a'zodan iborat SQ mutlaq sinonimiya doirasida kuzatilishi haqida fikrlar yuqorida keltirilgan edi. Uch va undan ortiq a'zodan iborat SQ tilda eng ko'p kuzatiladigan SQ hisoblanadi: *adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik; aziz, qadrdon, qadrli, qimmatli; ayriliq, judolik, hijron, hajr, firoq* va h.

Sinonimik qator a'zolarining tuzilishiga ko'ra SQ quyidagi turlarga ajraladi: (1) sodda SQ; (2) aralash SQ.

Sodda SQning a'zolari sodda tub, sodda yasama sinonim leksemalardan tashkil topadi: *bayroq, alam, yalov; balog'at, voya, kamol, kamolot, yetuklik; baxtli, baxtiyor, saodatli, toleli, ma'sud; bezovta, betoqat, betinch, notinch, halak, besaranjom* va h.

Murakkab SQA sodda, qo'shma, juft va takror so'zlardan iborat bo'ladi: *aks, teskari, qarama-qarshi, zid, chappa; arzimanganga, arzimasga, salga, saldan-salga, bo'lar-bo'lmasga, unar-unmasga; atrof, tevarak, gird, tegra, har tomon, har taraf, har yon, aylana, qurshov, o'ngu so'l, sog'u so'l, so'lu sog'* va h. Murakkab sinonimik qatorlar orasida SQA takror so'zlardan, juft so'zlardan tarkib topgan holatlari ham mavjud: *ashqol-dashqol, lash-lush, laq-luq, qaqir-ququr, mayda-shuyda; apil-tapil, naridan-beri, shosha-pisha; alay-balay, u-bu, g'ing-ping, g'iring-piring* va b.

Sinonimik qatorlarni so'z turkumlari bo'yicha tasnif qilishda SQAlarining mustaqil yoki yordamchi so'zlardan tashkil topganligi belgisi asos sifatida olindi:

1. Mustaqil so'zlardan iborat SQ.
2. Alohida so'zlardan iborat SQ.
3. Yordamchi so'zlardan iborat SQ.

Mustaqil so'zlardan iborat SQlar o'z ichida:

1) ot so'z turkumidan tashkil topgan SQ: *yo'lovchi, yo'lchi, o'tkinchi; kayfiyat, kayf, avzo; kasb, hunar, kasb-kor, ish* va h;

2) fe'l so'z turkumidan tashkil topgan SQ: *kerilmoq, kekkaymoq, gerdaymoq; ketmoq, jo'namoq, ravona bo'lmoq; maslahatlashmoq, maslahat qilmoq, kengashmoq, aqllashmoq, mashvarat qilmoq* va h;

3) sifat so'z turkumidan tashkil topgan SQ: *muhim, ahamiyatli, asosiy; noaniq, dudmol, noma'lum, notayin, tayinsiz, mujmal, belgisiz, muhmal, mubham; ozod, erkin, hur, sarbast* va h;

4) ravish soʻz turkumidan tashkil topgan SQ: *avval, ilgari, oldin, burun, qadim; arang, zoʻrgʻa, zoʻrgʻatdan, bazoʻr, zoʻrba-zoʻr, oʻlib-tirilib; darrov, darhol, tez, tezda(n), birpasda, bir zumda, bir lahzada, zumda, lahzada* va h;

5) olmosh soʻz turkumidan tashkil topgan SQLarga ajraladi: *u, bu, shu, oʻsha, ana u, ana shu; allanechuk, allaqanday, qandaydir* va h.

Alohida soʻzlardan iborat SQga modal soʻzlarni misol keltirish mumkin: *aqalli, loaqaq, jillaqursa, jilla boʻlmasa; balli, barakalla, ofarin, yasha, yashavor, qoyil, tasanno, oʻlmang, tahsin, sallamno* va h.

Yordamchi soʻzlardan tashkil topgan SQLarga koʻmakchi, soʻz-yuklama, bogʻlovchilar kiradi: *kabi, singari, yangligʻ, oʻxshash, misol(i), bamisoli, misli, degandek; juda, gʻoyat, gʻoyatda, bagʻoyat, nihoyatda, benihoya, ashaddiy, oʻtaketgan, toza, rosa, xoʻb, xoʻp, biram, chunon, beqiyos, mislsiz, obdan, oʻbdan, chandon, zap, koʻp, oʻta, uvvalo, bisyor, yomon, kamoli, qiroyi, oʻlgu(n)day, oʻlarday, oʻlarcha, qattiq; doim, doimo, hamisha, hamma vaqt, har doim, har mahal, har vaqt, nuqul, mudom, birday, yakkash, yalang, hadeb, oʻngkay; agar, mabodo, basharti, bordiyu, magar* va h.

Leksik maʼnoning bir-biriga bogʻliq turlari (signifikativ, denotativ, struktur va emotiv)dan hisoblangan “sof lisoniy” – significativ maʼno obʼektiv voqelikning maxsus lisoniy inʼikosi, leksik birlikning asosiy semantik mundarijasidir. Bunday maʼno belgining boshqa bir leksik birliklardan farqlanishi uchun tushunchadan muayyan belgilarning tanlab olinishi hisobiga yuzaga chiqadi.

Sinonimik qator aʼzolarining qoʻllanilish doirasiga koʻra SQ ikkiga ajraladi:

1) lisoniy SQ;

2) nutqiy SQ.

Lisoniy sinonimik qatorlar sof adabiy tilda mavjud boʻlgan, hozirgi kunda faol leksik qatlamdan joy egallagan, leksema darajasiga koʻtarilgan, shu tildan foydalanuvchilarning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati va roldan qatʼiy nazar bariga tushunarli boʻlgan aʼzoldan tarkib topadi. Tilimizda mavjud sinonimlarning barchasi lisoniy sinonimiyaga misol boʻla oladi: *abadiy, mangu, umrbod, toabad, boqiy, ilalabad;*

Nutqiy sinonimik qator aʼzolari jamiyat tomonidan zamonaviy soʻz sifatida qoʻllanadigan, qoʻllanish doirasi chegaralangan leksika (argo, jargo, varvarizm, vulgarizm, dialektal soʻzlar)dan tashkil topadi. Nutqiy sinonimik qatorlar nutqiy sinonimiya asosida yuzaga keladi va shaxsning ijtimoiy va geografik oʻrni asosida belgilanadi, shu orqali boyib yoki kamayib boradi.

ABADIY – MANGU – UMRBOD – TOABAD – BOQIY – ILALABAD

Nutqiy sinonimlari: *o'la-o'lguncha, qiyomatgacha, qiyomatli, oxir zamongacha, dunyo turguncha, yer turguncha, tiriklik tugaguncha, hayot tugaguncha, dunyo sob bo'lguncha, dunyo tugaguncha, dunyo ado bo'lguncha, hayot tugaguncha, doimiy, doimo, har doim, uzluksiz, to'xtamasdan, har vaqt, hammavaqt, har zamon, to falak bor ekan, to bashar, tongla mahshargacha, sur chalinguncha, quyosh chiqmay qolguncha, qiyomat qoyim bo'lguncha.*

Sinonimik qator a'zolarining bo'yoqdorligiga ko'ra:

1. Bo'yoqdorlikka ega SQ.
2. Bo'yoqdorlikka ega bo'lmagan SQ.

Bo'yoqdorlikka ega SQ o'z navbatida ijobiy bo'yoqdor SQ va salbiy bo'yoqdor SQga ajraladi. Ijobiy bo'yoqqa ega sinonimik qatorlarda tushunchaning ijobiylik xususiyati ahamiyatga ega va SQAning barchasi shu sifatga ega bo'ladi: *azamat, polvon, kuchli; inoq, ahil, qadr don, totuv, ittifoq, qalin, apoq-chapoq* v h.

Salbiy bo'yoqdor SQga quyidagilarni misol tariqasida keltirish mumkin: *ayyor, mug'ombir, hiylagar, quv, ustomon, makkor, dog'uli, mo'ltoni, qilviri, shayton, tulki, tullak, qirriq, xirpa, maston; indamas, pismi, ming'aymas, damduz* va h.

Bo'yoqdorlikka ega bo'lmagan SQA so'zlovchining hissiy munosabatini ifodalovchi semadan xoli bo'lgan leksemalardan tarkib topadi. Tildagi mavjud so'zlarning ko'pchiligi shunday xususiyatga ega. *Ixtiyor, izm, mayl; ish, yumush; yig'in, ma'raka, yig'ilish, majlis* va h. SQLar bo'yoqdorlik semasi mavjud bo'lmagan leksemalardan iborat.

Sinonimlar izohli lug'atida tabiiy ravishda o'rin olishi mumkin bo'lgan lug'at maqolasi quyidagicha:

- 1) sinonimik qator;
- 2) sinonimik qator a'zolariga berilgan izoh;
- 3) sinonimik qator a'zolari izohi uchun illustrativ misollar.

Sinonimik qatorni shakllantirishda, avvalo, bosh so'zni tanlash va sinonimik qatorning boshqa a'zolarini to'g'ri tartibda joylashtirish muhim. Sinonimik qator a'zolariga beriladigan izohlarni shakllantirishda ham shu tamoyilga asoslangan ma'qul. Har bir izoh mukammal darajada to'g'ri va ravon tuzilishi lozim. Albatta, izohlar mukammal bo'lishi deganda, davriy o'zgarmasligini tushunmaslik lozim. Tilshunoslikning har bir bosqichi alohida bitta davr hisoblanadi. Har bir davrning o'z xususiyatlari bo'lishi, shubhasiz. Shunday ekan, zamon talabiga mos mukammal izoh haqida gapirilayotgani anglashildi.

“O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati” o'z davri uchun, qolaversa, hozirgi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan o'zbek tilshunosligining boy xazinalaridan

biridir. O'TSILda sinonimlarga berilgan izohlar haqida "sinonimik qatordagi har bir so'zga qarata aytilgan fikr-mulohaza shu so'zni qo'llashda amal qilinadigan qat'iy hukm degani emas, balki tavsiyalar deb qaralishi lozim. Masalan, *avval, ilgari, oldin, burun, qadim* so'zlari "o'tgan vaqtlarda, hozirgi vaqtga qadar" ma'nosini bildiradi. *Burun* so'zi *ilgari* so'ziga nisbatan ham uzoqroq o'tmishni, *qadim* so'ziga *burun* so'zi ham uzoqroq o'tmishni bildiradi. Lekin bu nisbatan yaqin o'tmishni ifodalashda *avval*, undan uzoqroq'ini ifodalashda, albatta, *ilgari* undan ham uzog'ini ifodalashda, albatta, *burun* yana ham uzog'ini ifodalashda, albatta, *qadim* so'zi qo'llanadi degan gap emas. Har qanday uzoq o'tmishni ifodalashda *avval, ilgari* so'zlaridan foydalanish mumkin. Lekin *ilgari, burun, qadim* so'zlari ko'rsatib o'tilgan xususiyatga ega. Lug'atda: "Nutqda har bir konkret holatni hisobga olgan holda ana shu so'zlardan muvofiq'ini qo'llash fikrning aniq ifodasi uchun ma'lum darajada yordam beradi", [Hojiyev 1974]-deb, adresatning nutqiy vaziyat uchun so'z tanlashi bilan bog'liq holatga izoh beriladi.

Xuddi shunday sinonimik qatorlarga beriladigan izohlarni mutlaq deb qabul qilish to'g'ri emas. Nutqda so'zni tanlash so'zlovchining ijtimoiy roli, yoshi, jinsi, bilimiga qarab belgilanadi. Shu sababdan berilgan izohlar so'zlovchi uchun mos tushmasligi mumkin. Bundan tashqari, noadabiy unsurlarning jamiyatdagi ahamiyati ham sinonimik qator a'zolarining izohini turlicha shakllantirish uchun asos bo'la oladi.

Sinonimik lug'atlarda izohlarini shakllantirishda yuqorida keltirilgan sinonimik qator tasniflarini asos qilib olish yetarli. U holda har bir sinonimik qator a'zolari izohida muayyan tasnif xususiyatlari singdirilgan bo'lishi lozim. Izohlarni shakllantirishda quyidagi tartibni ma'qul deb bilamiz:

- 1) sinonimik qator (lug'at maqolasining birinchi qismi);
- 2) sinonimik qator uchun umumiy semema;
- 3) sinonimik qatorning bosh so'zi semasi;
- 4) sinonimik qator a'zolarini SQ tasnifi asosida izohlash;
- 5) sinonimik qator a'zolarining darajalanuvchanlik xususiyati asosida izohlash.

Bizningcha, ushbu tartib izohlarni yanada to'liq va barcha o'quv izohli lug'atlarida umumiy qolipni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Izohlar tartibi asosida sinonimik qator izohini quyidagicha shakllantirish mumkin:

TOVLAMACHI, ALDAMCHI, ALDOQCHI, FIRIBGAR, QALLOB, AFERIST. (*murakkab; sodda; ot s.t.;*) O'z manfaati yo'lida insonlarni avrab aldash bilan kun kechiruvchi, shu faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs.

Tovlamachi – Insonlarni molini aldab o'ziga undirish bilan shug'ullanuvchi kishi.

Aldamchi – Insonlarni aldash orqali ulardan o'z manfaati yo'lida foydalanadigan, va'dasida turmaydigan kishi, salbiy bo'yoqdor, nutqda qo'llanishiga ko'ra *tovlamachiga* nisbatan eng past ko'rsatkichga ega; badiiy va so'zlashuv uslublariga xos, hozirgi.

Aldoqchi – *aldamchiga* nisbatan so'zlashuv uslubida juda ko'p qo'llanadi, ta'sirchanligi, salbiylik darajasi ham yuqoriroq.

Firibgar va *qallob* shu xususiyatni o'ziga kasb qilib olgan kishi, *firibgar* so'zida insonlarni o'z yolg'onlariga ishontira olish qobiliyati yuksak darajada; *qallob* so'zida, asosan, soxtalashtirish faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs tushuniladi, salbiy bo'yoqdorligi juda kuchli, rasmiy va ilmiy uslubda ko'proq qo'llanadi.

Aferist – ta'sirchanligi yuqori, salbiy bo'yoqdorligi kuchli, so'zlashuv uslubiga xos.

Qo'llanish doirasiga ko'ra:

Lisoniy sinonimlar: *tovlamachi, aldamchi, firibgar, qallob;*

Nutqiy sinonimlar: *aldoqchi, aferist;*

Bo'yoqdorligiga ko'ra:

Salbiy bo'yoqdor SQ.

Bunda dastlab sinonimik qatordan so'ng o'rin olgan qavs ichidagi uchta xususiyat barcha sinonimik qatorlarda aks etadi. Qavs ichidan sinonimik qator a'zolarining miqdoriga ko'ra, sinonimik qator a'zolarining tuzilishiga ko'ra, so'z turkumlari bo'yicha sinonimik qatorlarning turlari o'rin egallagan. Izohning so'nggi qismida alohida tasnif berildi. Izohlarda yaqqol ko'zga tashlangan xususiyatlar alohida qayd etildi.

Taklif qilinayotgan sinonimik qator, nafaqat, sinonimik izohli lug'atlar uchun, balki maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan sinonimik o'quv lug'atlari uchun ham asos bo'la oladi. Sinonimik qatorni bundan ham kengroq izohlash mumkin. Masalan, sinonimik qator a'zolarining valentlik xususiyati, so'z turkumlarining ichki ma'noviy guruhlarini keltirish orqali sinonimik qator izohini yanada kengaytirish mumkin.

Sinonimik qator izohidan so'ng SQAg berilgan ilustrativ misollar o'rin olishi, shubhasiz. Ilustrativ misollarni qay tartibda tanlash ham yuqoridagidek davom etadi. Albatta, zamon xususiyatlari aks etgan, turli davrlarda yozilgan adabiyotlardan foydalangan ma'qul. Adabiyotimizning nodir durdonalaridan olingan misollarga hech qanday e'tiroz bo'lishi mumkin emas. Agar sinonim izohi talabi bilan, u eskirgan so'z bo'lsa, unda shu talabga yarasha misol berish o'rinli.

Shu o'rinda bir holatni ta'kidlash joizki, sinonimik qatorlarni yozishda biroz qiyinchilikka duch kelinadi. Biror-bir murakkab sinonimik qator haqida gap

ketayotganini ko'rsatish maqsadida SQA to'liq yoziladi. Til doimo qulaylikka intiladi. Ushbu xususiyatni sinonimik qatorlarga ham singdirish o'rinli. Sinonimik qatorning bosh so'zi va sinonimik qator iborasini qo'llash orqali o'sha SQA haqida yoki SQning o'zi haqidagi ma'lumotni olish mumkin. Yuqoridagi boblarda ham shu mezonga amal qilindi. Masalan, "yuz" sinonimik qatori, "agressiya" sinonimik qatori, "abadiy" sinonimik qatori va h. Bunday muammoga darajalanish qatorida ham duch kelinadi. Darajalanish qatorida ham xuddi shunday yo'l tutilsa, sistemalilikka erishish mumkin.

Misollarni tanlashda, so'zning qo'llanish doirasi va davri muhim hisoblanadi. Chunki so'z ma'lum bir doirada va davrda faol leksik qatlamdan o'rin olgan bo'ladi. Shunga asoslanib, qadimdan hozirgi kungacha o'z faolligi va ma'nosini yo'qotmagan sinonimlar uchun misollarning istalgan davrda yozilgan (qadimgi turk davridan tashqari) adabiyotlardan olish mumkin. Nutqiy sinonimlarga misol tanlanayotganda neologizm, zamonaviy so'zlar; noadabiy unsurlarning xususiyatlariga e'tibor qaratish, shu xususiyatlar aks etgan ilustrasiyalar berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ақобиров, С. Ф. 1960. "Ўзбек тили луғатининг баъзи бир масалалари." Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.
2. Ақобиров, С. Ф. 1965. "Ўзбек тилининг изоҳли луғатида кўшма сўзлар." Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.
3. Ақобиров, С.Ф. "Ўзбек тилининг изоҳли луғатида фразеология." Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.
4. Ақобиров, С.Ф. "О границах и источниках толкового словаря узбекского языка." Тюркского лексикология и лексикография.
5. Gulyamova, Shahnoza, Bakhtiyor Mengliyev. 2019. "Lexical-semantic classification of euphemisms of the feminine gender in the Uzbek language." Academia, Vol 1. No 1.
6. Ҳожиёв, А.П. 1981. Синонимия. Ўзбек тили лексикологияси. А.Ҳожиёв, А.Ахмедов. муҳаррирлигида. Тошкент: Фан.
7. Khamroyeva, Sh.M., V.R. Mengliyev. 2019. "The authorship lexicography and authorship corpus." Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты. 19-20 декабря
8. Mengliyev, V., R. Karimov. 2020. "Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus." JOURNAL OF CRITICAL . Vol. 7, issue 17.
9. Musulmonova, K.Kh. 2020. "The concept of the linguistic exam and its meaning." ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 Issue 11, November.
10. Нейматов, Ҳ., Р. Расулов. 1995. Ўзбек тили систем лексикологияси

асослари. Тошкент: Ўқитувчи.

11. Сабирова, Э. 2021. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳуқуқий терминларнинг берилиши”: Филол.фан.б. фал.док. ...дисс. Тошкент.

12. Содиков, А., А. Абдуазизов, М. Ирискулов. 1981. Тилшуносликка кириш. Тошкент: Ўқитувчи.

13. O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati. I, II jild /N.Mahmudov tahriri ostida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

References:

1. Akobirov, S.F. 1960. “O'zbek tili lug'atining ba'zi bir masalalari.” O'zbek tili va adabiyoti masalalari.

2. Akobirov, S.F. 1965. “O'zbek tilining izohli lug'atida qo'shma so'zlar.” O'zbek tili va adabiyoti masalalari.

3. Akobirov, S.F. 1966. “O'zbek tilining izohli lug'atida frazeologiya.” O'zbek tili va adabiyoti masalalari.

4. Akobirov, S.F. 1971. “O granitsax i istochnikax tolkovogo slovarya uzbekskogo yazyka.” Tyurkskogo leksikologiya i leksikografiya.

5. Gulyamova, Shahnoza, Bakhtiyor Mengliyev. 2019. “Lexical-semantic classification of euphemisms of the feminine gender in the Uzbek language.” Academia, Vol 1. No 1.

6. Hojiyev, A.P. 1981. Sinonimiya. O'zbek tili leksikologiyasi. A.Hojiyev, A.Axmedov. muharrirligida. Toshkent: Fan.

7. Khamroyeva, Sh.M., B.R. Mengliyev. 2019. “The authorship lexicography and authorship corpus.” Materialy mejdunarodnoy nauchnoy konferensii mejnauchnaya integratsiya: lingvodidakticheskiy, lingvokulturologicheskiy i psixolingvisticheskiy aspekty. 19-20 dekabrya

8. Mengliyev, B., R. Karimov. 2020. “Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus.” JOURNAL OF CRITICAL . Vol. 7, issue 17.

9. Musulmonova, K.Kh. 2020. “The concept of the linguistic exam and its meaning.” ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10 Issue 11, November.

10. Ne'matov, H., R. Rasulov. 1995. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi.

11. Sabirova, E. 2021. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da huquqiy terminlarning berilishi”: Filol.fan.b. fal.dok. ...diss. Toshkent.

12. Sodiqov, A., A. Abduazizov, M. Irisqulov. 1981. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: O'qituvchi.

13. O'zbek tili sinonimlarining katta izohli lug'ati. I, II jild /N.Mahmudov tahriri ostida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI ILOVA QURILMALAR
TIPOLOGIYASI****Nigina Sobirova²³***(Toshkent, O'zbekiston)***Annotatsiya**

Ushbu maqolada ilova qurilmaning ingliz va o'zbek tillarida berilishi, ularning formal va semantik xususiyatlari, hamda tarjimalari haqida fikr yuritiladi. Badiiy matnda ilovalarning qo'llanilishi, ularning tahlili ingliz va o'zbek tili misollari orqali namoyon qilingan. Bu maqolada ilovaning o'zaro ikki tilda chog'ishtirib o'rganilishi, ularning tarjimalardagi farqlari ushbu mavzuning dolzarbligini belgilab beradi. O'zbek va ingliz tillarida ilova qurilmalar turlicha shakllarda namoyon bo'lib, ularning semantikasida ham farqlar mavjud. O'zbek badiiy matndagi ilovalarni ingliz tiliga tarjima qilinganda, ba'zi hollarda ilova qurilma hodisasi uchramaydi. Aytish joizki, tarjimalarda ilova qurilma to'laqonli o'z holatini saqlab qolmaydi. Zamonaviy tilshunoslikda uchraydigan ayrim muammolar kabi ilova qurilma hodisasida, uning o'zbek va ingliz tillaridagi tipologiyasida ham ayrim masalalar deyarli tadbiiq etilmagan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillarida ilova qurilmasini chog'ishtirib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: *ilova qurilma, formal xususiyat, semantik xususiyat, tipologiya, parsellyatsiya, ekspressiv*

**TIPOLOGY OF DETACHED CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK
LANGUAGES****Abstract**

This article discusses the usage of the detached construction in english and uzbek languages, their formal and semantic features and translations. The use of detachment in the literary text, their analysis is demonstrated through examples in english and uzbek language. In this article, the detachment in two languages determines the differences of their translations and the relevance of this topic. In uzbek and english, the detachments appear in different forms, and there are also differences in their semantics. When translating detached construction from uzbek

²³ **Nigina Sobirova** – Toshkent amaliy fanlar universiteti chet tillari fakulteti katta o'qituvchisi
E-pochta: sobirovan682@gmail.com (99)000-63-82

ORCID ID: 81-26

Iqtibos uchun: Sobirova N. 2023. "O'zbek va ingliz tillarida ilova qurilmalar tipologiyasi". Zamonaviy o'zbek tili. 2: 153-166.

literary text into english, in some cases the detachment does not occur. It should be said that the detached construction does not fully preserve its status during translations. As well as some problems encountered in modern linguistics, in the phenomenon of this device, in its typology in uzbek and english, some issues are almost not applied. Researches show that it is appropriate to study the typology of the detached construction in uzbek and english languages.

Key words: *detached construction, formal feature, semantic feature, typology, parcellation, expressive.*

Kirish. Hozirgi zamonda Yangi O'zbekistonning barcha sohalarida bo'lgani kabi madaniy-ma'naviy hayotida ham ulkan ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelmoqda. Bu o'zgarishlarni biz ta'lim sohasida ham ko'rishimiz mumkin. Pirovardida, o'zbek tilshunosligida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi, tilni ilmiy tadqiq etishning yangi yo'nalishlari yuzaga keldi. Eng avvalo, tilshunosligimizda shu kungacha erishilgan yutuqlarni umumlashtirish va kelgusida bajarish lozim bo'lgan ishlarni rejalashtirish jarayonida, milliy tilimizni boshqa tillar, butun dunyo tillari bilan cho'gishtirib o'rganish ko'zga tashlanmoqda. Zamonaviy tilshunoslikdagi qator yangiliklar nafaqat o'zbek tili balki chet tillari bilan birga taqqoslab o'rganish orqali kuzatilayotgan tub o'zgarishlar bugungi kunda o'zining mohiyatini ko'rsatib kelmoqda. Aytish joiz-ki, til bu xalqning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita. Tilning davlat maqomini izchil va to'liq ro'yobga chiqarish davlat ahamiyatiga molik ish ekanligi ta'kidlangan. Binobarin, o'zbek tili tizimini mukammal tadqiq etish, uning o'ziga xosligini, uning o'zga tillar tabiatidan ayricha ekanligini ko'rsatish umummilliy ahamiyatga ega jiddiy muammodir. Zeroki, tilning leksik, semantik-grammatik qurilishining xolis ilmiy talqini milliy mafkura va g'oyalarning ravnaqi uchun muhim zaminlardan biridir.

Yangilangan ta'lim tizimini joriy etish bir necha yillardan beri davom etib kelayotgan uzluksiz jarayon bo'lib qoldi. Ushbu zaruratning nechog'lik ahamiyatga ega ekanligini mavjud ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy, o'quv metodik, ilmiy-nazariy tomondan mutlaqo yangi yo'nalishga chiqarish va asosiy maqsad o'quvchining mustaqil ijodiy fikrlay olish qobiliyatini shakllantirish, fikr mahsulini ham yozma nutq shakllarida to'g'ri va ravon ifodalash, shu asosdagi ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishdan iborat bo'lgan maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni fikrning bo'laklarga bo'lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog'lanishi deb qaralsa, inson nutqini faqatgina tildagi bog'lanayotgan tushunchalar va ularning mantiqiy munosabatlarigina emas, balki

so'zlovchining o'z fikriga munosabatini ham ifodalashini ko'rsatishi mumkin. Bu esa o'z navbatida so'zlovchining nutqini tilga to'laqonli ko'chirilishida kerak bo'ladigan ayrim hodisalar va til elementlari bilan bevosita bog'liq bo'lib qoladi. Mana shunday hodisalardan biri bo'lmish, ilova qurilma hozirda bir qator tadqiqotlarning asosiga aylanmoqda. Ushbu maqolada, hozirgi kunda o'rganilayotgan ilova qurilmaning nafaqat o'zbek tilida balki ingliz tilidagi formal, semantik xususiyatlarini, ularning tarjimalarini va badiiy matnlarda berilishini tahlil qilish mumkin.

Asosiy qism

Ilova lisoniy hodisa sifatida so'zlovchining shaxsiyati bilan bog'liq tilning og'zaki shakli uchun tipik hol, u asosiy gap bilan birga murakkab bir butunlik tarzida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda "ilova qurilma" tushunchasi sintaktik konstruktsiya sifatida o'rganilib, unda semantik ikki qism: asosiy xabar hamda qo'shimcha xabar o'rtasidagi munosabat, oldin bildirilgan fikrga yangi ma'lumotlarning maxsus grammatik shakllar orqali qo'shilishi tarzida tasvirlanadi. Avvaldan o'ylanmagan, biroq qo'shimcha ravishda bayon etilgan kechiktirilgan fikr, ilova qurilma hodisasini tashkil etadi va u oldingi gapning asosiy ifoda mazmunini kengaytiradi, reallashtiradi, to'ldiradi va unga aniqlik kiritadi. Bu hodisa orqali so'zlashuv jarayonida asosiy gapda chala bo'lib qolgan va aytilishi nihoyatda zarur hisoblangan izoh to'ldirilishi mumkin. "Ilova qurilma" atamasi bilan yuritilayotgan, ekspressiv sintaksis bahsiga bevosita aloqador bo'lgan hodisani yetarli darajada tasvirlab va tavsiflab berish, nafaqat o'zbek tili, balki chet tillarida ham o'rganib kelinayotgan, ilova qurilmadagi muammolar va yechimlari, ular o'rtasidagi bog'liqlik va farqlarni o'rganish tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan.

Ilova qurilmani o'rganish jarayonida, tilshunoslikdagi qator shu kabi yondosh hodisalar bilan munosabati, ular orasidagi o'xshash va farqli jihatlari muayyan munozaralarga sabab bo'layotgani ma'lum bo'ldi. Xususan, ilova qurilmaning parsellyatsiya, segmentatsiya, paranteza va gapning aktual bo'laklari bilan taqqoslab o'rganilganda undagi ayrim xususiyatlar ilovaga o'xshasa-da, biroq har bir hodisa o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Zotan, tildagi har bir hodisa takrorlanmas xarakterga ega.

Ilovali qurilma talqinini asosan rus tilshunosligida bajarilgan qator ilmiy tadqiqotlarda kuzatishimiz mumkin. Ammo ularda bir-biriga zid turli qarashlar ilgari surilgan. Bu hodisa muammosi Yevropa xalqlari tillari misolida yetarlicha o'rganilmagan va o'zbek tilshunosligida ham bu hodisa yaqin yillargacha gapning ajratilgan bo'laklari, so'z tartibi, to'liqsiz va nominativ gaplar tarzida, hamda parsellyatsiya termini bilan ham berilgan. Aytish lozimki, keyingi vaqtlarda o'zbek

tilshunosligidagi talay ilmiy tajribalar, nazariy xulosalar tabiiy ravishda keyingi o'n yilliklarda o'zbek tilshunoslikda ham, hech shubhasiz, ana shu yo'nalishdagi tadqiqotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Mazkur hodisani "ilova konstruksiya" nomi ostida tadqiq qilinishi, hamda uning boshqa til birliklari bilan taqqoslanib o'rganilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ammo turli qurilishli tillardagi ilova qurilmaning xususiyatlarini o'rganish bugungi kunda tilshunoslikda hali to'laqonli yechimini topmagan muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Zotan, bu borada qilingan ishlar mavjud bo'lsa-da, uning mohiyati to'liq o'rganilmagan. Bu holat uning yangi bir qatlamlarini ochishga turtki bo'ladi. Ilova qurilma hodisasini o'rganishda uni boshqa tillar bilan taqqoslash, ularning munosabatini chuqur anglashga oid tadqiqotlar olib borish tilshunoslikda, katta ehtimol bilan, talay savollarga sabab bo'layotgan muhim masalalardan biri deb qarash mumkin.

Har bir tilning o'ziga xos, boshqa tillardan farqlovchi xususiyatlari, qoida va me'yorlariga ko'ra formal va semantik jihatdan o'rganilishi to'g'ri tartib sanaladi. O'zbek tilshunosligidagi ayrim jihatlar boshqa tillarda, xususan, ingliz tilida o'zgacha aks ettirilishi mumkin. Ilova qurilma hodisasining o'zbek va ingliz tillarida semantik jihatdan, oldindan o'ylanmagan qandaydir fikrni qo'shib aytish orqali so'zlovchi nutqiga qo'shimcha izoh berilishi har ikkala tilda ham namoyon bo'ladi. Ilova qurilma hodisasi turli xil shakllarda hamda turli gap bo'laklari holda aks ettiriladi. o'zbek tilida ilova qurilmalar formal jihatidan bir so'zdan, so'z birikmasidan, sodda gapdan iborat bo'lishi mumkin. U nafaqat asosiy gapning ma'lum bir bo'laki sifatida, balki mustaqil gap tarzida ham kela oladi. Ammo har ikki holatda ham ilova ekspressivlik va emotsional xususiyatlarga ega bo'ladi. Ilova qurilma asosiy gap bilan teng va tobe bog'lanishda bo'lmaydi, balki nisbiy bog'lanishli sintaktik munosabatda bo'ladi. Ular asosiy gap bilan bog'lovchili yoki bog'lovchisiz birikishi mumkin. Bog'lovchisiz birikish holati o'zbek tilida ko'plab uchraydi. O'zbek badiiy matnlarida keltirilgan ilova qurilmalar fikrning ta'sirchanligi, emotsional-ekspressivligi, nutqning izchilligi, to'liqligini ta'minlash kabi semantik vazifalarni bajaradi. Ular o'ziga xos xususiyatlarga ega va aytish joiz-ki, hamma ilovalari qurilmalarga tegishli bo'lgan xususiyat bu ritmo-melodik tomonidir. O'zbek tilida ilova qurilma semantikasida quyidagi jihatlarga e'tibor berishimiz kerak:

- 1) ilova qurilmaning semantikasi zamonaviy tilshunoslikda pragmatik va kommunikativ jihatlari bilan birlikda ko'rib chiqilishi kerak;
- 2) ilova har doim yangi ma'lumotni - remani ifodalaydi;
- 3) ilova qurilma ko'pincha muallifning sub'yektiv modalligini, uning ongida vujudga kelgan chuqur ruhiy shakllanishlarini ifodalaydi;

4) ilova qurilma muhim madaniy ma'nolarni o'z ichiga olishi mumkin;

5) ilova qurilmaning semantik tuzilishi so'zning leksik ma'no tuzilishiga o'xshash.

Ilova qurilmadagi asosiy semantik mazmun - so'zlovchi ilgari aytilgan fikrga qo'shimcha pragmatik ma'lumotlarni yetkazishni zarur deb biladi.

Ma'lumki, badiiy adabiyot jonli xalq tili xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi manba hisoblanadi. Jonli so'zlashuv tili esa, avvalo, o'zga gaplarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun ko'chirma gaplar, bir tomondan, badiiy asar tilining ma'lum qismini tashkil qilsa, ikkinchi tomondan, jonli so'zlashuv tili qonuniyatlarini ifodalaydi. Ilovani bevosita ko'chirma gaplar orqali bayon etilgani ahamiyatga molik. Ilova ko'chirma gaplar hozirgi o'zbek adabiy tilshunosligida o'rganilmagan grammatik butunlik. Ilova ko'chirma gaplar yozuvchi matnga muallif tomonidan kiritilmaganligi bilan odatdagi ko'chirma gaplardan farq qiladi.

O'zbek tilida berilgan ilovalı gaplar ingliz tiliga tarjima qilinganda hamma xususiyatlar saqlanib qolmaydi. Inversiya shaklida berilgan ilovalı gaplar tarjimasida ilova ingliz tilida butkul yo'qoladi. Zotan, ingliz tilida gap tartibi o'zbek tilida inversiyaga uchragan gap shaklida namoyon bo'ladi.

Gaplar orasidagi o'zaro bog'lanishning alohida shakli qo'shimcha izoh sifatida berilishi o'zbek tilshunosligida "ilova qurilmasi" deb yuritilsa, rus tilida "присоединение" ingliz tilida esa *cumulation* deb ataladi. Bu atama I. R. Galperinning "Очерки по стилистике английского языка" asarida keltirib o'tilgan [I. R. Galperin 1958, 250].

Ingliz tilida ilova qurilma masalasi deyarli rivojlanmagan. Ingliz grammatiklari bunday turdagi hodisa mavjudligi haqida yuzaki eslatmalar bilan cheklanadilar va shu bilan birga ilova hodisasini oddiy jumalarni murakkab jumlagacha bog'lashning maxsus turi deb hisoblashadi.

I. R. Galperinning ingliz tilida ilova hodisasini kumulyatsiya deb nomlanishi biroz xato hisoblanadi. To'g'ri tilshunoslikda shunday atama mavjud, ammo u tilshunoslikning boshqa bir tomondan o'rganilib chiqilganda quyidagi fikrlarga duch kelinadi. Kumulyatsiya ilmiy tavsiflashning alohida ilmiy hodisa va jarayonlarni nomlash uchun o'rnatilgan an'anasi lotin so'zlarining atama sifatida keng qo'llanilishini nazarda tutadi. Bu so'z ilmiy qo'llanmalarda lotin tilidan tarjima qilinib "*cumulatio*" to'planish yoki o'sish degan ma'noni bildiradi. Bu atamadan foydalanish zarurati va uni joriy etishning qonuniyligi muntazam atama sifatida lingvistikada paydo bo'lgan. Hozirgi vaqtda an'anaviy talqin qilish sohasi grammatikada iboraning bevosita bog'liq komponentlari o'rtasida paydo bo'ladigan aloqalar va munosabatlarni

o'z ichiga olmaydi, masalan, atributlar orasida *sweet, little* va *red* iboralar *sweet little red dress* shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu iborada asosiy so'z uchun ikki yoki undan ortiq bog'liq so'z ta'riflari bo'lgan konstruksiyalarni monoattributiv tuzilmalarga o'xshash deyish mumkin, bu yerda *sweet little red dress* iborasi *sweet dress, little dress* hamda *red dress* iboralariga bo'linadi. Biroq, lingvistik adabiyotlardan ma'lumki, bu atributlar nafaqat asosiy so'z bilan, balki bir-biri bilan barcha imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ham formal, ham semantik jihatdan munosabatga kirisha oladi. Ammo shunday iboralar ham mavjud-ki ular o'zaro bir-birlari bilan alohida munosabatga kira olmaydi. Masalan, *chill morning air* iborasida *chill* va *morning* ular hech qachon bir-biriga nisbatan joylashuvini o'zgartirmaydilar *morning chill air* shaklida beriladi.

Aniqlanishicha, bugungi kunga qadar ushbu turdagi konstruksiyalar deyarli tavsiflanmagan, faqat bittasi bundan mustasno. V.V.Burlakova tomonidan 1970-yillarda talqin qilingan izlanishlarda, *his* va *old* iboralar o'rtasidagi munosabatni sifat jihatidan bog'lanib *his old friend* iboralar o'rtasidagi grammatik munosabatlarni akkumulyativ deb tasnifladi, ya'ni "munosabatda bo'lgan elementlarning" munosabati bir-biriga xaotik (turlicha, qat'iylikka teskari) emas, balki muayyan va qat'iy naqshlarga asoslangan [Burlakova 1977, 112].

O.N. Pavlyuk fikriga ko'ra "kumulyatsiya" atamasini grammatikada so'zlar yoki iboralarning birikishiga nisbatan aytilsada, ammo u to'laqonli tilshunoslikda biror bir hodisa nomi sifatida yuritilmagan. Bu atama nafaqat tilshunoslikda balki, tibbiyotda, iqtisodiyotda va folklorshunoslikda ham qo'llanilib kelinmoqda [Pavlyuk 2020, 175].

I.R.Galperin va O.N. Pavlyuk fikrlari bir-biriga mos kelmasada, hozirgi zamon ingliz tilida ilova hodisasi mavjud bo'lib, uning formal xususiyatlari hamda semantikasi I. R. Galperinning "Очерки по стилистике английского языка" asarida batafsil ko'rsatib o'tilgan. Unga ko'ra, jumlar orasidagi bog'lanishning maxsus shakli ilova deb yuritiladi. Zamonaviy rus tilining akademik grammatikasida ilova hodisasiga shunday ta'rif berilgan "kompleksdagi ikkita jumlani bog'lanishi, unda ikkinchi jumlaning mazmuni birinchi jumlaning mazmunidan kelib chiqqan yoki u haqida paydo bo'lgan qo'shimcha xabardir" [Грамматика русского языка АН СССР,с.257.].

Gaplarning o'zaro birikishi turli yo'llar bilan ifodalanishi mumkin: intonatsiya, pauza, bog'lovchilar va boshqa vositalar. Ammo ushbu vositalar ingliz adabiy tiliga xos bo'lgan ilova hodisasining xilma-xilligini to'liq ochib bermaydi.

Akademik Vinogradovning fikriga to'xtalsa, ilova hodisasi bu ma'no jixatdan bir-biriga uzoq bo'lgan, ammo kutilmagan konvergensiya orqali bitta murakkab

tushunchani tashkil etadigan va odatda xarakter, voqea, "haqiqat bo'lagi"ni tasvirlash uchun ishlatiladigan jummalarni birlashtirgan bog'lanishlar [Vinogradov 1953, 29]. Misol uchun: *She and that fellow ought to be the sufferers and they were in Italy* (J. Galsworthy.)

Ushbu jumlada ilova and bog'lovchi bilan qo'shilgan qism mantiqan buzilgandek, ma'nosiz ko'rinadi. Ammo bu faqat tashqi taassurot. Gap ma'nosini izohlashda fikrni to'liq yetkazishda tushib qoldirilgan qismlar ilova orqali namoyon bo'ladi: "Azoblanishi kerak bo'lganlar Italiyada ta'tildan zavqlanishmoqda."

Shuning uchun ilova jummalarni birlashtirish shaklidir, bu yerda ikkita qo'shma jumlar orasidagi gapning bir qismi tushirib qolgandek va uning o'rnini ilova to'ldirgandek tuyiladi.

Bu yerda Lyudvig Feyerbaxning fikri, ya'ni V.I.Leninning falsafiy daftarlarida "e'tirof" bilan keltirgan qiziqarli bayonotini eslash o'rinli bo'ladi.

"Mahoratli qalamkashlik, boshqa narsalar qatori, o'quvchidan ham ziyalikni talab qiladi, qaysi-ki ma'noda, u o'quvchiga aytilgan fikrlar, tushunchalar va cheklovlar haqida o'zi aytishi lozim bo'lgan hamma narsani ham ochib bermaydi, berilgan iboralar shunchaki yoki biror bir ma'noda qo'llangan bo'lishi mumkin" [Lenin 1936, 73]

I.R.Galperinning fikricha, ilovali qurilma og'zaki nutq turiga xosdir, chunki yuqorida aytib o'tilganidek, muloqotda bu kabi hodisalar juda zarurdir. Ular odatda ongda asosiy fikr bilan bir vaqtda emas, balki asosiy fikrga qo'shimcha xabar, izoh sifatida kechiktirilgan nutqni ifodalaydi. Ilovali qurilma orqali ular yetakchi gapga qo'shib, so'zlovchining oldindan rejalashtirmagan fikr ifodasini berish uchun shakllangan sintaktik qurilma tarzida talqin etiladi. Ilova konstruksiya hodisasi badiiy nutqqa - badiiy adabiyot tiliga, publisistik va ilmiy-ommabop maqolalar va gazeta maqolalariga tobora ko'proq kirib bormoqda. Shu munosabat bilan ilova konstruksiyalarni o'rganish muammosi nafaqat o'zbek tilshunosligida balki boshqa tillar xususan hind-yevropa tillarida ham juda dolzarb hisoblanadi.

Turli gap bo'laklari shaklida kelgan ilovalarni o'zbek va ingliz tilidagi tarjimalarini taqqoslash:

1) eganing ilova sifatida kelishi:

Menga qarang, mullo!-dedim mulzam qotib,-Bundan chiqdi, otangiz elektr toki, onangiz-inkubator ekan-da! Unda siz tuxum bo'lasizmi? Albatta, hammaniyam xudo yaratgan. Gullariyam, tikanlariyam, odamniyam, eshakniyam... Olloh sizni eshak, odam qilib yaratganiga shukrona qilmaysizmi? Tangri sizga aql-zakovat til-zabon berganiga xursand bo'lmaysizmi? [O'.Hoshimov 1998,128] *Look at me, mullah!" I*

said stiffly. Will you be an egg then? Of course, everything is created by God. Flowers, thorns, man and also donkey... Don't you thank Allah for making you a man, not donkey? Aren't you glad that God gave you the language of intelligence?

2) kesimning ilova sifatida kelishi:

"Yuk ko'targan odam yuzaga chiqadi", deydilar... chiqadi. Albatta chiqadi! Faqat yuk ko'targanni suyab yuboradigan qo'l bo'lsa bas.! [O'.Hoshimov 1998,128] It is said, "He who carries a burden will come out". Of course it will! Only if there is a hand that supports the one who carries the load.

Ilova konstruksiyalari hol sifatida shakllanadi:

a) o'rin holi sifatida;

-Shoximardon sizlardan uzoqdami: -Yo'q yaqin. Qo'shni tumanda.-
Shakhimardon is far from you:- No, it is close. In the neighboring district.

b) payt xoli sifatida:

- Siz ertaga kela olasizmi? Choshgoxda
- Can you come tomorrow? At midday.

c) holat ravishi sifatida;

- Ko'ndirib keldim. Arang
- I persuaded with difficulty.

d) maqsad ravishi sifatida;

O'zi kelmabdi. Ataylab (X.No'mon). He did not come himself. Deliberately.

e) daraja-miqdor ravishi sifatida;

- O'rnidan turdi. Zo'rg'a.
- He stood up. Hardly.

f) ravish holi sifatida;

Temir yul izlari qayrilib dala so'qmog'ida yotibdi. Qiyshayib.
The tracks of the railroad lie on the field path. Leaning.

O'zbek tilshunosligidagi ilova qurilmalar turli gap bo'laklari shaklida keladi. Bundan tashqari ilova qurilma gapda takror holda kelgan so'z, so'z birikmasi va hatto gap shaklida ham aks ettirilishi mumkin. Takrorning ham o'ziga xos turlari bo'lib, ular badiiy matnda so'z takrori, so'z birikmasi takrori, gap takrori tarzida uchraydi.

... this nation, under God, shall have a new birth of freedom — and that government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the earth.

Sovuq, sovuq, sovuq, qorong'u..., - yer qa'ridan kelayotgan tovush ularni xayratga solib, esankiratib qo'ydi.

Yuqorida berilgan ingliz va o'zbek tillaridagi misollarda so'z takrori qo'llanilgan bo'lib, kuchli xissiy holat ilova hodisasi shaklida ifodalangan.

They bowed down to him rather, because he was all of these things, and then again he was all of these things because the town bowed down. - Their Eyes Were Watching God.

Mening kiyimlarim qani, mening kiyimlarim? Xudo urib, yana Tursun kiyib yurmasin!

Mazkur misollarda esa ko'rinib turganidek, so'z birikmasi takrori sifatida ilova qo'llangan.

Because I do not hope to turn again Because I do not hope .

Charchab ketdingiz-a, dadasi, charchab ketdingiz!

Ushbu misollarda esa gap takrorlangan. Har bir xalq o'z madaniyati va mentalitetidan kelib chiqqan holda til birliklaridan foydalanadi. Yuqoridagi misollardan ham ushbu fikrlarni anglash mushkul emas. Takror orqali ma'noni kuchaytirish, intensivlik va emosionallik uchun xizmat qiladi. So'zlovchi o'z sezgilariga iboraning mos emasligini anglab, sifatni miqdor bilan to'ldirishga harakat qiladi. Bu ilovani yuzaga keltiradi. Takror emotsional nutqni ifodalaydi. [Ziyayev 2009, 178]

O'zbek tilidagi ilova konstruksiyaning formal hamda semantik xususiyatlari haqida gap borar ekan, ularning ingliz tilidagi tarjimalarini bilish ayni muddao. Yuqorida qayd etilganidek, ilova qurilmalari formal jihatidan bir so'zdan, so'z birikmasidan, sodda gapdan iborat bo'lishi mumkin: *Qizlar majlisi — gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi* [Qodiriy. 2019,53]. *The gathering of girls is the gathering of flowers, tulips, parrots, and hummingbirds* [Qodiriy. 2019,53].

Qizlar majlisi — gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi ushbu misolda ilova so'z birikmasi orqali ifodalangan, ya'ni oldindan o'ylanmagan qandaydir fikrni qo'shib aytish orqali so'zlovchi nutqiga ya'ni majlis so'ziga qo'shimcha izoh berilishi ilova konstruksiyani hosil qildi. Ammo bu gapning ingliz tilidagi tarjimasida ham ilova hodisasi mavjudmi? degan savol tug'ilishi mumkin. *The gathering of girls is the gathering of flowers, tulips, parrots, and hummingbirds* bu gapda ilova mavjud emas, bu yerda shuncha-ki majlis so'ziga ta'rif ya'ni izoh berilgan. *Ikkinchi o'turish Ziya akanikidan ikki kundan so'ng qutidornikida bo'ldi. Bu majlisda ham o'sha birinchidagi kishilar edilar. Yolg'iz Homid yo'q edi* [Qodiriy. 2019,89]. Ushbu jumlada gap shaklidagi ilova mavjud, uning ingliz tilidagi tarjimasida: *The second meeting was after two days of Ziya's brother's at the qutidor's (intelligent person at the past time) office. The same people were present at this meeting. Only Hamid was not there.*

Bu tarjimada esa ilova mavjud. Jumla so'zma-so'z tarjima qilinganda ilova qurilmasi o'zining semantik va formal xususiyatini yo'qotmagan holda namoyon bo'ldi. Demak aytish mumkin-ki, bir tilda berilgan ilovalar boshqa tilga tarjima qilinganda, har doim ham ilova shaklida aks ettirilmaydi. Gap ma'nosi uning xususiyatlari saqlanib qolishi mumkin, ammo ilova qurilmasi yo'qolib ketishi mumkin ekan. Ilova konstruksiya asosiy gap bilan teng va tobe bog'lanishda bo'lmaydi, balki nisbiy bog'lanishli sintaktik munosabatda bo'ladi. Ular asosiy gap bilan bog'lovchili yoki bog'lovchisiz birikishi mumkin va bu bog'lovchisiz birikish holati o'zbek tilida ko'plab uchraydi. Ingliz tilidagi tarjimasida ham xuddi shu gapda ilova hodisasini bog'lovchisiz shaklda birikishini ko'rish mumkin:

1) *Mening yoshlik vaqtimda bunga o'xshash to'ylar bo'lmas edi, xammasi oddiy, tinch o'tar edi. - Misol meni to'yim;*

2) *In my youth, there were no weddings like this, everything was simple and peaceful. - For example, my wedding.*

Birinchi va ikkinchi gaplarda bog'lovchisiz ilova mavjudligi uchun gapda tinish belgilariga alohida e'tibor qaratilgan.

Gap bo'laklari shaklidagi ilovalar: *"Otchopar" bozorida qadrdon do'stimni uchratib qoldim. Matematik.... olim .... sigaret sotib o'tirgan yekan...Meni ko'rib ko'zini yashirdi. Men ham burilib ketdim ... ikkalamiz bir-birimizdan nega uyalganimzni bilmayman. Negadir ... yig'lagim keldi...* [O'.Hoshimov 1998, 30].

Bu misolda ilovali element *"Matematik"* va *"olim"* so'zlari, bular ilova konstruksiyani hosil qilib, asosiy gapga qo'shimcha izoh bermoqda

I met my dear friend in Otchopar market. Mathematician.... scientist.... while he was buying cigarettes... He hid his eyes when he saw me. I also turned away ... I don't know why we were both ashamed of each other. For some reason ... I wanted to cry ... [O'.Hoshimov 1998, 30].

Yuqoridagi misolning ingliz tilidagi tarjimasida ham aynan shu so'zlar *"Mathematician"* va *"scientist"* so'zlarida ilova konstruksiya hodisasi mavjud.

Orada men o'qishimni o'zgartirdim. Ularning tavsiyasi orqali. Anqara universitetiga. - In the meantime, I changed my education. Through their recommendation. Ankara University.

Ushbu misollarda Anqara universiteti ilova shaklida so'zlovchi fikrini to'ldirib izohlab kelishi uchun aytilgan qo'shimcha ifodadir. Har ikkala tilda ham ilova hodisasi sifatida kelmoqda.

1) *Kel o'tir, hozir yuzimni yuvib turgan edim.-
Come sit down, I was washing my face now.*

2) *Nozima, namuncha kech qop ketting?* –

Nozima, how late are you?

3) *U boshqa tomonga...(ketyapti)*

He's going the other way.

4) *Qassobga yog' qayg'usi, deng, oka!*

- Butcher grief to the butcher, say brother.

Quyidagi jumalarda ilovali elementlar turli shakllarda namoyon bo'lib, tinglovchiga fikrni so'z tejash orqali yetkazilgan. Birinchi jumladagi so'zning oxirgi tovushi, ikkinchi gapda so'zning bo'g'ini (-ma), uchinchi gapda esa fe'llardan birini ifodalovchi ketayotgan, ketgan kabi yo'naltiruvchi harakat, bu yerda ilovali elementlar deyarli bilinmagan holda berilgan bo'lsa-da, lekin ma'nosi to'liq tushunilgan. To'rtinchi misolda, bir maqolning tarkibiy qismi, "*Hamma to'y bilan, bo'ri qo'y bilan*" so'zi birikmasi tushirilgan, ammo mohiyatida pragmatik ma'no yashiringan. Maqol kontekstdan tushirilgan va qabul qiluvchi tomonidan to'g'ri qabul qilingan. Bu misollarda ilova ellips hodisasiga yaqin holda tushuntirilgan.

Badiiy matnlarda beriladigan ruxiy kechinmalar yozma shaklda ko'pincha turli xil tinish belgilari orqali ifodalanadi. Silence (pauza) ham ilova hodisasining bir turi. U ruhiy iztirobni ifoda etadigan sukunat, psixologik holat. Badiiy uslubda ko'proq foydalaniladigan usul, yozuvchi va o'quvchi o'rtasida uning ijodiy tuyg'ularini ko'rsatuvchi, beixtiyor aloqa o'rnatuvchi vosita. Odatda, pauza matnda bir nechta nuqta bilan ifodalanadi ... *Safo aka keluvdilar. Sho'rlik bir tutam bo'lib qolibti. Ayolidan yashirishibti. Zohirjondan ham....- Safo brother came. Salinity has become a handful. They hid from his wife. Even from Zahirjon...*

Ushbu gaplarda ilova hodisasi pauza orqali ifodalangan.

Ma'lumki, jumlaning ma'nosi asosan predikatdan tushuniladi. Tilshunoslikda inversiya hodisasida, ko'pincha predikat oldinga siljiydi. Predikatning kuchayishi jumlaning mazmunini oshirib, ilova qurilmali gapni hosil qiladi. Inversiya ilova hodisasini yaratishda samarali vositadir. U orqali ma'lum bir qismni izohlash, uslubiy-xabar tarkibini bo'yash va uni neytral holatdan ekspressiv-hissiy pozitsiyaga olib chiqish mumkin. Ikkilamchi qismlarning inversiyasi zaifroq asosiy gapning mazmuniga ta'siri qiladi, ammo gapning kommunikativ markazi o'zgarmaydi.

Yur ketdik uyga endi! Kech xam bo'lib qoldi. Uyda "osh" bo'layabdi-ku. - Let's go home now! It was late. There is soup in the house. Ushbu jumalarda ilova hodisasi inversiya shaklida berilgan. Ingliz tilidagi tarjimasida inversiya qo'llanilmagan, sababi gap hosil qilish formulasiga ko'ra o'zbek tili hamda ingliz tili farqlanadi. Ya'ni o'zbek tilida badiiy nutqga xos bo'lgan an'anaviy gap hosil qilishda biz birin ega

keyin ikkinchi darajali bo'lak va nihoyat gap so'ngida kesimni qo'yib gap tuzamiz. Ammo ingliz tilida birinchi ega, keyin kesim undan so'ng esa ikkinchi darajali bo'laklar ishtirok etadi. Agar ingliz tilidagi formula asosida o'zbek tilida gap tuzilsa, unda inversiya hosil bo'ladi. Demak aytish mumkin-ki, badiiy matnlarda o'zbek tilida ilova konstruksiya bilan inversiya hodisasi sifatida tuzilgan gaplar ingliz tiliga tarjima qilinsa, unda inversiya hodisasi yo'qolishi mumkin.

Quyidagi misollarni taqqoslab o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1) Predikatdan oldin to'ldiruvchili ilovalar;

Yashasin chempionlar...Bor bo'lsin yaxshilar. Kimga kerak bular? O'zi nimani talashgan ikkisi? Kimga qiziq ekan endi shu?

Long live the champions...Good luck. Who needs these? What are the two arguing about? Who cares now?

2) To'ldiruvchidan keyingi predikat ilova;

Avval sotib olish kerak moshinani...Nigordan oldizmi pulni? 100 foiz qo'shilaman gapizga. O'zim ham ortmayapman ish bilan xatto oilamga ham.

First you need to buy a car ... Did you get the money from Nigora? I agree 100 percent. I am not growing up with a job, not even for my family.

3) Predikatdan so'ng ravishning kelishi;

Shunaqa xafa bo'ldim bugun. Pichoqni o'zimga urdimda avval. Hamma hayiqardi, qo'rqardi negadir.

I was so upset today. Before I hit the knife on myself. Everyone was screaming and scared for some reason

4) Ko'rsatkichlardan keyin aniqlovchili ilova;

*Balki farzandlari bordir yaxshi topadigan
Maybe there are children who earn well*

5) Bog'lovchilarning gap oxirida qo'llanilishi

Juda nurab qolibdi lekin..

It's too light, though.

6) Qo'shma gap shaklidagi ilova;

*Yaqin kelma, jon ukam , yaqin kelma! Joningdan umiding bo'lsa, yaqin kelma!
Bola-chaqang bo'lsa kerak, yaqin kelma!*

*Don't come, dear brother, don't come! If you want to live more, don't come!
Maybe you have family, don't come!*

7) Qo'shma kesim orasidagi ega shaklida;

Juda mardlari ko'p edi ichida.

There were a lot of heroes inside.

Xulosa

Aytish mumkin-ki, ilova qurilma o'zbek va ingliz tillarida mavjuddir. Bu xildagi hodisalar adabiy tilimizning jonli til negizining ifodasida ijobiy tarzda rivojlanayotganligini yaqqol ko'rsatadi. Hozirgi zamon ingliz tilida ilova konstruktsiya mavjudligi va u ilovali elementlar orqali namoyon bo'lishi to'g'risidagi nazariyalar va bir-biriga zid fikrlar shundan dalolat-ki, ingliz tilida ilova hodisasining o'rganilish darajasi juda past. Deyarli bu borada yetarlicha tadqiqotlar olib borilmagan. Hatto bir nechta tadqiqotlar shuni ko'rsatdi-ki, ilovaning ingliz tilida nomlanishi ham aniq bir to'xtamga kelinmagan. Hozirgi o'zbek tili bilan ingliz tilida ilova hodisasining formal va semantik xususiyatlari turlicha. Ularni yuqoridagi misollarda ham ko'rish mumkin. Zotan, bu ikki tilda ham ilova mavjud bo'lsa-da, ular turlicha talqin qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бурлакова С.И. 1977. К вопросу о присоединительной связи. – В сб. Учебные записи Волгоградского пединститута», вып. 44, 1977, стр. 112-111
2. Виноградов В. В. 1953. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка. Сб. «Материалы и исследования по истории русского литературного языка». АН СССР, т. III, стр. 29
3. Гальперин И.Р.1958. “Очерки по стилистике английского языка” издательство литературы на иностранных языках Москва: с. 250-255
4. Грамматика русского языка. АН СССР, т. II. ч. II, стр. 257.
5. Зияев А. 2009. Инглиз тилида сўз маъноларини кучайтиришнинг лингвокогнитив аспекти. Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Т.,– 178 б.
6. Ленин В. И. Философские тетради. М.: Партизан, 1936. - С. 73
7. Павлюк О.Н. 2020. Кумуляция: междисциплинарность термина и его лингвистическая доминанта. Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. Вып. 11 (840) /с.175-177.
8. Ҳошимов Ў. 1998 “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” Тошкент: Шарқ.
9. Қодирий А.2019. “Ўткан кунлар” Тошкент: Наврўз

References

1. Burlakova S.I. 1977. K voprosu o prisoyedinitelnoy svyazi. – V sb. Uchebnie zapisi Volgogradskogo pedinstituta», vip. 44, 1977, str. 112-117
2. Vinogradov V. V. 1953. Yazik Gogolya i yego znachenije v istorii russkogo yazika. Sb. «Materiali i issledovaniya po istorii russkogo literaturnogo yazika». AN SSSR, t. III, str. 29

3. Galperin I.R.1958. “Ocherki po stilistike angliyskogo yazika” izdatelstvo literaturi na inostrannix yazikax Moskva: s. 250-255
4. Grammatika russkogo yazika. AN SSSR, t. II. ch. II, str. 257.
5. Ziyayev A. 2009. Ingliz tilida so‘z ma’nolarini kuchaytirishning lingvokognitiv aspekti. Filol. fan. nomz. diss... avtoref. – T.,– 178 b.
6. Lenin V. I. Filosofskiye tetradi. M.: Partizan, 1936. - C. 73
7. Pavlyuk O.N. 2020. Kumulyatsiya: mejdissiplinarnost termina i yego lingvisticheskaya dominanta. Vestnik MGLU. Gumanitarnie nauki. Vip. 11 (840) /s.175-177.
8. Hoshimov O‘. 1998 “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” Toshkent: Sharq.
9. Qodiriy A.2019. “O‘tkan kunlar” Toshkent: Navro‘z. ostida. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

“ZAMONAVIY O‘ZBEK TILI” ILMIY-AMALIY JURNALIDA CHOP ETILADIGAN ILMIY MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR**MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI**

Zamonaviy o‘zbek tili – O‘zbekiston Respublikasi, MDH va Markaziy Osiyo davlatlarida tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, milliy terminologiya, o‘quv lug‘atchiligi, ona tili ta’limi, lingvoma’naviyatshunoslik sohalarini qamrab olgan ilmiy jurnaldir.

Jurnal zamonaviy o‘zbek tilining dolzarb muammolari va ustuvor vazifalariga doir tahliliy mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni, shuningdek, til sohasidagi yoshlar hayoti, ularning qiziqishlari, dunyoqarashi, maqsad-maslaklari, keng jamoatchilik, olimlar, ziyolilar, o‘qituvchi-murabbiylar, ilmiy tadqiqotchilar, umuman, shu kasbdagi o‘quvchilar faoliyatiga doir ilmiy-nazariy maqolalarni nashr qiladi.

“Zamonaviy o‘zbek tili” ilmiy-amaliy jurnaliga taqdim etiladigan ilmiy maqolalarga qo‘yiladigan asosiy talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan ilmiy tadqiqotlar tizimi andozalaridan kelib chiqadi.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Muallif (yoki mualliflar) tomonidan taqdim etilayotgan ilmiy maqola mavzusi “Zamonaviy o‘zbek tili” ilmiy-amaliy jurnalining rukniga mos kelishi shart.

Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga muallif (yoki mualliflar) ishlayotgan muassasa (tashkilot, korxon) rahbariyatining yo‘llanma xati; ekspert hay’ati dalolatnomasi – 2 nusxada; maqola yozilgan ilmiy yo‘nalish bo‘yicha tahrir hay’atiga kiritilgan filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga ega filolog mutaxassis imzolagan (*imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo‘lishi kerak*) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.

Agar muallif o‘z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr ettirmoqchi bo‘lsa, unda qo‘lyozma jurnal nashridan kamida uch oy oldin taqdim etilishi lozim.

Qo‘lyozmalar o‘zbek, ingliz, rus yoki boshqa turkiy tillarda IMRAD (*maqolaning xalqaro talablari*) talablari asosida yozilgan bo‘lishi lozim.

Maqola qaysi tilda yozilishidan qat’i nazar unga 3 til – o‘zbek, ingliz va rus tillarida 100-150 so‘zdan iborat annotatsiya va 10-15 so‘zdan kam bo‘lmagan kalit so‘zlar (o‘zbek, ingliz va rus tillarida) ilova qilinadi. Annotatsiya (abstract)da maqolaning qisqacha mazmuni va dolzarbligi, tadqiqot natijalari aks etishi lozim.

Qo‘lyozma jurnal tahririyatiga “Microsoft Word” dasturida terilgan holda ikki nusxada topshiriladi. Qo‘lyozmaning bir nusxasi muallif (yoki mualliflar) tomonidan

tasdiqlangan bo'lishi lozim. Uning elektron shakli jurnal tahririyatiga "Microsoft Word" (MS Word (.doc)) formatida (dtrmuzjurnal@gmail.com) elektron manzili orqali yuboriladi. Iqtiboslar va izohlar uchun MS Word menejerini qo'llash mumkin.

Barcha qo'lyozmalar jurnal tahririyatiga muallif (yoki mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan taqdim etiladi. Muallif ma'lumotlarida, uning familiyasi, ism-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron manzili) ko'rsatiladi.

Asosiy matn Times New Roman shrifti, 14 hajm, satri oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 10–12 sahifadan, qisqa xabarlarining hajmi 5-6 sahifadan oshmasligi talab etiladi.

Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

Jadval nomlari uning yuqori qismida, chizma yoki rasm nomlari ularning quyi qismida yozilishi hamda ularning manbasi aniq ko'rsatilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar soni kamida 8–10 manbadan iborat bo'lishi shart.

O'zbek tilidagi maqolalar lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida yozilgan bo'lishi lozim. O'zbek tilidagi **o'**, **g'** harflar ilmiy maqola matnida gaplar tarkibida to'liq yozilishi shart. **Aks holda ilmiy maqola tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi.**

Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satrosti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matn ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi to'rtburchak qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa raqami ko'rsatiladi.

Jurnal filologiya yo'nalishiga ixtisoslashgan bo'lib, unga tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, milliy terminologiya, o'quv lug'atchiligi, ona tili ta'limi, lingvoma'naviyatshunoslik sohalariga oid maqolalarni taqdim etish mumkin. Boshqa fan yo'nalishidagi maqolalar qabul qilinmaydi.

Yuborilgan maqolalarning barchasi "Antiplagiat" tizimida tekshiriladi.

Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – norman harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan tili, o'zbek va ingliz tilida) beriladi.

Maqola mavzusi informativ bo'lib, mumkin qadar qisqa so'zlar bilan ifodalangan bo'lishi kerak. Mavzuda umumiy qabul qilingan qisqartirishlardan foydalanish mumkin.

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi - to'q bo'yoqda, 14 hajm.

Maqola jahon andozalari hamda O'zbekistonda amal qilayotgan ilmiy tadqiqotlar andozalari talablari doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo'lishi lozim:

Maqola mavzusi (Title)

Maqola mavzusi imkon qadar qisqa va lo'nda ko'rinishda shakllantirilgan bo'lib, maqolaning tadqiqot yo'nalishini aniq ifoda etishi lozim. U o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan tili, o'zbek va ingliz tilida) taqdim etilishi kerak.

Maqola muallifi to'g'risida ma'lumot (Author information)

Ushbu qismda muallifning ismi-sharifi (otasining ismi bilan), ish joyi va lavozimi, ilmiy darajasi va unvoni, elektron pochta manzili va muloqot telefonlari kiritiladi. Muallif to'g'risidagi ma'lumotlar sahifa ostida havola orqali beriladi.

Maqola annotatsiyasi (Abstract)

Maqolalarning qisqacha annotatsiyasi 10-12 qator (100-150 so'z)dan oshmagan holda o'zbek, ingliz va rus tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo'llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to'la mazmunidan kelib chiqqan holda muallifning ilmiy va amaliy hissasining qisqacha bayoni yoritiladi.

Tayanch so'zlar (Key words)

Tayanch so'zlar maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so'zlar hisoblanadi. Scholar.google.com yoki google.com qidiruv tizimida maqola oson va eng birinchi sahifalarda topilishi uchun tayanch so'zlarning har biri asosiy matn tarkibida o'rtacha 6-8 marta takrorlanishi tavsiya etiladi.

Kirish (Introduction)

Kirish qismida asosan tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi (ushbu qismda prezident asarlari va ma'ruzalariga, albatta, murojaat qilinishi lozim).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma'lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O'z mazmuniga ko'ra har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi. Adabiyotlar bo'yicha tahlil asosan sohadagi eng yangi jurnal maqolalari va boshqa turdagi ma'lumot manbalari asosida amalga oshadi (Mavzuga oid maqolalarni kalit so'zlar yordamida www.scholar.google.com qidiruv tizimidan topish mumkin).

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo'lib, u o'tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo'li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo'nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya'ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo'llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma'lumot manbalaridan foydalanish to'g'risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo'yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo'yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo'lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo'lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari (matematik modellar va boshqalar) orqali yig'ilgan ma'lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi; topilgan natijalar bo'yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o'z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda kelajak tadqiqot ishi yo'nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro'yxati [1, 5], [2, 100] yoki [3, 57] ketma-ketligida qo'yiladi:

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek-lotin alifbosi tartibida beriladi. Foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi talab qilinadi.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifiniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima partiyaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma barcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasida qavs ichida ( ) satrboshida yozilishi kerak. Bunday ko'chirma Times New Roman shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to‘rtburchak qavsda [ ] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo‘lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo‘lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo‘lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o‘zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba‘zan qo‘lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko‘chirilgan asar (agar mavjud bo‘lsa). Asar nomi. Qo‘lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo‘lyozma: O‘zFASHI, № 742.

VII.1. Kitoblar uchun

Bir yoki ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berishda, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to‘liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda ikkita har ikki muallifning familiyasi ham ko‘rsatiladi.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Qudratullayev 2018, 99]

[Familiya, Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdurahmonov, Rustamov 1984, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq mualliflari bo‘lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to‘liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda birinchi muallif ismi yoziladi va “boshqalar” deb ko‘rsatiladi.

[Familiya va boshqalar kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to‘plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. “Maqola nomi”. Kitob yoki to‘plam nomi, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Abdug‘afurov Abdurashid. 2016. “Badoye’ ul-bidoya”ning tuzilish sanasi”. XX asr o‘zbek mumtoz adabiyotshunosligi, Olim To‘laboyev muharrirligida, 174-184. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Matnda kitob yoki to‘plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdug‘afurov 2016, 176]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo‘lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko‘rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko‘rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. Kitob nomi. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Mamatov Ulug‘bek. 2018. O‘zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san’at asarlari. –Toshkent: Mumtoz so‘z. https://kitobxon.com/uz/catalog/_sanat/. 2019.12.03.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mamatov 2018, 11]

[Familiya, Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov, Usmonov 2017, 19-hujjat]

VII.2. Jurnal maqolasi uchun**Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:**

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. “Maqola nomi”. Jurnal nomi, jurnal soni: maqola sahifalari.

Mahmudov Nizomiddin. 2013. “Termin, badiiy so‘z va metafora”. O‘zbek tili va adabiyoti, 4:3-8.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mahmudov 2013, 5]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko‘rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo‘lmasa, internet manzili ko‘rsatilishi kerak (URL). DOI - bu o‘zgarmas ID bo‘lib, internet tarmoqlarining elektron manzillari tizimiga ulangan, ya’ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. "Maqola nomi". Jurnal nomi, jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Aminov Hasan. 2018. "O'zbekiston san'atida temuriylar siy mosi. O'zbekistonda xorijiy tillar, 2: 246-253. doi: 10.36078/1596780051.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

VII.3. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 2005-yil 27-fevraldagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. "Maqola nomi". *Gazeta (yoki jurnal) nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?". O'zbekiston adabiyoti va san'ati, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada havola berish:

Muallif (yoki mualliflar) familiyasi va ismi. Nashr yili. "Maqola nomi". *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres. Jabborov, Rustam. 2019. "Navoiyning Tabrizda yashagan xorazmlik kotibi". *UZA: O'zbekiston Milliy axborot agentligi*, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Jabborov 2010, 17]

Maqolani rasmiylashtirish talablarining to‘liq tartibini hamda jurnalning nashr etilgan sonlari elektron shaklini www.dtrm.uz saytidan olishingiz mumkin.

REQUIREMENTS FOR SCIENTIFIC ARTICLES TO BE PUBLISHED IN THE "MODERN UZBEK LANGUAGE" SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

ARTICLE SUBMISSION REQUIREMENTS

Modern Uzbek language is a scientific study covering the fields of linguistics, computer linguistics, corpus linguistics, linguistic expertise, national terminology, educational lexicography, mother tongue education, linguistics and spiritual studies in the Republic of Uzbekistan, the CIS and Central Asian countries. is a magazine.

The journal presents analytical scientific research on the current problems and priorities of the modern Uzbek language, as well as the life of young people in the field of language, their interests, outlook, goals and professions, the general public, scientists, intellectuals, teachers-coaches, scientific researchers, in general, publishes scientific-theoretical articles on the activities of students in this profession.

The main requirements for scientific articles submitted to the "Modern Uzbek language" scientific-practical journal are based on world standards and the standards of the scientific research system operating in Uzbekistan.

I. General requirements for submitting an article

The topic of the scientific article presented by the author (or authors) must correspond to the column of the "Modern Uzbek language" scientific-practical journal.

A reference letter from the management of the institution (organization, enterprise) where the author (or authors) works for the article submitted to the editorial board of the magazine; report of the expert panel - in 2 copies; a review-recommendation signed by a philologist with the degree of doctor of philological sciences included in the editorial board of the scientific field in which the article was written (the signature must be duly verified) is attached.

If the author wants to publish his article in a certain issue of the magazine, then the manuscript should be submitted at least three months before the publication of the magazine.

Manuscripts must be written in Uzbek, English, Russian or other Turkic languages based on the requirements of IMRAD (international article requirements).

Regardless of the language in which the article is written, an annotation of 100-150 words in 3 languages - Uzbek, English and Russian and keywords of no less than 10-15 words (in Uzbek, English and Russian) are attached. The summary and relevance of the article, research results should be reflected in the abstract.

The manuscript is submitted to the editors of the magazine in duplicate, typed in Microsoft Word. One copy of the manuscript must be certified by the author (or authors). Its electronic form is sent to the editors of the journal in Microsoft Word (MS Word (.doc)) format via e-mail address (dtrmuzjurnal@gmail.com). MS Word Manager can be used for citations and footnotes.

All manuscripts are submitted to the editors of the journal with a brief description of the author (or authors). In the author's data, his surname, first name, place of work, position, address (home and work phone numbers, e-mail address) are indicated.

The main text should be Times New Roman font, 14 point, line spacing 1 space, margins 3 cm from the left, 1.5 cm from the right, 2 cm from the top and bottom.

The total length of the article (together with pictures, tables and diagrams) should not exceed 10-12 pages, and the length of short messages should not exceed 5-6 pages.

If the article includes a picture, table, diagram, scheme, drawing, various graphic symbols, they should be clearly and clearly described, a full explanation of abbreviations should be written. Formulas must be entered into the text in special computer programs.

The names of the table should be written in the upper part, the names of the drawings or pictures should be written in the lower part, and their source should be clearly indicated.

The names of the table should be written in the upper part, the names of the drawings or pictures should be written in the lower part, and their source should be clearly indicated.

The number of used literature should be at least 8-10 sources.

Articles in the Uzbek language must be written in the Uzbek alphabet based on the Latin script. Uzbek letters o' and g must be written in full in the text of a scientific article. Otherwise, the scientific article will not be reviewed by the editors.

Cited or used literature is shown in a general list based on the sequence of the main text at the end of the article, not in the form of a bibliography. After the in-text excerpt, the number and page in the list of the cited work are given in square brackets. For books, collections, monographs, authors' names, full name of the source, publication index (city, publisher and year of publication) are displayed here. For magazine articles and other periodical publications, the names of the authors, the title of the article, the name of the magazine, the year and issue, and the page number are indicated.

The magazine is specialized in the field of philology, and articles on the fields of linguistics, computer linguistics, corpus linguistics, linguistic expertise, national terminology, educational lexicography, mother tongue education, linguistic and spiritual studies can be submitted to it. Articles from other disciplines are not accepted. Yuborilgan maqolalarning barchasi "Antiplagiat" tizimida tekshiriladi.

It is reviewed by articles submitted to the editor. After the article is returned from the review, if necessary, all questions and objections are submitted to the author for processing. Copies of articles will not be returned.

An article with a positive review is accepted by the editors. The editors of the journal have the right to shorten the text of the article and make editorial changes to it.

Articles that do not meet the above requirements will not be accepted or considered by the editors.

II. Formalization of sections of the article

The title of the article is in Norman letters, dark ink, 16 volumes.

The title of the article is given in Uzbek and English (if the article is written in another language, the language of the article, Uzbek and English).

The topic of the article should be informative and expressed in as few words as possible. Generally accepted abbreviations can be used in the subject.

The article consists of an introduction, main body sections and a conclusion.

Heading of sections of the article - in dark color, 14 volumes.

The article must have the following specific points within the requirements of international standards and scientific research standards in force in Uzbekistan:

Article topic (Title)

The topic of the article is formulated as short and concise as possible, and it should clearly express the research direction of the article. It must be submitted in Uzbek and English (if the article is written in another language, the language of the article, Uzbek and English).

Information about the author of the article (Author information)

In this part, the author's name (with patronymic), place of work and position, academic degree and title, e-mail address and contact telephone numbers are entered. Information about the author is provided by a link at the bottom of the page.

Article annotation (Abstract)

Brief annotations of the articles should not exceed 10-12 lines (100-150 words) in Uzbek, English and Russian languages. It covers the research problem, its relevance, the methodology used to reveal the research problem, research

results, and a brief description of the author's scientific and practical contribution based on the full content of the article.

Key words

Key words are keywords that reveal the content and purpose of the article in the shortest possible way. In order for the article to be found easily and on the first pages in the scholar.google.com or google.com search engine, it is recommended to repeat each of the key words in the body of the main text 6-8 times on average.

Introduction (Introduction)

The introduction mainly covers the research problem, its goals and objectives. This part explains the basis of the selection of the research topic, its relevance and scientific importance (in this part, it is necessary to refer to the works and lectures of the president).

Analysis of literature on the topic (Literature review)

The analysis of the literature on the topic is a part that shows the knowledge and imagination of the author regarding the problem under investigation. Literature analysis means evaluating the scope of the existing intellectual territory and creating a certain map on this basis. Attempts at a critical analysis of the literature enhance knowledge within the subject and help clarify research questions. According to its content, any research is built on the basis of previous knowledge created in this field. The analysis of the literature is mainly based on the latest journal articles in the field and other sources of information (articles related to the topic can be found using keywords in the www.scholar.google.com search engine).

Research Methodology (Research Methodology)

The research methodology is one of the most important parts of the research, it is the general map of the research being conducted, the research path and the map lines leading to the destination (result). Research methodology is the determination of the research philosophy and direction (deduction or induction), research design, that is, the creation of a master plan leading to the solution of the research problem, the methods of obtaining the necessary information for research and the determination of research ethics, the selection of the research object (sampling), decisions on the use of primary or secondary sources of information, the determination of the research strategy (observation, experiment, case-study, questionnaire, ethnographic, archival research, etc.) means to specify the output path. The excellence of the methodology part is shown by justifying the reliability and accuracy of the research method.

Analysis and results

The analytical part of the research performs the analysis of the collected data through the methods of analysis (mathematical models, etc.) defined in advance in the research methodology. Only the results of the analysis method are expressed here; discussion of the results is the task of the next part of the article.

Conclusions and recommendations (Conclusion/Recommendations)

The understanding of the goals and tasks of the research and the answers to the research questions, general conclusions on the main results of the research and the general process of the research, as well as suggestions and directions for future research based on the same research should form the basis of the conclusion and suggestions part of the article.

List of used literature (References)

In this part, the list of all the literature used in the research is put in the sequence [1, 5], [2, 100] or [3, 57]:

At the end of the article, the used literature is given in the order of the Uzbek-Latin alphabet. The used literature is required to be formalized in the form indicated above in the published graphics.

III. Use of translations in the article

The translation of text or other sources in other languages must be clearly indicated. If the text is translated by the author of the article, then it is given as "translator's".

The translation-text taken from the official publication is not edited.

If necessary, the date, various diacritical marks and other elements can be inserted into the translated text.

The name of the source from which the translated text was taken is given in its original form. If necessary, its name can be given in parentheses.

Geographical names are not translated and are given in their original form.

The names of organizations are not translated and are given in their original form.

The period name is given in the officially accepted form.

IV. Issuance of the extract and translation of the party

The extract from the source is separated from all the main text by 1 line, line spacing is 1 space, it is written in the center, in 12 size.

The translation of the extract must be written in parentheses ( ) at the beginning of the line. Such a copy shall be issued in Times New Roman font, 12 point, normal font.

V. Linking and Commenting

References to sources are given in square brackets [ ] within the text. If there are multiple referenced sources, they are separated by semicolons (;).

Comments are placed at the bottom of the appropriate page, with a serial number.

VI. Bibliography of manuscript and lithographic sources

It is advisable to provide manuscript or lithographic sources in the bibliography in the form of self-written graphics. It is also possible to give a transliteration in the Latin alphabet. Sometimes the name of the manuscript may be written before the name of the author.

Author name. Moved age (if applicable). Title of the work. Manuscript (lithograph): storage location, inventory no.

Khondamir. XV century. Makorim ul-Akhlaq. Manuscript: UzFASHI, No. 742.

VII.1. For books

When giving a book written by one or two authors in the bibliography, the names of all authors are written in full in the bibliography. When referring to such a book, the surnames of both authors are indicated.

Link to the book in the text:

[Surname book publication year, page number]

[Gudratullayev 2018, 99]

[Surname, Surname, publication year, page number]

[Abdurakhmanov, Rustamov 1984, 52]

If the book has three or more authors, the names of all authors are written in full in the bibliography. When referring to such a book, the first author's name is written and "others" are indicated.

[Surname, etc., book publication year, page number]

[Vahidov et al. 2010, 847]

Procedure for providing a book or collection article in the bibliography:

Surname and first name of the author (or authors). Publication year. "Article name". Name of the book or collection, Name Last name edited, article page numbers. City: Publisher.

Abdugafurov Abdurashid. 2016. Date of creation of "Badoye' ul-Bidaya". 20th century Uzbek classic literary studies, edited by Olim Tolaboev, 174-184. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan.

Reference to book or collection article in text:

[Surname year of publication, page number]

[Abdugafurov 2016, 176]

For books published in electronic form:

If an e-book has more than one format, the bibliography shows the format used. The Internet address (URL) of the e-book and the date the source was obtained must be indicated. Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Surname and first name of the author (or authors). Publication year. Name of the book. City: Publisher Name. URL. Date used.

Mamatov Ulugbek. 2018. Historical works of art in the culture of Uzbekistan. - Tashkent: A classic word. <https://kitokhon.com/uz/catalog/sanat/>. 2019.12.03.

Link to e-book in text:

[Surname, publication number, page number]

[Mamatov 2018, 11]

[Surname, Surname, publication year, page number]

[Sirojiddinov, Usmanov 2017, document 19)

VII.2. For a magazine article

Procedure for submitting a published journal article in the bibliography:

Surname and first name of the author (or authors). Publication year. "Article name". Journal name, journal number: article pages.

Mahmudov Nizamiddin. 2013. "Term, Artistic Word, and Metaphor." Uzbek language and literature, 4:3-8.

Link to journal article in text:

[Surname year of publication, page number]

[Mahmudov 2013, 5]

For electronic magazine:

For an electronic journal, the DOI address of the journal is displayed. If a DOI is not available, a web address must be provided (URL). A DOI is a fixed ID that is linked to the Internet's electronic address system, i.e. <http://dx.doi.org/>.

Submitting an electronic journal article in the bibliography:

Surname and first name of the author (or authors). Publication year. "Article name". Journal name, journal number: article pages. DOI address (or URL).

Aminov Hasan. 2018. "The image of the Timurids in the art of Uzbekistan. Foreign languages in Uzbekistan, 2: 246-253. doi: 10.36078/1596780051.

Link to the article in the text:

[Surname year of publication, page number]

[Imomnazarov 2005, 4]

VII.3. For a newspaper or popular scientific magazine

A link to a newspaper or popular scientific magazine article is given in text form (for example, as stated in Muhammadjon Imomnazarov's article published in "Literature and art of Uzbekistan" newspaper on 27.02.2005...); usually, such sources are not listed in the list of general literature. If it is brought, it will be given based on the requirements for books.

If a link is given to an online article, its Internet address (URL) and the date of receipt of the article should be indicated.

Giving a newspaper or popular scientific journal article in the bibliography:

Author (or authors) surname and first name. Publication year. "Article name". Newspaper (or magazine) name, publication date.

Imamnazarov Muhammadjon. 2005. "Did Jami write Hamsa?". Literature and Art of Uzbekistan, January 25.

Link to the article in the text:

[Surname year of publication, page number]

[Imomnazarov 2005, 4]

Citing an electronic newspaper or popular scientific magazine article in the bibliography:

Surname and first name of the author (or authors). Publication year. "Article name". Journal name, publication date. Internet address. Jabbarov, Rustam. 2019. "Navoi's secretary from Khorezm who lived in Tabriz". UZA: National Information Agency of Uzbekistan, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Link to the article in the text:

[Surname year of publication, page number]

[Jabbarov 2010, 17]

You can get the complete order of requirements for the publication of the article and the electronic form of the published issues of the magazine at www.dtrm.uz.

“Zamonaviy o‘zbek tili” ilmiy-amaliy jurnaliga 2023-yil 31-martda Toshkent shahar axborot va ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasi tomonidan 071834-raqamli guvohnoma berilgan. Guvohnomaning litsenziya bo‘yicha tartib raqami C-5669182. Tahririyatga kelgan maqolalar muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, O‘qituvchilar ko‘chasi 103-uy.

Telefonlar: +99895 500-77-17, +99897 769-96-88

Tashkilot veb-sayti: www.dtrm.uz

Jurnal veb-sayti: www.dtrmjurnal.uz

Elektron pochta manzil: [dtrm.@gmail.com](mailto:dtrm@gmail.com)

E’lon qilishga 2023-yil 29-dekabrda ruxsat etildi.

“Zamonaviy o‘zbek tili” ilmiy-amaliy jurnali tahririyatida tayyorlandi va sahifalandi.